

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΦΩΤΙΟΣ ΘΕΟΦΙΛΟΥ

**Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΕΙΑ ΕΙΡΗΝΗ Η ΜΟΜΦΕΡΡΑΤΙΚΗ
ΚΑΙ
ΤΟ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙ ΤΩΝ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ ΤΗΣ ΔΡΑΜΑΣ
(14ος ΑΙΩΝΑΣ)**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΧΡΗΣΤΟΣ ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2024

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«BYZANTINEΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: BYZANTINΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΦΩΤΙΟΣ ΘΕΟΦΙΛΟΥ

**Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΕΙΡΑ ΕΙΡΗΝΗ Η ΜΟΜΦΕΡΡΑΤΙΚΗ
ΚΑΙ
ΤΟ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙ ΤΩΝ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ ΤΗΣ ΔΡΑΜΑΣ
(14ος ΑΙΩΝΑΣ)**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Χρήστος Σταυράκος, Καθηγητής, επιβλέπων
Απόστολος Μαντάς, Επίκουρος Καθηγητής
Παγόνα Παπαδοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2024

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περιεχόμενα	3
Πρόλογος	5
Βραχυγραφίες Περιοδικών & Σειρών	7
Εισαγωγή	8
ΜΕΡΟΣ Α΄ - Η Δράμα κατά τη βυζαντινή περίοδο	12
1. Η Δράμα και η ευρύτερη περιοχή	12
2. Το κάστρο της πόλης	17
3. Φραγκοκρατία	20
4. Η Δράμα κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο	22
ΜΕΡΟΣ Β΄ - Η αυτοκράτειρα Ειρήνη η Μομφερρατική και η εποχή της	26
1. Η οικογένεια του Μομφερρά	26
2. Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος	29
3. Η περίοδος βασιλείας της αυτοκράτειρας Ειρήνης (γάμος – θάνατος)	33
ΜΕΡΟΣ Γ΄ - Το παρεκκλήσι των Ταξιαρχών της Δράμας	42
1. Αρχιτεκτονική	42
2. Εικονογραφικός διάκοσμος	46
3. Το τέμπλο	54
4. Κειμήλια του ναού	63

5. Ο περιβάλλον χώρος	71
6. Η αναστήλωση του ναού (1973)	73
7. Θρύλοι και παραδόσεις	78
8. Το παρεκκλήσι σήμερα	81
Επιλογικές Παρατηρήσεις	83
Βιβλιογραφία	88
Παραρτήματα	98

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το θέμα της παρούσας διπλωματικής εργασίας, αφορά την ιστορική και αρχαιολογική προσέγγιση του παρεκκλησίου των Ταξιαρχών της Δράμας και της αυτοκράτειρας Ειρήνης της Μομφερατικής, συζύγου του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου και πιθανολογούμενης κτητόρισσας του αναγραφόμενου παρεκκλησίου.

Η ενασχόληση μου με το εν λόγω θέμα, προέκυψε μέσω των επισκέψεών μου τα τελευταία δύο χρόνια στην επαρχία της Δράμας. Ερχόμενος σε επαφή με την εκεί τοπική ιστορία, έμαθα για το παλαιολόγειο παρεκκλήσι των Ταξιαρχών του 14^{ου} αιώνας, το οποίο βρίσκεται σε κεντρικό σημείο της πόλης της Δράμας και μάλιστα στηρίζεται στην παράδοση να θεωρείται αυτοκρατορικό κτίσμα. Παρότι δεν έλκω την καταγωγή μου από την ευρύτερη εκεί περιοχή, θεώρησα σωστό να μην περικλύσω την επιστήμη την οποία σπούδασα εντός γεωγραφικών ορίων και να ασχοληθώ με ένα θέμα, άγνωστο τόσο σε εμένα όσο και σε αρκετούς ακόμη.

Με την βοήθεια του Θεού και των Αγίων Ταξιαρχών, φθάσαμε στην ολοκλήρωση της μελέτης, την οποία καταθέτουμε πρωτίστως στην κρίση της τριμελούς εξεταστικής επιτροπής των καθηγητών που θα την εξετάσουν και έπειτα στην ευρύτερη επιστημονική κοινότητα που θα θελήσουν να την μελετήσουν.

Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να ευχαριστήσω από μέσης καρδιάς, τον Καθηγητή Βυζαντινής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και επιβλέποντα της διπλωματικής μου εργασίας, κ. Χρήστο Σταυράκο. Ως άλλος πνευματικός πατέρας, με περιέβαλε και με την καθοδήγησή του, απέτρεψε σφάλματα, οδηγώντας με στην σωστή κατεύθυνση. Από την πρώτη στιγμή των προπτυχιακών μου σπουδών έως και σήμερα, αποτέλεσε για εμένα προσωπικώς αλλά και για τους περισσότερους σπουδαστές, μέσω του ακαδημαϊκού ήθους και των γνώσεων του, πηγή έμπνευσης, ώστε να συνεχίσουμε μέσα στον χώρο της επιστήμης που επιλέξαμε.

Ευχαριστώ επίσης θερμά, τα υπόλοιπα μέλη της τριμελούς εξεταστικής επιτροπής, τους Επίκουρους Καθηγητές κ. Απόστολο Μαντά, του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, από τον οποίον ήδη από τα πρώτα χρόνια των σπουδών μου, είχα την ευκαιρία μέσω των μαθημάτων του, να διδαχθώ αρκετά ωφέλιμα, καθώς και την κα. Παγώνα Παπαδοπούλου, εκ του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Αμφότεροι, είναι εξάριτοι επιστήμονες στον

τομέα της Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης και χωρίς να φείδονται κόπου και χρόνου, ενασχολήθηκαν και με συμβούλευσαν όταν χρειάστηκε, στην πορεία της διπλωματικής μου μελέτης.

Η διαδικασία εύρεσης πληροφοριών αλλά και έρευνας του μνημείου δεν ήταν εξ αρχής εύκολη διαδικασία. Κατέστη δυνατή χάρη στην άριστη συνεργασία που είχα με τοπικούς φορείς της πόλης, αναφερόμενος στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Δράμας και την προϋσταμένη αυτής, κ. Βασιλικής Πουλιούδη, καθώς και την προϋσταμένη του Τμήματος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων της ίδιας Εφορείας, κ. Μαρίας Κοντογιαννοπούλου. Από την πρώτη στιγμή της επικοινωνίας μας, εκτίμησαν το ενδιαφέρον μου για την μελέτη και ανάδειξη του μνημείου της τοπικής τους κοινωνίας και ως αρμόδιο όργανο μου χορήγησαν την άδεια για έρευνα και δημοσίευση του ναού των Ταξιαρχών. Θερμές ευχαριστίες, οφείλω επίσης στον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Δράμας κ.κ. Δωρόθεο, ο οποίος μου έδωσε την ευλογία του, ώστε να ολοκληρώσω την διπλωματική μου εργασία. Για λόγους δικαιοσύνης, οφείλω να αναφερθώ και στον αμέσως προκάτοχο του μακαριστό Μητροπολίτη Δράμας κυρό Παύλο (Αποστολίδη), που πολλά μόχθησε για την Μητρόπολή του και μου έδωσε την ευχή του να συνεχίσω στην έρευνά μου.

Η επαφή μου με όλους τους ως άνω προαναφερθέντες φορείς και πρόσωπα, δεν θα γινόταν, εάν σε όλη μου την προσπάθεια, δεν βρισκόταν ο επιστήθιος φίλος μου, εξ Αργυρουπόλεως Δράμας στην καταγωγή, ιερέας και συνάδελφος στην επιστήμη της Λαογραφίας, π. Κωνσταντίνος Χλιάρας. Ήταν δίπλα μου, να συζητάμε και να λύνουμε την όποια απορία και προβληματισμό είχα κατά την διάρκεια της έρευνάς μου.

Παράλειψη θα ήταν να μην ευχαριστήσω τα στενά φιλικά μου πρόσωπα, που συνεργάστηκαν και μου συμπαραστάθηκαν σε όλη αυτήν την διαδρομή.

Τέλος, μέσα από τη ψυχή μου, εκφράζω τις ευχαριστίες μου στην οικογένεια μου, για την υπομονή, την αγάπη και την στήριξη που μου προσέφεραν καθ' όλη αυτήν την πορεία.

Κλείνοντας, εύχομαι το έργο αυτό να απασχολήσει όσο το δυνατόν τους ερευνητές και να συμβάλλω τρόπον τινά στην ανάδειξη του παρεκκλησίου των Ταξιαρχών της Δράμας παρακινώντας ταυτόχρονα στην μελέτη λοιπών «αφανών» εκκλησιαστικών μνημείων, που διάσπαρτα κοσμούν την Ελλάδα απ' άκρη σ' άκρη.

Γιαννιτσά
07/10/2024

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ & ΣΕΙΡΩΝ

<i>AAE</i>	Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία
<i>ΑΔ</i>	Αρχαιολογικόν Δελτίον
<i>ΔΦΕΑ</i>	Δελτίο της Φιλαρχαίου Εταιρείας Αλμυρού
<i>ΔΧΑΕ</i>	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
<i>ΕΕΒΣ</i>	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
<i>BCH</i>	Bulletin de Correspondance Hellénique
<i>CFHB</i>	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
<i>DOP</i>	Dumbarton Oaks Papers
<i>JÖB</i>	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
<i>REB</i>	Revue des études byzantines

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το θέμα της παρούσας διπλωματικής εργασίας, έχει ως κύριο θέμα μελέτης το Παρεκκλήσι των Ταξιαρχών της Δράμας (ιστορικό πλαίσιο, αρχιτεκτονική και εικονογραφικό διάκοσμο του μνημείου) και κατά συνέπεια επεκτείνεται και στην ιστορική επισκόπηση της βυζαντινής πόλεως της Δράμας και στα πρόσωπα που διαδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο στην ιστορία της περιοχής και κυρίως της κτητόρισσας του μνημείου, αυτοκράτειρας Ειρήνης της Μομφερρατικής.

Στην έρευνα που ακολουθεί, συνυπολογίζονται τυχόν μελέτες που προηγήθηκαν και αφορούν το συγκεκριμένο ζήτημα τόσο για το παρεκκλήσι των Ταξιαρχών της Δράμας, όσο και για τη ζωή και τη δράση της Ειρήνης της Μομφερρατικής. Ωστόσο, δεν εντοπίστηκε μονογραφία ή έτερο δημοσιευμένο υλικό που να συνδυάζει και τα δύο σε ένα συνολικό έργο. Έγινε αρχικώς προσπάθεια για συγκέντρωση συλλογικού υλικού και βιβλιογραφικών πηγών, που να συνδυάζει αμφότερα και τα δύο θέματα, επικεντρώνοντας ωστόσο σε εκείνο που αφορά την ιστορική διαδρομή και τον μνημειακό χαρακτήρα του παρεκκλησίου των Ταξιαρχών και τη σύνδεσή του με το πρόσωπο της Ειρήνης.

Με αφετηρία αυτόν τον συλλογισμό, θεωρήθηκε σκόπιμο να μελετηθεί αρχικώς η ιστορική διαδρομή της Δράμας και της περιοχής της μέσα στον χρόνο και τον γεωγραφικό χώρο, δίνοντας περισσότερη έμφαση και λεπτομέρεια στην ύστερη βυζαντινή περίοδο. Ο συγκεκριμένος χρονικός προσδιορισμός της μελέτης μου, οφείλεται στο γεγονός ότι το παρεκκλήσι των Ταξιαρχών χρονολογείται τον 14^ο αιώνα, ως κτίσμα της Ειρήνης Μομφερρατικής, περίοδο κατά την οποία επισκέπτεται τη Δράμα, οπότε και πεθαίνει και ενταφιάζεται το 1317. Παράλληλα, η Δράμα ήδη από τον 13^ο αιώνα και έπειτα, αποτελεί πεδίο πολεμικών συγκρούσεων ανάμεσα σε Βυζαντινούς, Λατίνους, Σέρβους και πολύ αργότερα Οθωμανούς, που λυμαίνονται την περιοχή.

Ο γεωγραφικός χώρος της Μακεδονίας, αποτέλεσε καθ' όλη τη διάρκεια των αρχαίων ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, πεδίο δράσης για πολλούς λαούς. Επίκεντρο φυσικά ήταν η πρωτεύουσα της, η πόλη της Θεσσαλονίκης, περιοχή με ακμή και αίγλη, ιδιαίτερα από τη μακεδονική περίοδο οπότε και ιδρύεται από τον Κάσσανδρο (316 π.Χ.), βασιλιά των Μακεδόνων.. Σε συνδυασμό με την εδραίωση του χριστιανισμού και την ίδρυση της τοπικής

εκκλησίας των Θεσσαλονικέων, το πεδίο επιρροής επεκτείνεται και σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας, οι οποίες έχουν ήδη χαράξει την ιστορική τους πορεία μέσα στο πέρασμα του χρόνου. Μία από αυτές ήταν και η πόλη των Φιλίππων. Χτισμένη σε στρατηγικό σημείο και σε περιοχή πλούσια σε αγαθά μετατράπηκε σε αποικία των Ρωμαίων, αποτελώντας τη σημαντικότερη πόλη της ανατολικής Μακεδονίας. Ήδη από το 50 μ.Χ., οι κάτοικοι της πόλης των Φιλίππων διδάσκονται τον χριστιανισμό, όταν από την περιοχή περνάει με κατεύθυνση τη Θεσσαλονίκη, ο απόστολος Παύλος και οι συνεργάτες του, ιδρύοντας έτσι την πρώτη χριστιανική εκκλησία επί ευρωπαϊκού εδάφους. Η διδαχή του χριστιανισμού στους Φιλίππους, είχε ως αποτέλεσμα τη διάδοση του ευαγγελίου στην ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας, καθώς επίσης και την ίδρυση τοπικών εκκλησιών σε πόλεις όπως εκείνες των Σερρών και της Δράμας. Ιδιαίτερως η Δράμα, η οποία σχετίζεται άμεσα με το θέμα της παρούσης εργασίας, γειτνιάζει με τους Φιλίππους και ως εκ τούτου δέχθηκε σύντομα τον χριστιανισμό. Σημαντικό μνημείο για την πόλη άλλωστε, αποτελεί ο τρουλλαίος ναός της Του Θεού Σοφίας. Χρονολογείται τον 10^ο αιώνα και αρχιτεκτονικά παρουσιάζει ομοιότητες με εμβληματικά μνημεία της βυζαντινής ναοδομίας, όπως ο καθεδρικός ναός της Του Θεού Σοφίας της Θεσσαλονίκης και ο ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου της Νίκαιας της Βιθυνίας (Μικρά Ασία), προδίδοντας επιδράσεις από δύο από τα σπουδαιότερα κέντρα της αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη. Μάλιστα πρόσφατα ολοκληρώθηκε ένα μέρος της αποκατάστασης του ναού, το οποίο αποκάλυψε λείψανα τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, πάνω στα ερείπια της οποίας ανεγέρθηκε ο υπάρχων ναός. Η παλαιοχριστιανική αυτή βασιλική, συνιστά πλέον τον παλαιότερα σωζόμενο ναό στη Δράμα.

Η Δράμα και η ευρύτερη περιοχή της, όσον αφορά την προσέγγιση του ιστορικού και πολιτισμικού παρελθόντος της σε επίπεδο πηγών, αποτελεί μια ιδιαίτερη περίπτωση, καθώς η εικόνα που προκύπτει είναι αποσπασματική. Σύμμαχος στην προσπάθεια αυτής της χρονικής ανασκόπησης, στάθηκαν οι λιγοστές γραπτές πηγές που μνημονεύουν ονομαστικώς την πόλη και το αντίστοιχο ιστορικό πλαίσιο που την περιβάλλει. Οι πρώτες γραπτές αναφορές για τη Δράμα, εμφανίζονται μόλις τον 12^ο αιώνα, όταν επισκέπτονται την περιοχή μέσω των περιηγητικών ταξιδιών τους, ο Άραβας γεωγράφος Muhammad al-Idrisi και ο Ιουδαίος περιηγητής και ραβίνος Βενιαμίν ο εκ Τουδέλης. Στις περιγραφές τους, δίνουν πληροφορίες για τον βυζαντινό της περίβολο, την πληθυσμιακή ανάπτυξη της πόλης, με τον

δεύτερο να κάνει ιδιαίτερη αναφορά στην ύπαρξη εβραϊκής παροικίας.

Η ανάπτυξη της πόλης ήδη από τον 10^ο αιώνα, συμπίπτει με μια περίοδο ακμής της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Μέσα σε αυτό το χρονικό πλαίσιο, οικοδομούνται τα τείχη της πόλης και ο καθεδρικός ναός της Αγίας Σοφίας, ενώ εκτός από το σημαντικό μοναστήρι της Παναγίας Εικοσιφοινίσσης στο Παγγαίο όρος, στο λόφο του Κορυλόβου, πάνω από την πόλη της Δράμας, υπήρχε σύμφωνα με βυζαντινές πηγές το αθονικό βατοπαιδινό μετόχι της Παναγίας Κοριλιώτισσας, που άκμασε περί το έτος 1050.

Το χρονικό πλαίσιο ωστόσο, στο οποίο επικεντρώνεται μεγάλο μέρος της μελέτης μου, αφορά τις αρχές του 14^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα το έτος 1303, όταν φθάνει από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη, η σύζυγος του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ του Παλαιολόγου, Ειρήνη – Γιολάντα η Μομφερρατική. Πληροφορίες αντλήθηκαν από τις γραπτές πηγές του Νικηφόρου Γρηγορά, βυζαντινού λόγιου και ιστορικού χρονικογράφου και μαθητή του Θεοδώρου Μετοχίτη. Ο Γρηγοράς αναφέρει πως η Ειρήνη, συνήθιζε *περι τὸ πολίχινιον ἀφικέσθαι τὴν Δράμαν* για αναψυχή όπου διέθετε τα βασιλικά της κτήματα. Κατά την παραμονή της στην πόλη, το όνομά της συνδέθηκε με αυτό της κτητόρισσας του ναού των Παμμεγίστων Ταξιαρχών, η ίδρυση του οποίου ανάγεται στον 14^ο αιώνα. Εικάζεται ότι ο ναός συνδέεται με τον θάνατο της Ειρήνης το 1317, ως μέρος της πρώτης ταφής της στη Δράμα, μέχρι να μεταφερθεί το λείψανό της στην Κωνσταντινούπολη.

Με αφετηρία το χρονικό αυτό πλαίσιο και τις πηγές που αφορούν το πρόσωπο της Ειρήνης και το παρεκκλήσιο των Ταξιαρχών η εργασία διαρθρώνεται ως εξής:

α) Στο Πρώτο Μέρος της εργασίας, δίδεται καταλλήλως το απαραίτητο χωροχρονικό πλαίσιο που αφορά την πόλη της Δράμας και την ευρύτερη περιοχή της. Αναλύονται ζητήματα όπως η ανάπτυξη του οικισμού και της «πολίχνης» μέσα στον γεωγραφικό χώρο, το ζήτημα των πρώτων ονομαστικών αναφορών της πόλης σε ιστορικές πηγές, ενώ ταυτόχρονα γίνεται εκτενής λόγος για το βυζαντινό κάστρο και τον πληθυσμιακό χαρακτήρα της Δράμας μέχρι και την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Επίσης γίνεται αναφορά και περιγραφή σε αρχαιότητες και λοιπά ευρήματα που βρέθηκαν στη Δράμα και την περιοχή ήδη από τους ρωμαϊκούς χρόνους ενώ θίγονται πρόσωπα σημαίνοντα για την εποχή που μελετάται και που διαδραμάτισαν καταλυτικό ρόλο σε γεγονότα που συσχετίζονται με την πόλη και την

ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας.

β) Στο Δεύτερο Μέρος, εξετάζεται ενδελεχώς, το ιστορικό πλαίσιο και η βιογραφία του κεντρικού προσώπου που αφορά την εργασία, της Ειρήνης της Μομφερρατικής. Γίνεται αναφορά αρχικώς στην οικογένεια των Μομφερρατικών, εξετάζοντας παράλληλα τα σημαντικότερα πρόσωπα του οίκου, ξεκινώντας από τον Βονιφάτιο Μομφερρατικό, Μαρκήσιο και βασιλέα της Θεσσαλονίκης έως και τον Γουλιέλμο Ζ΄, πατέρα της Ειρήνης. Εν συνεχεία, εξετάζεται η ζωή του συζύγου της Ειρήνης, αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ του Παλαιολόγου καταλήγοντας στη ζωή της Ειρήνης, όπου μεταξύ άλλων μελετώνται ο γάμος και ο χωρισμός της με τον Ανδρόνικο, η γέννηση και ανατροφή των παιδιών της και τέλος ο θάνατος και η ταφή της στη Δράμα.

γ) Στο Τρίτο Μέρος ερευνάται το πρωτογενές θέμα αυτής της μελέτης, δηλαδή το παρεκκλήσιο των Ταξιαρχών της Δράμας, όσον αφορά την αρχιτεκτονική του, τον εικονογραφικό και γλυπτό του διάκοσμο, τα κειμήλια που έχουν διασωθεί και τη σημερινή του μορφή μετά τις τελευταίες αναστηλωτικές εργασίες στο χώρο το χρονικό διάστημα μεταξύ των ετών 1973 και 1975.

Η εργασία ολοκληρώνεται με τις Επιλογικές Παρατηρήσεις, τη Βιβλιογραφία και το Παράρτημα (όπου και οι σχετικές φωτογραφίες με τον ναό των Ταξιαρχών). Κατά το χρονικό διάστημα της μελέτης και συγγραφής της παρούσης διπλωματικής εργασίας, διενεργήθηκε παράλληλα επιτόπια έρευνα, καταγραφή και φωτογράφιση του εσωτερικού και εξωτερικού χώρου του μνημείου, καθώς επίσης των αρχαιοτήτων (βυζαντινό κάστρο και επιτύμβιες στήλες – σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Δράμας) και των διασωθέντων κειμηλίων (φορητές βυζαντινές εικόνες, κτήματα του Εκκλησιαστικού Μουσείου Δράμας) που σχετίζονται με την ιστορία του παρεκκλησίου. Οι ενέργειες αυτές πραγματοποιήθηκαν κατόπιν έγγραφης άδειας από την προϊσταμένη του Τμήματος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μουσείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δράμας, δρ. Μαρίας Κοντογιαννοπούλου και κατόπιν ευλογίας και έγκρισης του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Δράμας κ.κ. Δωροθέου.

ΜΕΡΟΣ Α΄ - Η ΔΡΑΜΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

1. Η Δράμα και η ευρύτερη περιοχή

Η πόλη της Δράμας και η ευρύτερη περιοχή της, γεωγραφικά ανήκουν στο διαμέρισμα της ανατολικής Μακεδονίας και χωροχρονικά αναπτύχθηκαν στην περιοχή της αρχαίας Ηδωνίδας γης, ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους¹. Η αρχαιότερη θέση, όπου εγκαταβιούσαν σε οργανωμένη κοινότητα άνθρωποι, εντοπίστηκε έπειτα από αρχαιολογική ανασκαφή, στη θέση των Σιταγρών καθώς επίσης και του Αρκαδικού². Εκεί τοποθετείται ένας από τους σημαντικότερους οικισμούς της Μέσης Νεολιθικής εποχής (5500 - 4750 π.Χ.). Χαρακτηριστικό των οικισμών αυτής της περιόδου, είναι η επιλογή των θέσεων σε μέρη με άμεση πρόσβαση σε νερό και εύφορη γη. Για τον λόγο αυτό ανακαλύφθηκαν θέσεις πλησίον ποταμών και πηγών. Προϊστορικοί οικισμοί στην πεδιάδα της Δράμας, συνεχίζουν να υφίστανται μέχρι και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού με μία σχετική μείωση κατά την Ύστερη Εποχή. Χαρακτηριστικό της τελευταίας εποχής, ήταν η επιλογή κατοίκησης σε ημιορεινές και οχυρές θέσεις, επάνω σε γηλόφους σαν εκείνους που έφτιαχναν οι Πελασγοί και οι Θράκες³.

Από τον 7^ο και 6^ο π.Χ. αιώνα, η περιοχή της Δράμας είχε αναπτύξει εμπορικές και οικονομικές δραστηριότητες με τις παράλιες χώρες. Κάτοικοι της περιοχής ήταν κυρίως φύλλα Θρακοπελασγών ενώ μεταξύ 6^{ου} και 5^{ου} αιώνα π.Χ. καταφθάνουν άποικοι από τη Θάσο κυρίως για την εκμετάλλευση του πλούσιου σε μεταλλεύματα όρους του Παγγαίου⁴. Βόρεια της σημερινής πόλης κατοικούσε το θρακικής καταγωγής φύλο των Δρώων, ενώ εκείνο των

¹ Η Ηδωνίδα γη εκτεινόταν ανάμεσα στους ποταμούς Στρυμόνα και Νέστο και από τον Αγγίτη ποταμό ως την παραλία του Στρυμονικού και Πιερικού κόλπου (δηλαδή της περιοχής των σημερινών νομών Δράμας, Καβάλας και Σερρών) Περισσότερα σχετικά με τη γεωγραφική τοποθεσία της Δράμας και των ευρύτερων περιοχών της, βλ. Δ. Σαμσαρή, «Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα», *Μακεδονική Βιβλιοθήκη*, Θεσσαλονίκη 1976, 95-97. Ειδικότερα, τα πρώτα ίχνη ανθρώπινης παρουσίας στην ευρύτερη περιοχή της Δράμας εντοπίζονται κατά τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο (στο 30.000 π.Χ.), στις περιοχές του Βώλακα, του Σιδηρονέρου, του σπηλαίου του ποταμού Αγγίτη (Μααράς), του Αρκουδορέματος και των Ποταμών (Ενδεικτικά για την πρώιμη ιστορία της περιοχής της Δράμας βλ. Ν. Γεωργιάδης, *Η Δράμα και η περιοχή της 30.000 π.Χ. – 1950 μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 2012)

² Θέση νότια του σημερινού πάρκου της Αγίας Βαρβάρας, της σύγχρονης πόλης της Δράμας, βλ. Α. Ζιαγάκη, *Διαμόρφωση περιβάλλοντος χώρου γύρω από το βυζαντινό τείχος της Δράμας*, Δράμα 2012, 50

³ βλ. Δ. Κυράτσος, Μητροπολίτης Δράμας, *Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας από τις απαρχές της μέχρι σήμερα*, Δράμα 2000, 11

⁴ Σχετικά με τη δραστηριότητα των Θάσιων στην περιοχή, πληροφορίες αντλούμε από τον Ηρόδοτο, βλ. Herodoti Halicarnassei Historiarum Libri IX Musarum Nominibus Inscripti, ed. Friedrich Wolfgang Reiz, Gottfried Heinrich Schäfer, Leipzig 1827, 94 - 95 (7.46.5 – 7.46.10) «οἱ γὰρ δὴ Θάσιοι.....ἡ δὲ πρόσοδος σφι ἐγένετο ἔκ τε τῆς ἡπείρου καὶ ἀπὸ τῶν μετᾶλλων»

Ηδωνών κατοικούσε στις περιοχές κατά μήκος του ποταμού Στρυμόνα, στο Παγγαίο όρος και στα παράλια του Πιερικού κόλπου της Καβάλας.

Για την τοπωνυμία της Δράμας, δίνονται διαφορετικές ερμηνείες. Αρκετές την ταυτίζουν με την αρχαία Δράβησκο (Δράβα=Δράμα), την οποία την αναφέρει και ο αρχαίος ιστορικός Θουκυδίδης⁵, ο οποίος προσδιορίζει τη θέση της στα μεσόγεια της Θράκης. Η Δράβησκος, ήταν αρχαία θρακική πόλη⁶, χτισμένη πολύ πριν από τον 5^ο αιώνα π.Χ. Ο γεωγράφος και ιστορικός της αρχαιότητας Στράβων, κάνει μνεία για την πόλη στα έργα του, γεγονός που αποδεικνύει την ύπαρξή της και κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Την ονομασία της Δράμας με το αρχαίο ρωμαϊκό όνομα Daravescos, (σταθμό του ρωμαϊκού δρόμου Φιλίππων – Ηράκλειας Σιντικής)⁷ συναντούμε στον Πευτιγκεριανό πίνακα – Tabula peutigeriana⁸, αρχαίο χάρτη του ρωμαϊκού οδικού δικτύου⁹. Ιστορικοί της σημερινής εποχής υποστηρίζουν πως η πόλη στην αρχαιότητα είχε την ονομασία «Δίραμα» ενώ το όνομα Δράμα καθιερώθηκε στην εποχή του Φιλίππου (4^{ος} αιώνας π.Χ.)¹⁰. Σε αυτή την ερμηνεία στηρίχθηκε η προέλευση του ονόματος από τη λέξη «Δίρρεμα» (δηλαδή μέρος μεταξύ δύο ρεμάτων), καθώς επίσης και στις λέξεις «Δύραμα» ή «Ύδραμα»¹¹.

Στις αρχές των ελληνιστικών χρόνων, ο βασιλιάς της Μακεδονίας, Φίλιππος Β΄ (359 – 336 π.Χ.) καταλαμβάνει την περιοχή και την ενσωματώνεται στο βασίλειο της Μακεδονίας. Ιδρύει την πόλη των Φιλίππων, υπό την επιρροή της οποίας βρίσκονται και οι αγροτικοί οικισμοί της Δράμας. Η επέκταση των Μακεδόνων στις περιοχές της ανατολικής Θράκης σε συνδυασμό με την εκμετάλλευση των μεταλλείων του Παγγαίου Όρους, οδήγησε στην ανάπτυξη των δύο μεγάλων αστικών κέντρων της εποχής, των Φιλίππων και της Αμφίπολης. Μετά την ήττα των Μακεδόνων από τους Ρωμαίους στην Πύδνα το 168 π.Χ., η Δράμα και η περιοχή της ανήκαν στη Μακεδονία Α΄ που είχε για πρωτεύουσα την Αμφίπολη¹². Διοικητικά

⁵ «...τὸν βουλόμενον πέμψαντες, οἱ διεφθάρησαν ἐν Δραβήσκῳ ὑπὸ Θρακῶν», βλ. Θουκυδίδου Ξυγγραφὴ, ed. K.W. Krüger, Berlin 1860, 191 (δ' §102)

⁶ Η Δράβησκος ήταν αρχαία πολίχνη, η οποία εκτεινόταν στα ανατολικά της μέχρι τη λίμνη Κερκίνη και στα δυτικά μέχρι τις εκβολές του Αγγίτη ποταμού. Μάλιστα στη θέση εκείνη υπήρχε χωριό το οποίο διατηρούσε το όνομα της αρχαίας πόλης: *Ζδραβήκι*. Ωστόσο, δημιουργήθηκε εσφαλμένως η σύγχυση με τη δεύτερη ομώνυμη πόλη, η οποία εντοπίζεται στην ίδια περιοχή και πιθανώς στη σημερινή της θέση, αναπτύχθηκε η πόλη της Δράμας, βλ. *Παρνασσός*, τόμος Α΄, Αθήνα 1877, 296

⁷ βλ. Δ. Σαμαρής, «Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα», *Μακεδονική Βιβλιοθήκη*, Θεσσαλονίκη 1976, 141-146

⁸ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 1

⁹ Σήμερα διασώζεται αντίγραφο του χάρτη που χρονολογείται μεταξύ 12^{ου} και 13^{ου} αιώνα

¹⁰ βλ. Δ. Κυράτσος, *Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας*, 12

¹¹ Συγκεκριμένα, ο δικηγόρος Βασίλειος Πασχαλίδης τεκμηριώνει την άποψη ότι η ονομασία Δράμα αποτελείται από δύο φράσεις, από τη ρίζα Δρα- και την κατάληξη -μα. Τοπωνύμια με τη ρίζα Δρα- εντοπίζονται όχι μόνο στην περιοχή της Δράμας αλλά και στην υπόλοιπη Ελλάδα, όπου έζησαν θρακοπελασγικά φύλα, βλ. Κ. Πασχαλίδης, *Δραμινά Ιστορικά*, 67 *Μελέτες για τη Δράμα και την περιοχή της*, Δράμα 1992, 21

¹² βλ. Εγχειρίδιο εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων «Μαθαίνω παίζοντας στους αρχαιολογικούς χώρους της Δράμας»,

φαίνεται να ανήκει στην εδαφική επικράτεια της ρωμαϊκής αποικίας των Φιλίππων¹³ (μετά την ίδρυση της το 42 π.Χ.), η οποία ονομάζεται εκείνη την περίοδο Colonia Augusta Julia Philippensis από τον Οκτάβιο Αύγουστο. Η πόλη της Δράμας αποτέλεσε «κώμη» (vicus)¹⁴ της ρωμαϊκής αποικίας των Φιλίππων. Στην περιοχή της, εγκαταστάθηκαν Ρωμαίοι βετεράνοι στρατιώτες που έλαβαν κτήματα, ως ανταμοιβή για τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες¹⁵.

Σημαντικό τεκμήριο για τη ρωμαϊκή παρουσία στην πόλη και την ευρύτερη περιοχή της Δράμας, υπήρξε η ανεύρεση και περισυλλογή των αρχαιοτήτων που βρέθηκαν διάσπαρτες σε ολόκληρη την πόλη. Τα ευρήματα που ανευρέθηκαν και που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους είναι: αγγεία, σαρκοφάγοι νομίσματα και αναθηματικές στήλες, δύο εκ των οποίων βρίσκονταν μπροστά από το ναό των Ταξιαρχών και αφορά ενεπίγραφους ρωμαϊκούς βωμούς¹⁶. Οι επιγραφές είναι στη λατινική γλώσσα και ο μεν πρώτος βωμός έφερε την επιγραφή:

D.M
T. FLAVIO
T. FIL. VOL.
ALEX/VDRO
DEC. PHILIPPIS
AN. LVIII
T. FLAVIUS T.
FIL. VOL.
MACEDONICUS
ORN. DEC. HON

Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Δράμας, Β. Πουλιούδη (επιστημονική επιμέλεια), Α. Λαγηνά – Στ. Λαζαρίδης (επιμέλεια έκδοσης), Δράμα 2015, 14

¹³ βλ. Α. Ζιαγάκη, «Διαμόρφωση περιβάλλοντος χώρου γύρω από το βυζαντινό τείχος της Δράμας», Δράμα 2012, 50

¹⁴ Ως vicus εννοείται η μικρή εγκατάσταση πολιτών έξω από ρωμαϊκό φρούριο και η λέξη ερμηνεύεται ως οίκος ή κώμη (βλ. Στ. Κουμανούδης, *Λεξικόν Λατινοελληνικόν*, Αθήνα 1972)

¹⁵ βλ. *Δράμα - Ιστορίες Γραφής: άνθρωποι, πολιτεύματα, θεσμοί, λατρείες, οικονομία*, Αρχαιολογικό Μουσείο Δράμας, Ι. Βενιέρη, Ε. Ζαββού (επιστημονική επιμέλεια), Δράμα 2023, 8

¹⁶ Ενδεικτικά για την περίπτωση των αρχαιοτήτων του Νομού Δράμας, βλ. Ε. Ακριβοπούλου, Η μέριμνα για τις αρχαιότητες του Νομού Δράμας στους χρόνους μετά την ενσωμάτωση του στο ελληνικό κράτος (1912-1920), *Πρακτικά ΣΤ'Επιστημονικής Συνάντησης*, Η Δράμα της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας, Η Δράμα και η Περιοχή της - Ιστορία και Πολιτισμός, (08-10 Νοεμβρίου 2013), επιμέλεια: Ν. Θ. Γεωργιάδης, Δ. Πατρωνίδου, Δράμα 2017, 299-305. Στα τέλη Μαρτίου του 1920, πραγματοποιείται αυτοψία στη Δράμα από τον Ευστράτιο Πελεκίδη, έφορο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μακεδονίας. Σύμφωνα με την αναφορά που υπέβαλε προς το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης, σχετικά με την ανεύρεση των δύο ρωμαϊκών βωμών, ήταν ενεπίγραφοι και πιθανότατα προέρχονταν από τους Φιλίππους

Ο δεύτερος βωμός έφερε την επιγραφή¹⁷:

M. CATINIUS

VALENS ANN.

XXV H.S.E.

C. CATINIUS SE

CUNDUS FR. F.C.

Άγνωστο το γιατί, οι δύο αυτοί βωμοί τοποθετήθηκαν μπροστά από το ναό των Ταξιαρχών, αν και η επιλογή αυτή πιθανότατα να έγινε καθώς πέρασαν σε δεύτερη χρήση και χρησιμοποιήθηκαν ως spolia κατά την ανέγερση του μνημείου ή και μετέπειτα. Στην ευρύτερη περιοχή, βρέθηκαν επίσης αρχαιότητες που μαρτυρούν την ύπαρξη λατρευτικών χώρων. Σύμφωνα με πληροφορίες που αντλούνται από αρχειακά τεκμήρια¹⁸, ο αστυνομικός διευθυντής της Δράμας, ενημερώνει στις 9 Σεπτεμβρίου 1913, τη Διοίκηση Χωροφυλακής και Ανωτέρα Διεύθυνση Αστυνομιών Μακεδονίας στη Θεσσαλονίκη, ότι στο γραφείο του φυλάσσονται δύο μαρμάρινες ανδρικές κεφαλές που βρέθηκαν στην περιφέρεια της Δράμας. Σημαντικότερο εύρημα ωστόσο αποτελεί εκείνο που εντοπίστηκε από τον γεωργό Δημήτριο Νεύτιο το 1912, στο χωριό Λόζνα (σημερινά Κρεμαστά Δράμας) κοντά στις όχθες του ποταμού Νέστου. Αποτελεί μικρό αναθηματικό ανάγλυφο αφιερωμένο στο θεό Ποσειδώνα¹⁹. Κατά την περιγραφή, ο θεός παριστάνεται να κρατά στο δεξιό του χέρι δελφίни και στο αριστερό του την τρίαινα. Στη βάση του φέρει επιγραφή που αναγράφει:

ΚΝΡΙΩ ΠΟΣΙΔΩΝΙ ΜΕΣΤΝΠΑΙΒΗΣ

ΑΝΛΟΝΖΕΝΕΟΣ ΣΚΙΑΖΕΡΗΝΟΣ ΕΝ-

ΧΗΝ ΑΝΕΘΗΚΕΝ

Η επιγραφή διασώζει μια άγνωστη έως τώρα κόμη, η οποία κατά πάσα πιθανότητα

¹⁷ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 2 & 3

¹⁸ βλ. Ε. Ακριβοπούλου, «Η μέριμνα για τις αρχαιότητες του Νομού Δράμας», 301

¹⁹ Από τον χαρακτήρα της γραφής και το σχήμα των γραμμάτων, το αναθηματικό ανάγλυφο του Ποσειδώνα χρονολογείται στους Αυτοκρατορικούς χρόνους, δηλαδή κατά το β' μισό του 1^{ου} αιώνα μΧ ή στο α' μισό του 2^{ου} αιώνα μ.Χ., βλ. Χρ. Τερζή Βεληγιάννη, «Αφιέρωση στον Ποσειδώνα από Θράκα στην Ανατολική Μακεδονία», *Τεκμήρια Γ'*, Θεσσαλονίκη 1997, 152

ανήκε στα όρια της ρωμαϊκής αποικίας των Φιλίππων²⁰. Επίσης, η ανάθεση στον θεό Ποσειδώνα, φανερώνει πως ο μη ελληνικός πληθυσμός της ενδοχώρας της ανατολικής Μακεδονίας είχε συγχωνέψει τον ελληνικό πολιτισμό. Ήδη από την αρχαιότητα λατρεύονταν στη Δράμα, οι θεότητες του Ηρακλή, του Διονύσου²¹, του Απόλλωνος και της Αρτέμιδος ενώ εξίσου σημαντική επίδραση είχε και ο ρωμαϊκός πολιτισμός κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας των Ρωμαίων στην περιοχή²². Και οι τρεις αρχαιότητες (οι δύο μαρμαρίνες ανδρικές κεφαλές και το αναθηματικό ανάγλυφο του Ποσειδώνα) αρχικά φυλάσσονταν στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης και σήμερα βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Δράμας²³.

Καλλιτεχνική και πολιτιστική επίδραση στην Δράμα και την περιοχή της, ασκούσε η γειτονική πόλη των Φιλίππων, η οποία περίπου το 49 μ.Χ. δέχθηκε το μήνυμα του χριστιανισμού από τον απόστολο Παύλο²⁴, ο οποίος ίδρυσε την πρώτη χριστιανική εκκλησία επί ευρωπαϊκού εδάφους²⁵. Με την επικράτηση του χριστιανισμού, οι Φίλιπποι γίνονται σημαντικό διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο. Η πόλη των Φιλίππων άλλωστε αποτελούσε «τόπον διόδου καὶ συναντήσεως, σταυροδρόμιον φυλῶν καὶ λαῶν»²⁶. Λόγω εξάλλου της γειτνίασης με την ένδοξη πόλη των Φιλίππων, πολύ νωρίς οι κάτοικοι της Δράμας διδάχθηκαν τον χριστιανισμό, ενώ η πόλη αναπτύχθηκε εμπορικά και οικονομικά, καθώς βρισκόταν κοντά στον άξονα της αρχαίας Εγνατίας οδού, διατηρώντας τον αγροτικό της χαρακτήρα. Εκκλησιαστικώς η Δράμα κατά την περίοδο των πρώτων αιώνων, οπότε και δέχθηκε τον χριστιανισμό, υπήχθη στην Εκκλησία των Φιλίππων. Από τότε και για της επόμενους εννέα αιώνες, η Δράμα, διοικούνταν από «πρωτόπαπα» που ανήκε στη δικαιοδοσία της μητρόπολης

²⁰ Η λέξη *Σκιαζερηνός* είναι το όνομα του εθνικού αναθέτη και χωρίζεται σε δύο συνθετικά. Το δεύτερο συνθετικό - *ζερηνός*, παρουσιάζει έννοιες συγγενικές με τοπωνύμια της Μακεδονίας και της Θράκης. Στον Θεόπομπο αποδίδεται η μαρτυρία για την ύπαρξη της πόλης της Θράκης με το όνομα «Ζειρηνία». Επίσης, ο Λίβιος πληροφορεί για την ύπαρξη ιερού του Απόλλωνα, στην ύπαιθρο της Αίνου, με την ονομασία «*Zerynthium templum*». Παρότι ως τοπωνύμια είναι δύσκολο να ταυτιστούν με συγκεκριμένη περιοχή, το δεύτερο συνθετικό πιθανώς προσεγγίζει οικεία ονοματολογία για το χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης, βλ. Χρ. Βεληγιάνη, «Αφιέρωση στον Ποσειδώνα», 156 – 160

²¹ Στην περιοχή της Δράμας, προϋπήρχε ήδη από τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια, ιερό αφιερωμένο στον θεό Διόνυσο, υπόθεση που προκύπτει από την ανεύρεση τεσσάρων αναθηματικών επιγραφών καθώς επίσης και άνω τμήματος αγάλματος παγωνοφόρου θεού, πιθανότατα του Διονύσου, βλ. Χ. Κουκούλη – Χρυσανθάκη, «Αρχαιότητες και Μνημεία Ανατολικής Μακεδονίας», *ΑΔ* 25 (1970), Β'2, 401 -402

²² βλ. Δ. Κυράτσος, *Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας*, 13

²³ Οι αριθμοί καταλόγου στο ευρετήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου της Δράμας είναι Α 184 – Α 186. Για τα αρχαία ευρήματα από τη Δράμα και την περιοχή της βλ. Χ. Κουκούλη – Χρυσανθάκη, «Ο αρχαίος οικισμός της Δράμας και το Ιερό του Διονύσου», *Η Δράμα και η περιοχή της – Ιστορία και Πολιτισμός, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης*, Δράμα 1992, 67

²⁴ Ο απόστολος Παύλος, πήρε το θεόσταλτο μήνυμα της κήρυξης του Ευαγγελίου στη Μακεδονία κατόπιν οράματος που είχε στην Τρωάδα. Από εκεί με πλοίο πέρασαν στη Σαμοθράκη και έπειτα έφτασαν στους Φίλιππους, «*ἥτις ἐστὶ πρώτη τῆς μερίδος τῆς Μακεδονίας πόλις κολωνία*», βλ. Πράξεις Αποστόλων, 16: 11- 12

²⁵ βλ. Ιερά Μητρόπολις Δράμας, *Ημερολόγιον* 2010, Δράμα 2010, 60

²⁶ βλ. P. Lemerle, *Philippus et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie*, Paris 1945, 705

Φιλίππων έως περίπου το 900 μ.Χ. Ήταν δηλαδή «πρωτοπαπαδίκιον» και όχι επισκοπή²⁷. Η κεραμική και τα νομίσματα που ευρέθησαν, βεβαιώνουν τη συνέχεια της ζωής του οικισμού της Δράμας και κατά τους βυζαντινούς χρόνους.

2. Το κάστρο της πόλης

Ο αρχαίος οικισμός όντας χτισμένος επάνω σε φυσικό ύψωμα, ήταν επόμενο με την πάροδο των χρόνων να τειχιστεί με οχυρωματικό περίβολο για την ασφάλεια της πόλης. Μέσα από τα τείχη δεν αναπτύχθηκε συστηματικά τουλάχιστον μέχρι το τέλος της Αρχαιότητας οργανωμένος οικισμός²⁸. Ήδη από την πρωτοβυζαντινή περίοδο (324 – 565 μ.Χ.), την περιοχή της Δράμας λεηλατούν Βησιγότθοι, Οστρογότθοι, Ούννοι, Σλάβοι και οι Άντες²⁹. Η οχύρωση του κάστρου περιέκλειε το ιστορικό κέντρο της πόλης³⁰ και είχε περίμετρο περίπου 850 μέτρα εμβαδόν, με βάση των σωζόμενων τμημάτων, καταλαμβάνοντας έκταση 40 στρεμμάτων. Το συνολικό ύψος του τοίχους μαζί με τις επάλξεις, οι οποίες σήμερα δεν σώζονται, υπολογίζεται στα 14 μέτρα. Το πάχος του τείχους ποικίλλει από τα 1,70 μέτρα έως τα 3,30 μέτρα, ανάλογα εάν είναι μονό ή διπλό. Οχυρωματικοί πύργοι κοσμούσαν το κάστρο ανά 60 και 80 μέτρα, από τους οποίους σήμερα σώζονται οι έξι³¹. Δύο κύριες πύλες ρύθμιζαν την είσοδο και την έξοδο του κάστρου, μία στην ανατολική και μία στη δυτική πλευρά. Στον περίβολο του παρεκκλησίου των Ταξιαρχών, διατηρούνται τρεις πυλίδες του κάστρου.

Για το χρόνο ανοικοδόμησης των τειχών υπάρχουν δύο εκδοχές. Τα τείχη της πόλης χρονολογούνται τον 10^ο αιώνα μ.Χ., αν και δεν αποκλείεται και προγενέστερη φάση

²⁷ Στο *Τακτικόν* του Πατριάρχου Νείλου της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1386 αναφέρεται ότι «Ὁ Δράμας, ὅς οὐκ ἦν ἐπίσκοπος, ἀλλ' ὡς λέγουσι πρωτοπαπᾶς ἦν τοῦ Φιλίππων ἐν τῇ Δράμᾳ», βλ. Gustav Parthey, «Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatum», Berlin 1866, 137

²⁸ Η οχύρωση της Δράμας, προκύπτει ίσως από την ανάγκη ύπαρξης ενός φυλακίου στρατιωτικής φρουράς για την ασφάλεια της περιοχής και καταφυγίου για τους γειτονικούς αγροτικούς πληθυσμούς. Παρόμοιες μεμονωμένες εγκαταστάσεις ήταν διάσπαρτες στην πεδιάδα των Φιλίππων, έχοντας κυρίως στρατιωτικό και όχι οικιστικό χαρακτήρα, βλ. Κ. Τσουρής, «Παρατηρήσεις στη χρονολόγηση της οχυρώσεως της Δράμας» *Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης Η Δράμα και η Περιοχή της – Ιστορία και Πολιτισμός*, (21-24 Μαΐου 1998), Δράμα 2002, 117

²⁹ βλ. Β. Πουλιούδη «Μαθαίνω παίζοντας στους αρχαιολογικούς χώρους της Δράμας», 14

³⁰ Πληροφορίες σχετικά με τον βυζαντινό οχυρωματικό περίβολο της πόλης, όπως αυτός διασώζεται κατά τον 17^ο αιώνα, δίνει ο περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπή, ο οποίος επισκέφθηκε την περίοδο εκείνη τη Δράμα (την ονομάζει Δυράμα ή Ντυράμα), βλ. Ν. Μοσχόπουλος, «Η Ελλάδα κατά τον Εβλιά Τσελεμπή», *ΕΕΒΣ* 15, 150 – 151

³¹ Από τους πύργους σήμερα σώζονται τέσσερις στην ανατολική πλευρά, ένας στη βόρεια και ένας στη βορειοανατολική γωνία. Μάλιστα από τα χρόνια της τουρκοκρατίας μέχρι το 1945, ένας από αυτούς λειτούργησε ως πύργος ωρολογίου, βλ. Γ. Βελένης – Κ. Τριανταφυλλίδης, «Τα βυζαντινά τείχη της Δράμας, Επιγραφικές μαρτυρίες», *Βυζαντινά* 11, Θεσσαλονίκη (1991), 106

οικοδόμησής τους κατά την Υστερορωμαϊκή και Παλαιοχριστιανική εποχή (μέσα 3^{ου} – τέλη 6^{ου} αιώνα)³². Συνολικά διακρίνονται τρεις οικοδομικές φάσεις³³ από τις οποίες η παλαιότερη εντοπίζεται στην ανατολική και βόρεια πλευρά. Η λιθοδομή της, διακόπτεται από ζώνες τριών ή τεσσάρων πλίνθων ανοιχτού χρώματος³⁴. Η δεύτερη οικοδομική φάση απαντάται στις ίδιες πλευρές καθώς επίσης και στη δυτική. Ο τρόπος δόμησης παρουσιάζει την ίδια τυπολογία με την προηγούμενη φάση, με τη διαφορά ότι οι σειρές των πλίνθων ανέρχονται σε τέσσερις και πέντε, είναι μεγαλύτερων διαστάσεων και σκούρου χρώματος³⁵. Η φάση αυτή γίνεται ευδιάκριτη από το σπαστό κεραμίδι, το οποίο λειτουργεί ως συνδετικό υλικό. Εξίσου ευδιάκριτα είναι και τα τμήματα της τρίτης φάσης τα οποία είναι κτισμένα από ποταμίσιες πέτρες, διατεταγμένες σε οριζόντιες στρώσεις, ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλονται κομμάτια από σπασμένα κεραμίδια (βήσσαλα) σε οριζόντιες διακοπτόμενες σειρές. Η μέθοδος αυτή της τοιχοδομίας συναντάται σε πρότυπα πριν από την εποχή των Παλαιολόγων³⁶. Από τις παλαιότερες οικοδομικές φάσεις του τείχους, προκύπτει ότι λείπουν η τεχνική της κρυμμένης πλίνθου, γνωστή από οχυρώσεις που χρονολογούνται από τον 12^ο έως και τον 14^ο αιώνα, το πλινθοπερίκλειστο σύστημα, η χρήση παλαιότερων αρχιτεκτονικών μελών και ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος³⁷.

Η Δράμα της βυζαντινής περιόδου, ήκμασε περισσότερο απ' ό,τι κατά την αντίστοιχη προϊστορική, μακεδονική και ρωμαϊκή. Κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή, η Δράμα εμφανίζεται με στοιχεία οργανωμένου οικισμού και εξελίσσεται σε μικρό στρατιωτικό και οικονομικό κέντρο της περιοχής³⁸. Ήταν μια μικρή σε έκταση και πληθυσμό πόλη, μια μικρή «πολίχνη», καθώς η έκτασή της εκτεινόταν σε εμβαδόν 40 περίπου στρεμμάτων και οι κάτοικοί της δεν ξεπερνούσαν τους 2.000³⁹. Τα όρια της Δράμας δεν ξεπερνούσαν εκείνα της φυσικής οχύρωσης της πόλης.

Τη δεκαετία μεταξύ των ετών 1160 – 1170, σημειώνεται μια αφετηρία στις γραπτές

³² βλ. Κ. Τσουρής, «Παρατηρήσεις στη χρονολόγηση της οχυρώσεως της Δράμας», 115

³³ βλ. Γ. Βελένης – Κ. Τριανταφυλλίδης, «Τα βυζαντινά τείχη της Δράμας», 109

³⁴ Ανάλογες ζώνες πλίνθων συναντώνται σε κάστρα υστερορωμαϊκών, παλαιοχριστιανικών, μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών περιόδων, όπως εκείνα των Σερρών, των Φιλίππων, της Χριστουπόλεως, της Αμφιπόλεως, της Κομοτηνής, της Βήρας και του Διδυμοτείχου (βλ. Κ. Τσουρής, «Παρατηρήσεις στη χρονολόγηση της οχυρώσεως της Δράμας», 115 – 116)

³⁵ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 4

³⁶ βλ. Γ. Βελένης – Κ. Τριανταφυλλίδης, «Τα βυζαντινά τείχη της Δράμας», 112

³⁷ βλ. Κ. Τσουρής, «Παρατηρήσεις στη χρονολόγηση της οχυρώσεως της Δράμας», 116

³⁸ Η Δράμα καθίσταται οργανωμένος οικισμός κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο, όταν η πόλη των Φιλίππων χάνει την αίγλη της Αρχαιότητας ενώ παράλληλα σημειώνονται ριζικές αλλαγές στον χάρτη των πόλεων της Αυτοκρατορίας, βλ. Κ. Τσουρής, «Παρατηρήσεις στη χρονολόγηση της οχυρώσεως της Δράμας», 117

³⁹ βλ. Ν. Γεωργιάδης, Ο «προκαθήμενος Δράμας» Λέων Καλόγνωμος (14ος μ.Χ. αι.), *Πρακτικά Ε'Επιστημονικής Συνάντησης Η Δράμα και η Περιοχή της – Ιστορία και Πολιτισμός*, (18-21 Μαΐου 2006), επιμέλεια: Χρήστος Φαράκλας, Δράμα 2013, 381-383

αναφορές και λοιπές ιστορικές πηγές που αφορούν τη Δράμα. Η πρώτη φιλολογική πηγή των βυζαντινών χρόνων η οποία συγκαταλέγει⁴⁰ την «πολίχνη» της Δράμας σε μία από τις σημαντικότερες πόλεις της Μακεδονίας, εντοπίζεται σε περιηγητικό κείμενο του Άραβα γεωγράφου Εδρισί (Muhammad al – Idrisi)⁴¹. Ο Εδρισί, πανεπιστημιακός δάσκαλος με ανώτερες σπουδές στο πανεπιστήμιο της ισπανικής πόλης Cordoba (ελλην. Κορδούη)⁴², επισκέφτηκε την πόλη της Δράμας λίγο πριν το έτος 1154 και στην περιηγητική αναφορά του, την περιγράφει ως μία εκ των σημαντικότερων πόλεων της Μακεδονίας. Στο γραπτό κείμενο, την αναγράφει ως *Rahna*, και την περιγράφει ως «πόλη ευχάριστη, πολυάνθρωπη, τριγυρισμένη από αγρούς, κατοικίες και αμπέλια»⁴³. Στην αφήγησή του, αναφέρει ότι η πόλη χωριζόταν σε δύο τμήματα, ένα εντός των τειχών και ένα που αναπτυσσόταν έξω από αυτά. Η περίμετρος του βυζαντινού περιβόλου περικλείει έκταση περίπου 40 στρεμμάτων, αναλογώντας σε 200-250 κατοικίες και σχεδόν 1500 με 2000 κατοίκους⁴⁴. Λίγα χρόνια μετά τον Άραβα γεωγράφο Εδρισί (και πριν το 1173), τη βυζαντινή πόλη της Δράμας επισκέφθηκε ο περίφημος Ιουδαίος περιηγητής του Μεσαίωνα και ραβίνος, Βενιαμίν από την Τουδέλη⁴⁵. Στο περιηγητικό του βιβλίο, με τα ταξίδια του σε Ευρώπη, Αφρική και Ασία (γραμμένο κατά τα έτη 1159 και 1173), αναφέρει ότι στη Δράμα (Darma) υπήρχε αξιόλογη εβραϊκή παροικία, στην οποία «διαβιούν κάπου εκατόν σαράντα Ιουδαίοι, επικεφαλής των οποίων είναι οι ραβίνοι Μιχαήλ και Ιωσήφ»⁴⁶. Μάλιστα καταγράφει την απόσταση που χρειάζεται να καλύψει ο ταξιδιώτης από τη Δράμα μέχρι την εγγύτερη και σημαντικής σημασίας πόλη της Χριστούπολης (σημερινή Καβάλα)⁴⁷, στην οποία ζουν περίπου είκοσι Ιουδαίοι⁴⁸.

⁴⁰ βλ. Μ. Παρχαρίδου, «Συμβολή στη μελέτη της περιόδου της Σερβοκρατορίας στην περιοχή της Δράμας (1344/5-1371). Ο Καίσαρας Βοίτνας», *ΙΓ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο* (29-31 Μαΐου 1992), *Πρακτικά* Θεσσαλονίκη 1993, 197

⁴¹ Ο Muhammad al – Idrisi (περ. 1100-1165) ήταν μουσουλμάνος γεωγράφος και χαρτογράφος, γεννημένος στην πόλη Ceuta (ελληνικά *Θέουτα*) του Μαρόκκο (βλ. S. Maqbul Ahmad, «Cartography of al-Sharif al-Idrisi», *The History of Cartography Vol. 2 Book 1: Cartography in the traditional Islamic and South Asian Societies*, University of Chicago Press, Chicago 1992, 156-174

⁴² βλ. Τ. Τσελεπίδης, *Από τον Μύθο στην Ιστορία, Δράμα: Ηδωνίδα Γη και Πρασιάδα Λίμνη*, Θεσσαλονίκη 1995, 100

⁴³ Ενδεικτικά στη γαλλική έκδοση του βιβλίου της Γεωγραφίας του Εδρισί αναφέρει τα εξής: **De là à Rahna (Drama)** «ville agréable, bien peuplée, entourée de vignobles, d' habitations et de cultures,...» βλ., A. Jaubert, *Géographie d' Édrisi, Recueil de Voyages et de Mémoires, Tome Second*, Paris 1840, 289, Ωστόσο οι απόψεις διίστανται, για το αν πράγματι ο Άραβας γεωγράφος ονοματίζει την πόλη της Δράμας, καθώς σε κανένα σημείο του έργου του δεν αναφέρεται στην "πολίχνη" ενώ η ονομασία Rahna εσφαλμένα χρησιμοποιείται και ίσως αφορά την πόλη Zahna ή Zikhna (ενδεικτικά βλ. Διάκονος Κ. Φουντουκίδης, «Η βυζαντινή Δράμα και η περιοχή της το 14ο αιώνα», *Πρακτικά Δ΄ Επιστημονικής Συνάντησης Η Δράμα και η Περιοχή της – Ιστορία και Πολιτισμός*, (16-19 Μαΐου 2002), Δράμα 2006, 170, §1)

⁴⁴ βλ. Γ. Βελένης – Κ. Τριανταφυλλίδης, «Τα βυζαντινά τείχη της Δράμας, Επιγραφικές μαρτυρίες», *Βυζαντινά* 11 (1991), 114-115. Το 1464/5, ο πληθυσμός της πόλης ανερχόταν στους 1450 κατοίκους, βλ. P. Ş. Năsturel – N. Beldiceanu, «Les églises byzantines et la situation économique de Drama, Serrès et Zichna aux XIVe et XVe siècles», *JÖB*, 27 (1978), 271

⁴⁵ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 5

⁴⁶ βλ. Βενιαμίν εκ Τουδέλης, «Το βιβλίο των ταξιδιών στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική» (1159-1173), 1994, 64

⁴⁷ βλ. Ιερά Μητρόπολη Δράμας, *Κήπος χαρίτων τῆς Εικοσιφοινίσσης*, Δράμα 2021, 22

⁴⁸ βλ. Marcus N. Adler, «The Itinerary of Benjamin of Tudela», London 1907, 11

3. Φραγκοκρατία

Αναφορές της πόλης της Δράμας, συνεχίζουν να γίνονται σε ιστοριογραφικά έργα, κυρίως εξαιτίας της παραμονής σε αυτήν Βυζαντινών αυτοκρατόρων και αξιωματούχων. Σε λίθινη πλάκα που φέρει χρονολογία τη 8^η Ιουνίου του 1145 και η οποία βρισκόταν έξωθεν του παλαιού μητροπολιτικού ναού της Δράμας έως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αναφέρεται σε επιγραφή το όνομα του διοικητή της πόλης, Αλεξίου Μανιάκη του κουροπαλάτου⁴⁹. Η πλάκα έφερε στο μέσον της σταυρό, εκατέρωθεν του οποίου απεικονίζονταν παγώνια και κυπαρίσσια. Η επιγραφή ανέφερε τα εξής:

ΑΥΤΗ ΧΑΡΙC ΠΕΦΝΚΕΝ ΚΟΥΡΟΠΑΛΑΤΟΝ

ΑΛΕΞΙΟΝ ΤΕ ΦΗΜΗ ΤΟΥ ΜΑΝΙΑΚΗ.

Φ(Ε)ΡΗ Κ(ΑΙ) ΤΗΣ ΣΗΣ ΔΙΑΓΡΑΦΗΣ ΤΟΝ ΤΥΠΟΝ, Π(ΑΝ-)

ΑΓΙΑ ΔΕCΠΟΙΝΑ, ΕΙC C(ΩΤΗ)ΡΙΑΝ. ΜΗΝΙ Ι-

ΟΝΝΙΩ Η', ΕΤΟC , CΧΝΓ', ΕΠΙ ΤΗ Β(ΑCΙΛΕΙ)Α ΜΑΝΟΝΗΛ ΚΟΜΝ(Η)Ν(ΟΝ)

Ο ιστορικός Νικήτας Χωνιάτης πληροφορεί, πως στην πόλη της Δράμας διέμενε ο νόθος γιός του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού και της Θεοδώρας Βατάτζη, ο Αλέξιος Κομνηνός⁵⁰, ο οποίος είχε νυμφευθεί την κόρη του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού Ειρήνη. Μετά την πτώση του Ανδρονίκου από τον θρόνο, ο αυτοκράτορας Ισαάκιος Άγγελος Β΄ ανακαλεί τον Αλέξιο Κομνηνό στην Κωνσταντινούπολη, υποβιβάζοντάς τον από σεβαστοκράτορα σε καίσαρα. Ο τελευταίος, θλιβόμενος από αυτήν την έκβαση αποσύρεται

⁴⁹ βλ. Ν. Γιαννόπουλος, «Δύο ανέκδοτοι βυζαντιακαὶ ἐπιγραφαὶ Δράμας», *BCH* 16 (1892), 88 · βλ. Διονύσιος Κυράτσος, *Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας*, 45 – 46 · Ήταν μέλος της οικογένειας των Μανιάκηδων. Από τα μέλη της είναι γνωστοί ο πατρίκιος Κωνσταντίνος Μανιάκης και ο στρατηγός Γεώργιος Μανιάκης, οι οποίοι έζησαν στα μέσα του 9^{ου} και του 11^{ου} αιώνα αντίστοιχα, βλ. Rodolph Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, I, 566 – 569 (ο Κωνσταντίνος), II, 107 (ο Γεώργιος), Berlin 1967 · Λοιπές πληροφορίες και στοιχεία για μέλη της οικογένειας παρέχονται μέσω της σιγίλλογραφίας. Σχετικά με την ετυμολογία του οικογενειακού ονόματος «Μανιάκης» ισχύουν τα εξής: το όνομα προέρχεται είτε από την ελληνική λέξη *μανιάκον* (στρατιωτικό κολάρο που φορούσαν οι αυτοκράτορες), ή είναι οικογένεια τουρκικής προέλευσης. Ωστόσο, υπάρχουν και λοιποί συγγραφείς, που θεωρούν ότι πρόκειται για αριστοκρατική οικογένεια σλαβικής καταγωγής, βλ. Christos Stavrakos, *Unpublizierte Bleisiegel der Familie Maniakes: Der Fall Georgios Maniakes*, *Byzantine Sigillography*, K. G. Saur München – Leipzig 2003, 101 · Δεν είναι γνωστή άλλη μαρτυρία σχετική με τον Αλέξιο Μανιάκη. Δεν είναι σωστή η ταύτισή του με τον νόθο γιο του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ του Κομνηνού όπως έχει υποστηριχτεί λανθασμένα. Άλλωστε το αξίωμα του κουροπαλάτη και η επωνυμία Μανιάκη που φέρει, τον αποσχετίζουν από τον σεβαστοκράτορα Αλέξιο Κομνηνό, βλ. Β. Πασχαλίδης, «Ένας νόθος γιος του αυτοκράτορα Κομνηνού στη Δράμα (1180 – 1191)», *Μακεδονικό Ημερολόγιο* 1987, 301 – 304

⁵⁰ βλ. Μ. Παρχαρίδου, «Συμβολή στη μελέτη της περιόδου της Σερβοκρατορίας στην περιοχή της Δράμας (1344/5-1371). Ο Καίσαρας Βοίχανς», *ΙΓ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο* (29-31 Μαΐου 1992), *Πρακτικά Θεσσαλονίκη* 1993, 197

στα κτήματα που διέθετε στην περιοχή της Δράμας⁵¹. Στη Δράμα παραμένει από το 1185 έως το 1191. Λίγα χρόνια πριν πεθάνει, κείρεται μοναχός με το όνομα Αθανάσιος στο Παπίκιο όρος της Δυτικής Θράκης⁵².

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204, η Δράμα διετελέσε για σύντομο χρονικό διάστημα, υπό την κυριαρχία των Λατίνων, όταν ο Βονιφάτιος Μομφερρατικός, βασιλιάς της Θεσσαλονίκης, κατέλαβε το κάστρο της πόλεως (1206)⁵³. Κατά την παραμονή του στη Δράμα, ενισχύει οχυρωματικά το κάστρο της πόλης, για να αντέξει τις ληστρικές επιδρομές του Βουλγάρου ηγεμόνα Ιωαννίτζη⁵⁴ ο οποίος την εποχή εκείνη πραγματοποιούσε καταστροφικές επιδρομές σε κεντρική και ανατολική Μακεδονία. Συγκεκριμένα, ο Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος, Γάλλος ιππότης που πήρε μέρος στην Δ΄ Σταυροφορία και έλαβε ως φέουδο τη Μοσυνόπολη της Δυτικής Θράκης, μνημονεύει στο χρονικό του την πόλη της Δράμας με το όνομα *Dragmes*, αναφέροντας ότι ο μαρκήσιος Βονιφάτιος του Μομφερρά οχύρωσε το 1206 το κάστρο της Δράμας που βρισκόταν στην κοιλάδα των Φιλίππων⁵⁵.

Τη Δράμα χρησιμοποιεί ως κέντρο επιχειρήσεων για τις εκστρατείες του στην Μακεδονία ο Ερρίκος της Φλάνδρας (1176-1216), Λατίνος αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης. Εν συνεχεία, την πόλη ανακατέλαβε ο δεσπότης της Ηπείρου Θεόδωρος Άγγελος Δούκας Κομνηνός το 1223/4, διορίζοντας επίτροπο και αρμοστή της, τον Γεώργιο Κίνναμο (1224-1230)⁵⁶. Το 1230 κατακτήθηκε από τον Ιωάννη Ασέν Β΄ της Βουλγαρίας⁵⁷ μέχρι να ξαναπεράσει στην κατοχή των Βυζαντινών το 1242/3. Την εποχή εκείνη, οι πόλεις της περιοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και του Παγγαίου, απελευθερώνονται από τον

⁵¹ Ο Ισαάκιος Β΄ Άγγελος, στέλνει το 1191 στη Δράμα, τον Νικήτα Χωνιάτη, αυτοκρατορικό γραμματέα και ιστορικό, για να συλλάβει τον Αλέξιο Κομνηνό, με την αιτιολογία ότι ο τελευταίος, είχε ως στόχο να εκθρονίσει τον Άγγελο και να καταλάβει την εξουσία (ενδεικτικά βλ. Κ. Φουντουκίδης, *Η βυζαντινή Δράμα και η περιοχή της το 14ο αιώνα, Πρακτικά Δ΄ Επιστημονικής Συνάντησης Η Δράμα και η Περιοχή της – Ιστορία και Πολιτισμός*, (16-19 Μαΐου 2002), Δράμα 2006, 171)

⁵² βλ. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, εκδ. I. A. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia* (CFHB X1/1, 2), Berlin – New York 1975, 555 – 559 και Κ. Βαρζός, «Η γενεαλογία των Κομνηνών», τ. Β, Θεσσαλονίκη 1984, 481 – 496

⁵³ Για τον Βονιφάτιο Μομφερρατικό και την κατάληψη της Δράμας βλ. Κ. Φουντουκίδης, *Η βυζαντινή Δράμα και η περιοχή της το 14ο αιώνα, Πρακτικά Δ΄ Επιστημονικής Συνάντησης Η Δράμα και η Περιοχή της – Ιστορία και Πολιτισμός*, (16-19 Μαΐου 2002), Δράμα 2006, 171

⁵⁴ Η περιοχή της Δράμας λεηλατήθηκε από τον Βούλγαρο επιδρομέα Ιωαννίτζη το 1205. Η ανακατασκευή καθώς και η οχύρωση των τειχών της πόλης από τον Βονιφάτιο Μομφερρατικό τον χειμώνα του 1206, μαρτυρεί το γεγονός της προηγούμενης καταστροφής από τον Ιωαννίτζη, βλ. Γ. Βελένης – Κ. Τριανταφυλλίδης, «Τα βυζαντινά τείχη της Δράμας – Επιγραφικές μαρτυρίες», 112

⁵⁵ «...le marquis Boniface de Montferrat repartit de Salonique, et s'en alla à la Serre que Johannis lui avait abattue; il la referma, et ferma après un château qui a nom Dragmes, dans le val de Philippe» Σχετικά βλ. Villehardouin, *La Conquête de Constantinople*, éd. et trad. par Edmond Faral, tom. II (1203 – 1207), Paris 1961 (ελληνική μετάφραση: Κ. Αντόπας, Αθήνα 1985), §456, 275

⁵⁶ βλ. Ν. Γεωργιάδης, *Ο «προκαθήμενος Δράμας» Λέων Καλόγνωμος (14ος μ.Χ. αι.), Πρακτικά Ε΄ Επιστημονικής Συνάντησης Η Δράμα και η Περιοχή της – Ιστορία και Πολιτισμός*, (18-21 Μαΐου 2006), επιμέλεια: Χρήστος Φαράκλας, Δράμα 2013, 382

⁵⁷ βλ. Γ. Θεοχαρίδης, «Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους» (285 – 1354), Θεσσαλονίκη 1980, 331 – 332

Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη, αυτοκράτορα της Νίκαιας⁵⁸. Μέσω της εκστρατείας του, περιέλαβε στο κράτος του τις παραλιακές πόλεις της Δυτικής Θράκης και της Ανατολικής Μακεδονίας, καθώς και της μακεδονικής ενδοχώρας και τις πόλεις της περιοχής του Παγγαίου (Φίλιπποι, Δράμα, Ζίχνη)⁵⁹.

4. Η Δράμα κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο

Η Δράμα, κατά τη χρονική διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου, ακολούθησε την πορεία που είχαν και λοιπές βυζαντινές επαρχίες, αλλάζοντας «κυρίους» αρκετές φορές. Για μεγάλο χρονικό διάστημα, παρέμεινε στην κατοχή των βυζαντινών μέχρι και το 1344/1345, οπότε και καταλαμβάνεται από τους Σέρβους. Η πόλη αναφέρεται αρχικώς σε γραπτές πηγές κατά την παλαιολόγια περίοδο, ιδίως κατά την περίοδο της μακράς βασιλείας του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ του Παλαιολόγου (1282 – 1321).

Τις πληροφορίες δίνει ο Βυζαντινός λόγιος, ιστορικός και συγγραφέας Νικηφόρος Γρηγοράς (1295 – 1360), ο οποίος αναφέρει πως η δεύτερη σύζυγος του Ανδρόνικου, Ειρήνη – Γιολάντα η Μομφερρατική, επισκεπτόταν συχνά την πόλη της Δράμας⁶⁰. Ο κύριος λόγος ήταν, ότι η Ειρήνη διέθετε μεγάλη ακίνητη περιουσία στην πόλη με κτήματα και επαύλεις και τη θεωρούσε ως ιδανικό τόπο αναψυχής. Ο πρόωρος θάνατος της μετά από σύντομη ασθένεια το 1317 στο κάστρο της Δράμας, συνδέεται πιθανώς με τον ναό των Ταξιαρχών που αποτέλεσε κτίσμα της ίδιας και χώρο της πρώτης ταφής της, προτού μεταφερθεί το σώμα της. Τη σορό της μητέρας της, συνοδεύει στην Κωνσταντινούπολη⁶¹, η κόρη της Σιμωνίδα, σύζυγος του κράλη της Σερβίας Μιλούτιν (1282 – 1321).

Μια δεκαετία αργότερα (β΄ τέταρτο του 14^{ου} αιώνα), η Δράμα και ο ευρύτερος

⁵⁸ Σχετικά με την απελευθέρωση των περιοχών του Παγγαίου, ιδιαίτερη μνεία κάνει ο Γεώργιος Ακροπολίτης, Μεγάλος Λογοθέτης, αναφέροντας: «Ὁ μὲν οὖν βασιλεὺς Ἰωάννης...μέχρι γὰρ τοῦ οὕτω πως ὀνομαζομένου ἄστεος Ζίχνα», βλ. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, εκδ. Α. Helsenberg, Georgii Acropoliti opera, I Lipsiae 1903, 72

⁵⁹ βλ. Κ. Φουντουκίδης, Η βυζαντινή Δράμα και η περιοχή της το 14ο αιώνα, *Πρακτικά Δ΄ Επιστημονικής Συνάντησης Η Δράμα και η Περιοχή της – Ιστορία και Πολιτισμός*, (16-19 Μαΐου 2002), Δράμα 2006, 172

⁶⁰ βλ. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, εκδ. L. Schopen, CB. I, Bonn 1829, 273,5 «Τῇ γε μὴν Εἰρήνῃ τῇ βασιλίσσῃ πλεῖστον ἐν Θεσσαλονίκῃ διατριψάσῃ χρόνον, δι' ἧς ἔφαμεν αἰτίας, ἔδοξεν αὐτῇ κατὰ τούτους τοὺς χρόνους καὶ περὶ τὸ πολίχνιον ἀφικέσθαι τὴν Δράμαν, εἰωθὸς δὲν αὐτῇ καὶ πρότερον τοῦτο ποιεῖν θυμηδίας χάριν διὰ τὸ κόρου τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ προεδρείας ὑποπίμπλασθαι. ἔνθα δὲ γενομένην χαλεπὸς αὐτὴν πυρετὸς περιέσχε μετ' οὐ πολὺ, ὃς δὲ καὶ ταχέως αὐτὴν ἐξ ἀνθρώπων πεποίηκεν»

⁶¹ βλ. Κ. Φουντουκίδης, Η βυζαντινή Δράμα και η περιοχή της το 14ο αιώνα, *Πρακτικά Δ΄ Επιστημονικής Συνάντησης Η Δράμα και η Περιοχή της – Ιστορία και Πολιτισμός*, (16-19 Μαΐου 2002), Δράμα 2006, 173

γεωγραφικός χώρος της Ανατολικής Μακεδονίας αποτέλεσαν πεδίο πολεμικών συγκρούσεων κατά τον εμφύλιο πόλεμο ανάμεσα στον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο και τον Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο. Ως εκ τούτου, προέκυψε η διχοτόμηση της Βαλκανικής χερσονήσου. Οι περιοχές δυτικά της Χριστούπολης⁶², υπήχθησαν στην κατοχή του Ανδρονίκου Β΄ ενώ η περιοχή της Θράκης στον Ανδρόνικο Γ΄. Ο μέγας δομέστικος Ιωάννης Καντακουζηνός αναφέρει ότι τον χειμώνα των ετών 1327 και 1328, τα μεν στρατεύματα του Ανδρονίκου Γ΄ στρατοπέδευαν στην περιοχή της Δράμας⁶³, ενώ το αντίπαλο στρατόπεδο προτίμησε την πόλη των Σερρών κρίνοντας καλύτερη και ισχυρότερη την οχύρωσή της σε σχέση με εκείνη της Δράμας και των Φιλίππων. Κατά τη διάρκεια του δεύτερου εμφυλίου πολέμου (1341 – 1347) αυτήν την φορά ανάμεσα στον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο και τον Ιωάννη Καντακουζηνό, η Δράμα αναφέρεται ως περιοχή κινήσεων στρατευμάτων την άνοιξη του 1342⁶⁴. Εκμεταλλευόμενος τις εσωτερικές έριδες της αυτοκρατορίας, ο κράλης των Σέρβων, Στέφανος Δουσάν, καταλαμβάνει μεγάλο μέρος της Ανατολικής Δράμας. Στις 25 Σεπτεμβρίου του 1345⁶⁵, κυριεύει την πόλη των Σερρών και κατόπιν την Δράμα και τους Φιλίππους, εκτείνοντας την κυριαρχία του μέχρι τα στενά της Χριστούπολης⁶⁶. Μετά τον θάνατο του Στέφανου Δουσάν, η ευρύτερη περιοχή του Παγγαίου όρους, περνάει στην κατοχή του Σέρβου ηγεμόνα «καίσαρος» Βοϊχνα⁶⁷. Έδρα της επικράτειάς του, είναι η πόλη της Δράμας. Η επιλογή αυτή δεν ήταν τυχαία, καθώς η πόλη αποτελούσε έδρα της ομώνυμης μητρόπολης και κατά τα χρόνια της σέρβικης κυριαρχίας αποκτά μεγάλη σημασία ως αναπτυσσόμενο οικονομικό κέντρο⁶⁸.

Την περιοχή, επιδίωξε να την ανακαταλάβει το 1356 ο μεγαλύτερος γιός του Ιωάννη Καντακουζηνού, Ματθαίος. Έχοντας την διοίκηση της περιοχής της Ροδόπης, εισβάλλει στην υπό κατάληψη επικράτεια του καίσαρα Βοϊχνα προκαλώντας καταστροφές στους Φιλίππους.

⁶² σημ. Καβάλα

⁶³ Ενδεικτικά βλ. Paul Lemerle, «Un praktikon inédit des Archives de Karakala (Janvier 1342) et la situation en Macédoine orientale au moment de l'usurpation de Cantacuzène», *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Όρλάνδον*, Τόμος Α΄ ΑΑΕ, Αθήναι 1965, 292

⁶⁴ βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I – III, εκδ. L. Schopen, Βόννη 1828, 227: «περί την Δράμαν έλθών, έστρατοπέδευσε προς τινα κόμην Κωδωνιανήν προσαγορευομένην».

⁶⁵ βλ. Ν. Γεωργιάδης, *Επίτομη Ιστορία της Ύστερης Βυζαντινής Περιόδου (1204 – 1461)*, Κομοτηνή 2016, 60 – 61

⁶⁶ «διὰ δὴ ταῦτα καὶ πλὴν Θεσσαλονίκης ἅπαντα μέχρι στενῶν Χριστουπόλεως ἐκεῖνῳ δεδούλωνται», βλ. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, εκδ. L. Schopen, CB. I, Bonnae 1829, 284

⁶⁷ Το όνομα του καίσαρος Βοϊχνα είναι το πιθανότερο σέρβικο και απαντάται σε έγγραφα του 13ου, 14ου και 15ου αιώνα. Πρόκειται για βαπτιστικό όνομα που ετυμολογικά συνδέεται με τη λέξη νοϊjna = πόλεμος, στρατός. Ενδεικτικά για τον Καίσαρα Βοϊχνα βλ. Μ. Παρχαρίδου, "Συμβολή στη μελέτη της περιόδου της Σερβοκρατορίας στην περιοχή της Δράμας (1344/5-1371). Ο Καίσαρας Βοϊχνας", *ΙΓ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο* (29-31 Μαΐου 1992), *Πρακτικά Θεσσαλονίκη* 1993, 184 – 185

⁶⁸ βλ. Μ. Παρχαρίδου, «Συμβολή στη μελέτη της περιόδου της Σερβοκρατορίας στην περιοχή της Δράμας (1344/5-1371). Ο Καίσαρας Βοϊχνας», *ΙΓ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο* (29-31 Μαΐου 1992), *Πρακτικά Θεσσαλονίκη* 1993, 206

Η προσπάθειά του δεν έφερε το επιθυμητό αποτέλεσμα και ο Ματθαίος έπειτα από πολεμική σύγκρουση σε περιοχή κάπου έξω από τις Σέρρες⁶⁹, πιάνεται αιχμάλωτος από τα σερβικά στρατεύματα τα οποία τον μεταφέρουν στη Δράμα⁷⁰. Ο Βοϊχνας έχοντας έναν τόσο επιφανή κρατούμενο, ήλπιζε φυσικά να λάβει σημαντικά λύτρα. Υπό τις απειλές ότι θα τον τυφλώσει, παραδίνεται έναντι μεγάλης αμοιβής στον αυτοκράτορα και κουνιάδο του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο⁷¹. Τον καίσαρα Βοϊχνα διαδέχεται στην διοίκηση δέκα χρόνια αργότερα (1366), ο Σέρβος δεσπότης και γαμπρός του, Ιωάννης Ούγκλεσης, μεταφέροντας την έδρα στην πόλη των Σερρών⁷². Η σερβική κυριαρχία στην ανατολική Μακεδονία, τερματίζεται το 1371, όπου κατά τη μάχη της Μαρίτσας (26 Σεπτεμβρίου 1371), ο Ιωάννης Ούγκλεσης σκοτώνεται⁷³ πολεμώντας τα οθωμανικά στρατεύματα.

Για μικρό χρονικό διάστημα, ο Μανουήλ Παλαιολόγος, διοικητής της Θεσσαλονίκης, επωφελείται της σερβικής ήττας και ανακαταλαμβάνει τα χαμένα εδάφη της ανατολικής Μακεδονίας. Ωστόσο εκείνο που σημάδεψε την ιστορική πορεία της Δράμας και της ευρύτερης περιοχής, ήταν η κατάληψή της από της Οθωμανούς. Στις 19 Σεπτεμβρίου του 1383, οι Οθωμανοί καταλαμβάνουν την πόλη των Σερρών⁷⁴ και κατά συνέπεια τα υπόλοιπα μακεδονικά εδάφη μεταξύ Στρυμόνα και Νέστου⁷⁵. Μετά την κατάληψη της Δράμας⁷⁶, η πόλη εξακολουθεί να αποτελεί ένα μικρό κάστρο στην επικράτεια του Σουλτάνου και αποκομμένο

⁶⁹ βλ. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ιστορία*, III, 565

⁷⁰ βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III, εκδ. L. Schopen, Βόννη 1828, 330: «Βοϊχνας δέ ο Καῖσαρ....ἤγαγεν εἰς τὴν οἰκίαν ἐπὶ Δράμαν...».

⁷¹ βλ. Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261 – 1453*, London 1972, 256 - 257

⁷² Ο Ραγουσαίος χρονικογράφος Μανρο Οrbini, αναφέρει στο έργο του μία άτυπη συγκυβέρνηση του Βοϊχνα με τον Ούγκλεση στην περιοχή της Δράμας πριν το 1365. Κατά τον Orbini «και ο Βοϊχνας ο καίσαρας με τον Ούγκλεση τον συγγενή του ήταν κύριος όλων των περιοχών που ήταν στα σύνορα με τη Ρωμανία». Η συγκυβέρνηση αυτή, ίσως να οφείλεται σε τιμητική διάκριση προς τον Βοϊχνα για την εξουσία του στην περιοχή της Δράμας και μετά το 1365, εάν βέβαια βρισκόταν στη ζωή, ενδεικτικά βλ. Μανρο Οrbini, *Il regno degli Slavi* Nachdruck besorgt von Sima Cirkovic und Peter Rehder, Pesaro 1601, München 1985, 269

⁷³ Περισσότερα σχετικά με το ιστορικό πλαίσιο των τελευταίων ετών και της μάχης Έβρου – Μαρίτσας βλ. Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261 – 1453*, London 1972, 286 – 289.

⁷⁴ Σχετικά με την κατάληψη της πόλης των Σερρών βλ. George Ostrogorsky. «La prise de Serrès par les Turcs», *Byzantion* Vol. 35, No.1, 1965, 302 – 319

⁷⁵ Κατά την περίοδο μεταξύ 1371 και 1391, η πόλη της Δράμας και το κάστρο της δεν αναφέρεται ρητά σε ιστορικές πηγές και ως εκ τούτου δεν είναι ακριβείς οι πληροφορίες που παρέχονται. Πιθανές χρονολογίες κατάληψης της πόλης είναι το 1383 ή το αργότερο το 1391, καθότι τα έτη αυτά οι Οθωμανοί καταλαμβάνουν τις Σέρρες και τη Χριστούπολη, πόλεις σημαντικές και σε κοντινή απόσταση με τη Δράμα (βλ. Κ. Φουντουκίδης, *Η βυζαντινή Δράμα και η περιοχή της το 14ο αιώνα*, *Πρακτικά Δ'Επιστημονικής Συνάντησης Η Δράμα και η Περιοχή της – Ιστορία και Πολιτισμός*, (16-19 Μαΐου 2002), Δράμα 2006, 177)

⁷⁶ Ο περιηγητής Εβλιά Τσελεμπί αναφέρει σχετικά με την κατάληψη της Δράμας πως κυριεύθηκε από τον οθωμανό στρατηλάτη Γαζή Εβρενός, από τα χέρια των άπιστων Ελλήνων και Βουλγάρων το 787° έτος της Εγίρας (δηλαδή το 1384), όταν σουλτάνος ήταν ο Μουράτ Α΄ ο Χουδαβεντιγκτάρ (εκ του περσικού *χουδαβέντ* = κύριος). Σε άλλα χειρόγραφα ωστόσο, το έτος κατάληψης της Δράμας τοποθετείται κατά τα έτη 861 (1457) και 872 (1468). Οι χρονολογίες αυτές θεωρούνται εσφαλμένες καθότι η Δράμα δεν καταλήφθηκε μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, αλλά πριν από αυτήν. Είναι γενικά αποδεκτό, πως οι Οθωμανοί κυριεύσαν την Δράμα επί Μουράτ Α΄, οπότε και κατακτήθηκε ολόκληρη η περιοχή αυτή της Μακεδονίας, από την Βέροια, μέχρι το Κιουστέντιλ (πόλη της Βουλγαρίας) και το Σαμάκοβο (πόλη της Τουρκίας, σημερινό Demirköy), βλ. Ν. Μοσχόπουλος, «Η Ελλάδα κατά τον Εβλιά Τσελεμπί», *ΕΕΒΣ* 15, 150 (σημ. 1)

από την Κωνσταντινούπολη. Οι αιώνες που ακολουθούν από το τελευταίο τρίτο του 14^{ου} αιώνα και έπειτα, αποτελούν αιώνες οικονομικής, πολιτικής και κυρίως εδαφικής συρρίκνωσης της άλλοτε ακμάζουσας βυζαντινής αυτοκρατορίας, η οποία ως επακόλουθο των παραπάνω συνεπειών, οδηγείται στην τελική της πτώση το 1453.

ΜΕΡΟΣ Β΄ - Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΕΙΑ ΕΙΡΗΝΗ Η ΜΟΜΦΕΡΡΑΤΙΚΗ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ

1. Η οικογένεια του Μομφερρά

Από την περίοδο που ο πάπας Λέων ο Γ΄, έστεψε τον Φράγκο βασιλιά Καρλομάγνο αυτοκράτορα, θέτοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τα θεμέλια της αναβίωσης της αρχαίας δυτικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας οι Βυζαντινοί βρέθηκαν αντιμέτωποι με μία αναδυόμενη δύναμη του δυτικού κόσμου. Της συμμαχίας της Αγίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και του παπισμού. Οι δύο αυτές δυνάμεις είχαν διαφορετικές αντιλήψεις, σε επίπεδο οργάνωσης, πολιτικής και δογματισμού.

Τον Απρίλιο του 1204, η Κωνσταντινούπολη λεηλατείται και καταλαμβάνεται από τα στρατεύματα των Λατίνων σταυροφόρων κατά τη διάρκεια της Δ΄ Σταυροφορίας. Αν και αρκετές φορές πολιορκήθηκε, ποτέ έως τότε δεν είχε πέσει στα χέρια των εχθρών της. Η αυτοκρατορία μεταφέρθηκε στη Νίκαια έως ότου επανέλθει το 1261, ανακτώντας την Κωνσταντινούπολη.

Τα αποτελέσματα ωστόσο ήταν δυσχερή. Η βυζαντινή αυτοκρατορία είχε αποδυναμωθεί και είχε συρρικνωθεί σημαντικά, δίνοντας προνόμια, τίτλους και περιοχές σε ανθρώπους της Δύσης⁷⁷. Οι αποφάσεις αυτές της βυζαντινής κυβέρνησης ήταν δοκιμασμένες ήδη από το παρελθόν γνωρίζοντας πως η διπλωματία ήταν προτιμότερη από έναν πόλεμο.

Ένας από τους πολλούς που επωφελήθηκαν από την έκβαση των Σταυροφοριών και την άλωση της Κωνσταντινούπολης, ήταν και ο έμπειρος αρχηγός της Δ΄ Σταυροφορίας, **Βονιφάτιος ο Μομφερατικός** (1150 – 1207), Μαρκήσιος του Μομφερράτου και βασιλιάς της Θεσσαλονίκης. Η Μαρκιωνία (ή Δουκάτο) του Μομφερράτου ήταν κρατίδιο της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στη βόρεια Ιταλία. Η οικογένεια των Μομφερατικών της Λομβαρδίας έγινε κυρίως γνωστή από τη συμμετοχή του μαρκησίου Βονιφάτιου του Μομφερρά. Μετά το τέλος της εκστρατείας, του παραχωρήθηκε ως μερίδιο από τα κέρδη των λατινικών κατακτήσεων από την Δ΄ Σταυροφορία, η Θεσσαλονίκη. Ο Βονιφάτιος αρεσκόταν να την αποκαλεί «Βασίλειο», ελπίζοντας σε μεγαλύτερες δόξες και τιμές. Ο τίτλος της ωστόσο παρέμεινε και στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας των Μομφερατικών, αν και είχε

⁷⁷ Σχετικά με την ιστορία των Σταυροφοριών βλ. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, III The Kingdom of Acre and the Later Crusades, Cambridge University Press 1954, 427 - 488

ήδη απονεμηθεί προϋμότερα, στον αδελφό του Βονιφάτιου, Ραινιέρο (Rainier) Μομφερρατικό από τον αυτοκράτορα Μανουήλ τον Α΄⁷⁸. Με την Θεσσαλονίκη στην κατοχή του, ο Βονιφάτιος ηγήθηκε των στρατευμάτων του, για να κατακτήσει τις μέχρι τότε ανεξερεύνητες περιοχές της κεντρικής και νότιας Ελλάδας. Έχοντας ορμητήριο την Θεσσαλονίκη, ο Βονιφάτιος επεκτάθηκε στην Αθήνα, μεταβιβάζοντας την επικυριαρχία του στην Αττική και τη Βοιωτία, στον Βουργούνδιο Όθωνα de la Roche⁷⁹.

Στον αγώνα του ενάντια της Λατινικής αυτοκρατορίας, βρέθηκαν εκτός από τους Βυζαντινούς και οι Βούλγαροι. Σύντομα, οι ηγεμόνες της Βουλγαρίας τάχθηκαν στο πλευρό των Βυζαντινών της Ηπείρου και της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, εις βάρος των Λατίνων⁸⁰. Το 1205, στη μάχη της Αδριανούπολης, ο στρατός του Λατίνου αυτοκράτορα Βαλδουίνου του Α΄ συνετρίβη από τα βουλγαρικά στρατεύματα του Καλογιάννη, με τον πρώτο να συλλαμβάνεται αιχμάλωτος χωρίς ποτέ να ελευθερωθεί. Ο νικητής Καλογιάννης καταλαμβάνει έπειτα τη Φιλιππούπολη και της Σέρρες, λεηλατώντας παράλληλα πόλεις της Θράκης. Σε μια προσπάθεια του να τον ανακάμψει, ο Βονιφάτιος ο Μομφερρατικός σκοτώνεται σε επιδρομή των Βουλγάρων στη Θεσσαλονίκη το 1207⁸¹. Έτσι, μόλις τρία χρόνια από την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, η Λατινική αυτοκρατορία στερήθηκε δύο ηγέτες, που υπήρξαν κύρια έμπνευσή της: τον Βαλδουίνο και τον Βονιφάτιο Μομφερρατικό. Όταν ο Βονιφάτιος συμμετείχε στη Δ΄ Σταυροφορία, άφησε κυβερνήτη της μαρκιωνίας τον πρωτότοκο γιο του **Γουλιέλμο ΣΤ΄**⁸². Μετά το θάνατο του πατέρα του, το βασίλειο της Θεσσαλονίκης κληρονόμησε ο ετεροθαλής αδελφός του Γουλιέλμου, **Δημήτριος** με τη μητέρα του Μαργαρίτα της Ουγγαρίας⁸³, όταν εκείνος ήταν μόλις τριών ετών.

Η Λατινική Αυτοκρατορία ωστόσο ήδη από τα πρώτα χρόνια κλονίστηκε σημαντικά στα εδάφη της στη φραγκική Ελλάδα, από τα βουλγαρικά στρατεύματα και από τις βυζαντινές δυνάμεις του Θεοδώρου Αγγέλου Δούκα Κομνηνού, δεσπότη της Ηπείρου. Ο τελευταίος μάλιστα επιχείρησε να καταλάβει και την Θεσσαλονίκη. Ο Δημήτριος, κυβερνήτης της πόλης, ταξίδεψε μέχρι το Μομφερράτο, για να ζητήσει βοήθεια από τον ετεροθαλή αδελφό του

⁷⁸ Ο Ραινιέρος είχε νυμφευθεί την Μαρία Κομνηνή, κόρη του Μανουήλ Α΄. Σχετικά βλ. Donald M. Nicol, *Οι Βυζαντινές Δεσποσύνες* (μεταφρ. Στ. Κομνηνός), Αθήνα 2004, 87

⁷⁹ βλ. George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford 1968, 424

⁸⁰ βλ. Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261 – 1453*, London 1972, 12 – 14

⁸¹ βλ. Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261 – 1453*, London 1972, 14

⁸² βλ. Leopoldo Usseglio, *I Marchesi di Monferrato in Italia ed in Oriente durante i secoli XII e XIII* (Vol. I), Casale Monferrato 1926, 145

⁸³ Αντιβασιλείς του βασιλείου της Θεσσαλονίκης υπήρξαν ο Μπέρτχολντ του Katzenellenbogen και ο Ευστάθιος της Φλάνδρας. Ενδεικτικά βλ. Donald M. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, Θεόδωρος Αγγελος – Το Βασίλειο της Θεσσαλονίκης 1215 – 25 (Κεφάλαιον 3), Ηπειρωτική Εστία (μετάφραση Περικλής Λεύκας), Ιωάννινα 1971, 167

Γουλιέλμο, καθότι το βασίλειο της Θεσσαλονίκης, από τον θάνατο του Βονιφάτιου και έπειτα δεν είχε την υποστήριξη από τη λατινική Κωνσταντινούπολη του Ερρίκου⁸⁴. Ο Γουλιέλμος ΣΤ΄ του Μομφερράτου, ξεκίνησε σταυροφορία (1222 – 1225) για να βοηθήσει το λατινικό βασίλειο της Θεσσαλονίκης χωρίς ωστόσο να έχει επιτυχία. Ο Θεόδωρος Άγγελος, ύστερα από μακρά πολιορκία, εισήλθε στη Θεσσαλονίκη (Δεκέμβριος 1224), ενώ ο Γουλιέλμος και αρκετοί από το στράτευμά του, πεθαίνουν ένα χρόνο αργότερα από επιδημία δυσεντερίας⁸⁵. Ο δε Δημήτριος κατέληξε να πεθάνει σε ηλικία είκοσι δύο ετών το 1227⁸⁶, δίνοντας συνεχείς αγώνες για την διατήρηση της κληρονομιάς του πατέρα του ως έκπτωτος πρίγκηπας. Μετά την κατάληψη της πόλης από τον Θεόδωρο Άγγελο, τελειώνει έστω και προσωρινά η σύνδεση της Θεσσαλονίκης με το Δουκάτο των Μομφερατικών.

Ο πρωτότοκος γιος του Γουλιέλμου, **Βονιφάτιος Β΄** ήταν ο άμεσος διάδοχος της μαρκιωνίας του Μομφερράτου. Ωστόσο εκτός από την ανάληψη των διοικητικών καθηκόντων, ανέλαβε και το χρέος που του άφησε ο πατέρας του. Ο Γουλιέλμος, προκειμένου να καλύψει τα έξοδα της Σταυροφορίας που ετοίμασε για την προστασία της Θεσσαλονίκης (1222 – 1225), υποθήκευσε το Μομφερράτο στον αυτοκράτορα της Γερμανίας, Φρειδερίκο Β΄ Χοενστάουφεν (Hohenstaufen)⁸⁷. Συγκεκριμένα, ενεχυρίασε ένα μεγάλο μέρος του Μομφερράτου στον αυτοκράτορα για 9.000 ασημένια μάρκα⁸⁸.

Το 1253, τον διαδέχθηκε μετά τον θάνατό του, ο γιος του, **Γουλιέλμος Ζ΄** ο Μομφερατικός, ο οποίος ήταν πολύ μικρός στην ηλικία όταν πέθανε ο πατέρας του⁸⁹. Σύναψε δύο γάμους. Ο πρώτος έγινε το 1257, ωστόσο χήρεψε σύντομα ,ώστε ξαναπαντρεύτηκε το 1271 την Βεατρίκη⁹⁰, κόρη του Αλφόνσο Ι΄ της Καστίλης. Υπήρξε επιδέξιος πολιτικός και πολεμιστής και κατόρθωσε να πάρει τον έλεγχο σχεδόν ολόκληρου του Πιεμόντε και λίγο του Μιλάνου. Ωστόσο, το 1291, στασίασε εναντίον του η Αλεσσάντρια (Alessandria), πόλη μονίμως εχθρική της μαρκιωνίας του Μομφερράτου. Ο Γουλιέλμος

⁸⁴ βλ. George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford 1968, 433

⁸⁵ βλ. Nikolaos G. Chrissis, *Crusades and Crusaders in Medieval Greece*, *Nickiphoros I. Tsougarakis*, Peter Lock, *A Companion to Latin Greece*, Leiden 2015, 31

⁸⁶ βλ. Leopoldo Usseglio, *I Marchesi di Monferrato in Italia ed in Oriente durante I secoli XII e XIII* (Vol. I), Casale Monferrato 1926, 173

⁸⁷ Ο Δημήτριος, ετεροθαλής αδερφός του Γουλιέλμου Στ΄, (πριν το θάνατό του το 1227) άφησε τον τίτλο της βασιλείας του στον αυτοκράτορα Φρειδερίκο Β΄ από τον οποίο ζήτησε βοήθεια για τη Θεσσαλονίκη. Ενδεικτικά βλ. Donald M. Nicol, *Το Δεσποτάτον της Ηπείρου*, Θεόδωρος Άγγελος – Το Βασίλειον της Θεσσαλονίκης 1215 – 25 (Κεφάλαιον 3), Ηπειρωτική Εστία (μετάφραση Περικλής Λεύκας), Ιωάννινα 1971, 178

⁸⁸ βλ. Leopoldo Usseglio, *I Marchesi di Monferrato in Italia ed in Oriente durante I secoli XII e XIII* (Vol. I), Casale Monferrato 1926, 179

⁸⁹ Σύμφωνα με το *Νεκρολόγιο του Casale*, ο Βονιφάτιος πεθαίνει στις 2 Ιουνίου του 1253, έχοντας αποκτήσει με τη σύζυγό του Μαργαρίτα της Σαβοΐας δύο παιδιά, τον Γουλιέλμο και την Αδελαΐδα (ή Αλασία). Ενδεικτικά βλ. Leopoldo Usseglio, *I Marchesi di Monferrato in Italia ed in Oriente durante I secoli XII e XIII* (Vol. I), Casale Monferrato 1926, 186

⁹⁰ βλ. Donald M. Nicol, *Οι Βυζαντινές Δεσποσύνες* (μεταφρ. Στ. Κομνηνός), Αθήνα 2004, 88

προκειμένου να τους αντιμετωπίσει, συγκέντρωσε το στρατό του έξω από τα τείχη της πόλης. Οι πολίτες της Αλεσσάντρια, τον κάλεσαν για διαπραγματεύσεις, φυλακίζοντάς τον ωστόσο μέσα σε ένα σιδερένιο κλουβί. Έναν χρόνο αργότερα, της 6 Φεβρουαρίου του 1292, πέθανε φυλακισμένος, πιθανώς από λιμό⁹¹. Από τον πρώτο του γάμο, απέκτησε μία κόρη, ενώ από τον δεύτερο με τη Βεατρίκη της Καστίλης απέκτησε δύο τέκνα: τον Ιωάννη τον Α΄ και τη Γιολάντα (Ειρήνη) τη Μομφερρατική.

2. Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος

Μέσα σε αυτήν την χρονική περίοδο, η Βυζαντινή αυτοκρατορία τελούσε υπό Λατινική κατοχή. Μετά την επανάκτησή της, το 1261, ο Μιχαήλ Η΄ ο Παλαιολόγος (αντιβασιλέας εν ονόματι του Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρη) μπαίνει θριαμβευτής με τα βυζαντινά στρατεύματα στην Κωνσταντινούπολη, δημιουργώντας προσδοκίες για επανεμφάνιση της αυτοκρατορίας στη διεθνή σκηνή της εποχής και ανάκτηση των χαμένων εδαφών της. Η δυναστεία των Παλαιολόγων, αποτελεί τη μεγαλύτερη δυναστεία που κράτησε το θρόνο, επί εκατόν ενενήντα δύο (192) χρόνια. Ο Μιχαήλ Η΄, παρέλαβε ένα κράτος, το οποίο κατά την διάρκεια της βασιλείας του (1259 – 1282), επιχείρησε να το ανορθώσει, ξαναδίνοντάς του την παλιά του αίγλη και καθιστώντας το υπολογίσιμη δύναμη⁹². Παρότι, ο Μιχαήλ Η΄ αποδείχτηκε μεγαλοφυής πολιτικός, έχασε την εμπιστοσύνη του λαού του, μετά τις προσπάθειες εκ μέρους του για την ένωση της ανατολικής με την δυτική Εκκλησία⁹³.

Διάδοχός του στον θρόνο, υπήρξε ο Ανδρόνικος Β΄ ο Παλαιολόγος (1282 – 1328)⁹⁴. Η βασιλεία του ήταν μία από τις πιο μακροχρόνιες στην ιστορία της αυτοκρατορίας. Γεννημένος το 1258, ήταν ο δευτερότοκος γιός του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου και της γυναίκας του Θεοδώρας. Σε ηλικία μόλις 24 ετών, αναγορεύθηκε αυτοκράτωρ των Ρωμαίων. Ήταν στο στρατόπεδο στη Σηλυβρία, όταν πέθανε ο πατέρας του τον Δεκέμβριο του 1282. Το

⁹¹ βλ. Leopoldo Usseglio, *I Marchesi di Monferrato in Italia ed in Oriente durante I secoli XII e XIII* (Vol. I), Casale Monferrato 1926, 187

⁹² βλ. Charles Delvoye, *Βυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα 2014, 484

⁹³ Ο Μιχαήλ Η΄ προκειμένου να αποτρέψει την επανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους, χρησιμοποίησε στρατιωτικά, πολιτικά και οικονομικά μέσα τα οποία είχαν αρνητικό αντίκτυπο στην αυτοκρατορία παρότι ανέβαλαν τα απειλητικά σχέδια των Λατίνων. Ως εκ τούτου οι προσπάθειες του για την εκκλησιαστική ένωση των δύο εκκλησιών, κατέστησαν άκαρπες καθώς βρήκαν απρόθυμο τον εκκλησιαστικό τομέα της πόλης για κάτι τέτοιο (Ενδεικτικά βλ. Ralph-Johannes Lilie, *Εισαγωγή στη Βυζαντινή Ιστορία*, Αθήνα 2011, 96)

⁹⁴ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 6

γεγονός της διαδοχής του στο θρόνο, δεν έθεσε σημεία αμφισβήτησης, καθότι ήδη από το 1272, ήταν συναυτοκράτορας με τον πατέρα⁹⁵ του λαμβάνοντας ευρύτατες δικαιοδοσίες.

Τα χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου, σημαδεύτηκαν από εσωτερικές αδυναμίες και έντονες οικονομικές δυσκολίες. Το βυζαντινό κράτος ήταν στρατιωτικά και οικονομικά εξουθενωμένο⁹⁶ υπό το βάρος του ένδοξου παρελθόντος του. Η πολυδάπανη διπλωματική και πολεμική δραστηριότητα του Μιχαήλ Η΄ επέφερε εξάντληση των οικονομικών αποθεμάτων του κράτους⁹⁷. Ο Ανδρόνικος δεν ήταν ιδιαιτέρως δημοφιλής της υπηκόους του. Δεν ήταν το ίδιο μεγάλος πολιτικός, ούτε διέθετε την διπλωματική ικανότητα που είχε ο πατέρας του, Μιχαήλ Η΄⁹⁸. Ωστόσο, δεν πρέπει να κριθεί αμελητέο, το γεγονός ότι η κυβέρνησή του, δεν διέθετε τους οικονομικούς πόρους που είχε η αντίστοιχη του πατέρα του, ο οποίος τους ξόδεψε και κληροδότησε τα χρέη στον γιό του⁹⁹. Παρά τις όποιες δυσκολίες και τον διαφορετικό χαρακτήρα που διέθετε ο Ανδρόνικος, έλαβε σημαντικά και ουσιαστικά μέτρα που έδειχναν την σύνεση ενός παραδειγματικού ηγέτη. Ο Ανδρόνικος, είχε λάβει εξαιρετικά υψηλή μόρφωση δείχνοντας μάλιστα ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην φιλολογία. Δεν είναι μάλιστα τυχαίο το γεγονός, ότι σύμβουλοί του υπήρξαν δύο εξέχουσες για την εποχή προσωπικότητες με μεγάλα πνευματικά χαρίσματα: ο Θεόδωρος Μετοχίτης¹⁰⁰ και ο Νικηφόρος Γρηγοράς¹⁰¹.

Πρωταρχικό μέλημα του Ανδρονίκου Β΄, ήταν να τερματίσει τον διχασμό που προκάλεσε ο πατέρας του στην κοινωνία και την Εκκλησία με την υπογραφή της ένωσης των δύο Εκκλησιών που είχε αποφασιστεί στη Λυών το 1274. Αποκήρυξε τη συμφωνία και την κατέστησε άκυρη. Ο Ανδρόνικος, ως φανατικός πιστός, θέλοντας μάλιστα να παραμείνει αρεστός στους κόλπους της εκκλησίας, η οποία την περίοδο εκείνη τελούσε υπό την επιρροή του πατριάρχη Αθανασίου Α΄, έθεσε τέρμα στις εσωτερικές έριδες που προκαλούσε μικρή μερίδα ζηλωτών, ονομαζόμενων «Αρσενιτών», το 1310¹⁰². Μέσω της γνήσιας ορθόδοξης πολιτικής του στάσης, αγωνίστηκε για την επαναφορά της ενότητας στους κόλπους της

⁹⁵ βλ. Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261 – 1453*, London 1972, 99

⁹⁶ βλ. George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford 1968, 479

⁹⁷ βλ. Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261 – 1453*, London 1972, 77 – 78

⁹⁸ βλ. Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261 – 1453*, London 1972, 99

⁹⁹ βλ. Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261 – 1453*, London 1972, 99

¹⁰⁰ Ο Θεόδωρος Μετοχίτης (1270 – 1332) ήταν Βυζαντινός λόγιος και ανώτατος αξιωματούχος, λάτρης της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας και υποστηρικτής των Παλαιολόγιων ρευμάτων της ύστερης βυζαντινής τέχνης. Ταύτισε την πορεία του με την εξουσία του Ανδρονίκου Β΄. Τον ακολούθησε μέχρι την εξορία του μέχρι την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη, όπου και πέθανε ως μοναχός στη Μονή της Χώρας. Μελέτη για τη συμβολή του ενδεικτικά βλ. Hans – Georg Beck, *Theodoros Metochites die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14 Jahrhundert*, München 1952

¹⁰¹ βλ. George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford 1968, 480

¹⁰² Οι Αρσενίτες ή Αρσενιάτες ήταν αυστηρά ασκητικό κόμμα ζηλωτών, πιστοί στον πατριάρχη Αρσένιο (1255 – 1265) που αντιδρούσαν απέναντι στην εκκλησιαστική ηγεσία και την κυβέρνηση και αποσχίστηκαν από την επίσημη Εκκλησία το 1265. Οι διενέξεις έφθαναν συχνά σε βία και μόλις το 1310 έγιναν δεκτά τα αιτήματά τους με αποτέλεσμα την επανένταξή τους (Ενδεικτικά βλ. George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford 1968, 486 – 487)

Εκκλησίας και του κράτους και φυσικά για την προσωπική του εδραίωση στην εξουσία.

Εν συνεχεία, θέλοντας να εξασφαλίσει τα σύνορά του κράτους του, καθώς η αυτοκρατορία ταλανιζόταν από στρατιωτική και οικονομική αδυναμία προέβη σε συνθήκες ειρήνης και φιλίας, ακόμη και με τις δυτικές δυνάμεις, οι οποίες ενδιαφέρονταν ανέκαθεν για το Βυζάντιο. Παρά την απόφασή του να φανεί αντίθετος με την συνθήκη ένωσης των δύο εκκλησιών, αναζήτησε σύζυγο δυτική στην καταγωγή και την πίστη της¹⁰³. Νυμφεύθηκε την πρώτη του σύζυγο, Άννα, κόρη του Στεφάνου Ε΄ της Ουγγαρίας, αποκτώντας μάλιστα δύο γιούς, τον Κωνσταντίνο και τον Μιχαήλ. Ωστόσο χήρεψε σύντομα και ύστερα από τον πρόωρο θάνατο της γυναίκας του, το 1281¹⁰⁴, νυμφεύθηκε τρία χρόνια αργότερα την Γιολάντα – Ειρήνη, κόρη του Γουλιέλμου Ζ΄ του Μομφερρατικού και εγγονή του Αλφόνσο Ι΄ της Καστίλης. Μέσω του δεύτερου γάμου του, ο Μομφερρατικός οίκος έχασε τα δικαιώματά του στο βασίλειο της Θεσσαλονίκης¹⁰⁵ καθώς μέχρι εκείνη την στιγμή, ο εκάστοτε κόμης του Μομφερρά, ήταν τιτουλάριος βασιλιάς της Θεσσαλονίκης. Η παραίτηση αυτή επήλθε για χάρη της κόρης του η οποία πλέον έγινε αυτοκράτειρα του Βυζαντίου. Το ίδιο πολιτικό όφελος, φαίνεται να αποκόμισε και ο Ανδρόνικος, σκεπτόμενος ότι επιλύει το πρόβλημα των κληρονομικών δικαιωμάτων που είχε ο οίκος των Μομφερρατικών στη δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας του, τη Θεσσαλονίκη¹⁰⁶. Ωστόσο ούτε ο δεύτερος γάμος του Ανδρονίκου φέρεται να είχε αίσια έκβαση. Η Ειρήνη απαίτησε από τον σύζυγό της, τη διαίρεση και τη διανομή της αυτοκρατορικής επικράτειας ανάμεσα της γιούς που απέκτησε μαζί του. Ωστόσο, τα σχέδια της απέτυχαν, εξαιτίας της αποφασιστικής άρνησης του αυτοκράτορα, υπερασπιζόμενος την ιδέα της ενιαίας αυτοκρατορίας¹⁰⁷. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, η Ειρήνη εγκαταλείπει την πρωτεύουσα και εγκαθίσταται μόνιμα στην Θεσσαλονίκη.

Εκτός από τα ζητήματα προσωπικού επιπέδου, ο Ανδρόνικος Β΄ είχε να αντιμετωπίσει ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής που αφορούσαν το κράτος του. Το 1296 οι Σέρβοι καταλαμβάνουν το Δυρράχιο και προελαύνουν προς την Κωνσταντινούπολη. Το Βυζάντιο δεν είχε τις δυνάμεις να αντιπαρατεθεί και παρά τις προσπάθειες, δεν επέτυχε να ανακόψει την σερβική προέλαση. Ο Ανδρόνικος Β΄, αποφάσισε να προσεγγίσει δια της διπλωματικής

¹⁰³ βλ. Donald M. Nicol, *Οι Βυζαντινές Δεσποσύνες* (μεταφρ. Στ. Κομνηνός), Αθήνα 2004, 88

¹⁰⁴ βλ. Albert Failler, *Le second mariage d'Andronic II Palaiologos*, *Revue des études byzantines* (57), 1999, 226

¹⁰⁵ βλ. George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford 1968, 487

¹⁰⁶ βλ. Donald M. Nicol, *Οι Βυζαντινές Δεσποσύνες* (μεταφρ. Στ. Κομνηνός), Αθήνα 2004, 89

¹⁰⁷ βλ. Κ. Φουντουκίδης, *Η βυζαντινή Δράμα και η περιοχή της το 14ο αιώνα*, *Πρακτικά Δ'Επιστημονικής Συνάντησης Η Δράμα και η Περιοχή της – Ιστορία και Πολιτισμός*, (16-19 Μαΐου 2002), Δράμα 2006, 173

οδού τον Σέρβο ηγεμόνα Στέφανο Ούρεση Β' Μιλούτιν, προσφέροντάς του αρχικώς, το χέρι της αδελφής του Ευδοκίας¹⁰⁸. Ο προγραμματισμένος γάμος ωστόσο δεν πραγματοποιήθηκε, καθώς η Ευδοκία αρνήθηκε. Ο Μιλούτιν ωστόσο επέμενε στο γάμο¹⁰⁹ με μια πορφυρογέννητη βυζαντινή αυτοκράτειρα για να αυξήσει το προσωπικό του κύρος και ως εκ τούτου απειλούσε ανοιχτά το Βυζάντιο με πόλεμο¹¹⁰. Ο Ανδρόνικος μπροστά σε αυτό το αδιέξοδο, προσέφερε στον Σέρβο ηγεμόνα την μόλις πέντε (5) ετών κόρη του Σιμωνίδα¹¹¹, που είχε αποκτήσει με την δεύτερη σύζυγό του Ειρήνη – Γιολάντα τη Μομφερρατική. Το 1299 έγιναν οι γάμοι του «αταίριαστου» αυτού ζευγαριού¹¹² στην Θεσσαλονίκη και ο Ανδρόνικος Β' επέτυχε να απαλλάξει την αυτοκρατορία του από την σερβική απειλή για τουλάχιστον τριάντα χρόνια¹¹³. Δόθηκαν ως προίκα στους Σέρβους, οι κατακτημένες περιοχές πάνω από τη γραμμή των πόλεων Αχρίδας, Πρίλαπου (Prilep) και Στύπειου (Štip), ενώ παράλληλα αυξήθηκε σημαντικά η βυζαντινή επιρροή στην Σερβία¹¹⁴.

Κατά τα υπόλοιπα χρόνια της αυτοκρατορίας του Ανδρονίκου Β', έγιναν προσπάθειες για βελτίωση του εξασθενημένου από τους πολέμους βυζαντινού κράτους. Ωστόσο οι προσπάθειες αυτές εκμηδενίσθηκαν εξαιτίας του μίσους που ξέσπασε μεταξύ του Ανδρονίκου Β' και του εγγονού και συναυτοκράτορά του Ανδρονίκου του Γ'. Το μίσος οδήγησε σε μακροχρόνια εμφύλια διαμάχη που σημάδεψε τον 14^ο αιώνα στο Βυζάντιο. Ο πόλεμος μεταξύ των δύο Ανδρονίκων ξέσπασε το 1321. Κατά την περίοδο αυτή, η βαλκανική χερσόνησος και ο ευρύτερος γεωγραφικός χώρος της Ανατολικής Μακεδονίας, απετέλεσε πεδίο πολεμικών συγκρούσεων¹¹⁵. Οι συγκρούσεις τερματίστηκαν το 1328, οπότε ο Ανδρόνικος Β' εξαναγκάστηκε σε παραίτηση. Ο νεαρός Ανδρόνικος Γ' απέδωσε τις προσήκουσες αυτοκρατορικές τιμές στον απερχόμενο του θρόνου παππού του, επιτρέποντάς του αρχικώς

¹⁰⁸ Η Ευδοκία ήταν χήρα του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Ιωάννη Β' Κομνηνού, βλ. George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford 1968, 489

¹⁰⁹ Αυτός θα ήταν ο τέταρτος γάμος για τον Σέρβο ηγεμόνα, βλ. Elisabeth Malamut, «*Les reines de Milutin*», *Byzantinische Zeitschrift*, 93/2, 2000, 490 – 491

¹¹⁰ Ενδεικτικά βλ. Ralph-Johannes Lilie, *Εισαγωγή στη Βυζαντινή Ιστορία*, Αθήνα 2011, 98

¹¹¹ «νηπιάν ούσαν», βλ. George Pachymeres, *History de Michaelis et Andronico Palaeologis*, ed. I. Bekker, (CSHB, 1835), II, 175 – 176

¹¹² Ο Σέρβος ηγεμόνας Milutin ήταν ήδη πενήντα ετών και είχε ζήσει έναν πολυτάραχο και έκλυτο βίο από προηγούμενους γάμους και διγαμίες. Για τον λόγο αυτό αλλά και επειδή η Σιμωνίς ήταν μόλις πέντε ετών, διαμαρτυρήθηκαν εντόνως στην απόφαση του αυτοκράτορα, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννης ΙΒ' (1294 – 1303) ο οποίος αρνήθηκε να λάβει μέρος στο μυστήριο και υπέβαλε την παραίτησή του, βλ. Α. Αθανασιάδης, *Η συμβολή του Θεοδώρου Μετοχίτη στην πραγματοποίηση του συνοικεσίου ανάμεσα στην πριγκίπισσα Σιμωνίδα και τον ηγεμόνα της Σερβίας Μιλούτιν (1299)*, Θεσσαλονίκη 2022, 18

¹¹³ Τον δυναστικό γάμο μεταξύ των εστεμμένων οικογενειών του Βυζαντίου και της Σερβίας, κανόνισε ο Θεόδωρος Μετοχίτης (βλ. John Lowden, *Πρώιμη Χριστιανική και Βυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα 1999, 410)

¹¹⁴ βλ. George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford 1968, 489 – 490

¹¹⁵ Ενδεικτικά βλ. Κ. Φουντουκίδης, *Η βυζαντινή Δράμα και η περιοχή της το 14ο αιώνα, Πρακτικά Δ'Επιστημονικής Συνάντησης Η Δράμα και η Περιοχή της – Ιστορία και Πολιτισμός*, (16-19 Μαΐου 2002), Δράμα 2006, 173 – 174

να κατοικεί στο παλάτι ¹¹⁶. Μετέπειτα ωστόσο, οι οπαδοί του νεαρού Ανδρόνικου, εξανάγκασαν τον γηραιό αυτοκράτορα να αποχωρήσει και να περιβληθεί το μοναχικό σχήμα λαμβάνοντας κατά την κουρά του το όνομα Αντώνιος. Στο μοναστήρι παρέμεινε ως το θάνατό του, στις 13 Φεβρουαρίου του 1332, μετά από σύντομη ασθένεια. Κηδεύτηκε στην Μονή Λιβός, στην Κωνσταντινούπολη (σημ. Fenari Isa Camii)¹¹⁷.

Ο εμφύλιος πόλεμος που προηγήθηκε (1321 – 1328) εξάντλησε ακόμα περισσότερο την αυτοκρατορία. Ήταν η αρχή της σταδιακής παρακμής του Βυζαντίου το οποίο υποβιβάστηκε σε καθεστώς μικρού κράτους, παρουσιάζοντας αδυναμία άμυνας απέναντι στους εξωτερικούς του εχθρούς. Τα χρόνια που ακολούθησαν σημαδεύτηκαν από εμφυλίους πολέμους και υποχωρήσεις στις ολοένα αυξανόμενες εχθρικές δυνάμεις, με κορύφωμα την Άλωση της Πόλης το 1453 από τους Οθωμανούς.

3. Η περίοδος βασιλείας της αυτοκράτειρας Ειρήνης (γάμος – θάνατος)

Η Γιολάντα (ή Ειρήνη) η Μομφερρατική (1282 – 1328), υπήρξε η δεύτερη σύζυγος του Ανδρόνικου Β΄ του Παλαιολόγου. Ήταν η κόρη του κόμη Γουλιέλμου Ζ΄ του Μομφερρατικού και της Βεατρίκης και εγγονή του Αλφόνσο Ι΄ της Καστίλης, ισχυρού δυτικού μονάρχη της εποχής. Ο γάμος της με τον βυζαντινό αυτοκράτορα, ήταν αποτέλεσμα διπλωματικής και πολιτικής διευθέτησης, ικανοποιώντας τις σκοπιμότητες του πατέρα της και του συζύγου της. Τα *γαμικά συναλλάγια*, δηλαδή ο γάμος μεταξύ αυτοκρατόρων ή συγγενών της με αλλόφυλες πριγκίπισσες ή αριστοκράτισσες, αποτέλεσε βασική και διαδεδομένη μέθοδο της βυζαντινής διπλωματίας¹¹⁸. Ο Ανδρόνικος Β΄ είχε ήδη εξασφαλίσει την αυτοκρατορική του διαδοχή,

¹¹⁶ βλ. George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford 1968, 502

¹¹⁷ βλ. Θ. Ντίνας, *Ο Γρηγόριος Ακίνδυνος στο πλαίσιο των ιστορικών γεγονότων και οι θεολογικές διαμάχες στο πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2016, 32 – 33

¹¹⁸ βλ. Αικ. Νικολάου, *Βυζαντινά Βασιλικά Συνοικέσια «Μετ' αλλοφύλων και αλλογλώσσων» (7^{ος} – 11^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2000, 16 · Ανεξάρτητα από τα κίνητρα της προσέγγισης της βυζαντινής αυτοκρατορικής αυλής προς τους ηγεμονικούς οίκους άλλων εθνών, με απώτερο σκοπό τη σύναψη επιγαμιών, δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια των αιώνων ένας θεσμός μέσα στη βυζαντινή κοινωνία ως βασικό μέσο της βυζαντινής διπλωματίας για την επίτευξη των όποιων στόχων της. Μέσα από τη γαμική πολιτική, οι βυζαντινοί αυτοκράτορες επεδίωκαν, ανάλογα με τις συνθήκες που εμφανίζονταν, να επισφραγίσουν μέσω του γάμου μελών αυτοκρατορικής οικογένειας (ως επί το πλείστον οι νύφες ήταν εκείνες που εισάγονταν και εξάγονταν) περισσότερο μια συμμαχία, παρά ειρήνη, βλ. Α. Παναγοπούλου, «Τα διπλωματικά γαμικά

καθώς είχε αποκτήσει δύο γιούς (τον Μιχαήλ Θ' και τον Κωνσταντίνο) από την πρώτη του σύζυγο Άννα της Ουγγαρίας που πέθανε το Δεκέμβριο του 1281¹¹⁹. Επιλέγοντας να παντρευτεί δεύτερη φορά μία σύζυγο δυτικής καταγωγής και πίστης, καθιστά ξεκάθαρο πως οι λόγοι που τον οδήγησαν σε αυτήν την απόφαση είναι περισσότερο πολιτικοί παρά θρησκευτικοί. Ως προίκα της Γιολάντας, μεταξύ πολλών άλλων ακόμη, δόθηκαν στον Ανδρόνικο, τα κληροδοτήματα και ο τίτλος του «βασιλείου» της Θεσσαλονίκης, που κατείχε ήδη από τα χρόνια της Τέταρτης Σταυροφορίας η οικογένεια των Μομφερρατικών. Μάλιστα, ο αυτοκράτορας ως αντάλλαγμα, κατέβαλε στον πατέρα της Γιολάντας σημαντικό χρηματικό ποσό καθώς ανέλαβε την ενιαύσια συντήρηση ιππικού λόχου στη Λομβαρδία¹²⁰.

Η Θεσσαλονίκη, ήταν μία από τις σημαντικότερες επαρχίες της Βυζαντινής αυτοκρατορίας διαγράφοντας την δική της πορεία στην ιστορική σκηνή. Αποτέλεσε μετά την κατάληψή της από τους Δυτικούς Σταυροφόρους το 1204 και έως τα μέσα του 13^{ου} αιώνα το Λατινικό βασίλειο των Μομφερρατικών. Η Γιολάντα (Ειρήνη) η Μομφερρατική, ως κληρονόμος του βασιλείου και μετά το γάμο της έχοντας την ιδιότητα της Παλαιολογίνας δέσποινας, έδωσε έναν ιδιόμορφο διοικητικό ρόλο στην πόλη και στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, όταν αργότερα εγκαταστάθηκε εκεί με απώτερο σκοπό τον διαμελισμό της περιοχής σε φέουδα υπέρ των τριών γιών της¹²¹.

Ο γάμος μεταξύ του αυτοκρατορικού ζεύγους πραγματοποιήθηκε το 1284 από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριο Β' τον Κύπριο (1283 – 1289)¹²². Την Γιολάντα συνόδευσαν στην Κωνσταντινούπολη τρία γενουατικά πλοία¹²³. Μάλιστα, επειδή η ακολουθία έγινε κατά το ορθόδοξο τυπικό, η Γιολάντα μετονομάστηκε σε «Ειρήνη». Ήταν μόλις έντεκα ετών ενώ ο σύζυγός της είκοσι τρία¹²⁴. Ήδη από τα πρώτα χρόνια του γάμου της, η Ειρήνη – Γιολάντα απέκτησε με τον Ανδρόνικο Β' τέσσερα παιδιά. Τρεις γιούς, τον Ιωάννη, το Θεόδωρο και το Δημήτριο και μία κόρη, την Σιμωνίδα. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς αναφέρει¹²⁵ πως ήδη από τη μικρή της ηλικία ήταν όμορφη και γοητευτική και συνάμα είχε

συναλλάγμια στο Βυζάντιο», (6^{ος} – 12^{ος} αιώνας), Α' Τόμος, Ιωάννινα 2001, 496 – 497

¹¹⁹ βλ. Albert Failler, *Le second mariage d'Andronic II Palaiologos*, REB (57), 1999, 226

¹²⁰ βλ. Donald M. Nicol, *Οι Βυζαντινές Δεσποσύνες* (μεταφρ. Στ. Κομνηνός), Αθήνα 2004, 89

¹²¹ βλ. Στ. Νταγιούκλας, *Πολιτική και εκκλησιαστική διοίκηση της Βυζαντινής Θεσσαλονίκης από το 1300 έως το 1341: θεσμοί και πρόσωπα*, (Μακεδονικά), Τόμος 30^{ος}, Θεσσαλονίκη 1996, 120

¹²² βλ. Albert Failler, *Le second mariage d'Andronic II Palaiologos*, REB (57), 1999, 226 · Ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β' αποτέλεσε προσωπική επιλογή του αυτοκράτορα Ανδρονίκου του Β' στην ανάρρησή του στον πατριαρχικό θρόνο, αμέσως μετά την παραίτηση και τον θάνατο του πατριάρχη Ιωσήφ, τον Μάρτιο του 1283, βλ. Ηλ. Χρυσοστομίδης, «Το corpus των επιστολών του Γεωργίου – Γρηγορίου Κυπρίου», Θεσσαλονίκη 2015, 13

¹²³ βλ. Donald M. Nicol, *Οι Βυζαντινές Δεσποσύνες* (μεταφρ. Στ. Κομνηνός), Αθήνα 2004, 88

¹²⁴ βλ. Nikephoros Gregoras, *History. Byzantina Historia*, εκδ. L. Schopen, I, Bonn, 168 (§ 12 – 14) «...ἦν δὲ ὁ μὲν βασιλεὺς τῆνικαὶ τῆς ἡλικίας τρίτον καὶ εἰκοστὸν ἔτος ἀμείβων · ἐνδέκατον δ' ἡ νέα σύζυγος ἡ Εἰρήνη».

¹²⁵ βλ. Gregoras I, 168 «ἐνδέκατον δ' ἡ νέα σύζυγος ἡ Εἰρήνη, ἥ δὴ καὶ κάλλος καὶ ἁρμονία τῷ ἦθει καὶ τῷ προσώπῳ

καλούς τρόπους. Στην μετέπειτα ζωή της ωστόσο και έπειτα από τη στέψη της ως αυτοκράτειρα (το 1286) μεταστράφηκε σε μια στριφνή, ζηλιάρα και ενοχλητική γυναίκα ως εκ φύσεως αλαζονική και φιλόδοξη¹²⁶. Παρότι εξωτερικά είχε εκβυζαντινισθεί, παρέμενε μια δυτική σε πνευματικό και πολιτιστικό επίπεδο. Σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, ο γάμος της με τον Ανδρόνικο συνάντησε δυσκολίες.

Η Ειρήνη αισθανόταν πως οι γιοί που γέννησε για τον Ανδρόνικο, θα έμεναν στο περιθώριο και εκτός κάποιου αυτοκρατορικού τίτλου. Είχε ήδη ωστόσο καταστεί δεδομένο μέσα στη βυζαντινή κοινωνία, ότι διάδοχοι και με προτεραιότητα έναντι των γιων της Ειρήνης, είχαν οι δύο γιοι του αυτοκράτορα από τον πρώτο του γάμο με την Άννα της Ουγγαρίας. Ήδη μάλιστα από τον Μάιο του 1294, έστεψε συναυτοκράτορα¹²⁷ τον πρωτότοκο γιό του, Μιχαήλ Θ'¹²⁸. Με την κίνηση του αυτή, προκάλεσε την αναστάτωση της συζύγου του. Για να την κατευνάσει, έδωσε τον τίτλο του Δεσπότη στον πρωτότοκο γιο της Ιωάννη Παλαιολόγο, όταν εκείνος ήταν μόλις οκτώ ετών.

Η επιμονή της Ειρήνης, βασίζεται στο γεγονός ότι ήθελε να εξασφαλίσει το μέλλον των παιδιών της, διαιρώντας την αυτοκρατορία σε πριγκιπάτα. Η μορφή αυτή του δυτικού τύπου διακυβέρνησης (ως μορφή φεουδαρχίας) θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο εάν τα παιδιά της κυβερνούσαν ως ανεξάρτητοι «αυτοκράτορες» σε αυτά¹²⁹. Η επιμονή της Ειρήνης για το μοίρασμα τίτλων και κληροδοτημάτων στους γιούς της, καθώς και το γεγονός ότι θεωρούσε ακόμα και μετά τον γάμο της την Θεσσαλονίκη πατρογονικό της δικαίωμα¹³⁰, οδήγησε να προτείνει στον σύζυγό της και αυτοκράτορα, τον διαμελισμό της αυτοκρατορίας και την δημιουργία ανεξάρτητων κληρονομικών ιδιοκτησιών. Στα σχέδια της Ειρήνης, εμπόδιο μπαίνει η πεισματική άρνηση του Ανδρονίκου να ικανοποιήσει τις επιθυμίες της. Ο αυτοκράτορας θεωρούσε αδύνατο να οδηγηθεί από τη μοναρχία του σε μια πολυαρχία. Η μεταξύ τους αντιπαράθεση οδήγησε σε συζυγικά προβλήματα μέσα στο γάμο της. Η Ειρήνη, θέλοντας να βάλει σε πειρασμό τον Ανδρόνικο, ώστε εκείνος να υποκύψει στις επιθυμίες της,

ἐπέπρεπεν οὐ μικρά»

¹²⁶ βλ. Donald M. Nicol, *Οι Βυζαντινές Δεσποσύνες* (μεταφρ. Στ. Κομνηνός), Αθήνα 2004, 89

¹²⁷ Σε ιστορικά έργα αναφέρεται συχνά ως Μιχαήλ Θ' συναυτοκράτωρ του Ανδρονίκου. Ο Μιχαήλ πέθανε πριν από τον πατέρα του, το 1320. Ενδεικτικά βλ. Α. Α. Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324 – 1453, Τόμος Α΄*, Αθήνα 2006, 723

¹²⁸ βλ. John W. Barker, «Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses», *Symposium on Late Byzantine Thessalonike*, Washington 2003, 11 – 13

¹²⁹ βλ. Στ. Νταγιούκλας, *Πολιτική και εκκλησιαστική διοίκηση της Βυζαντινής Θεσσαλονίκης από το 1300 έως το 1341: Θεσμοί και πρόσωπα*, (Μακεδονικά), Τόμος 30^{ος}, Θεσσαλονίκη 1996, 120

¹³⁰ βλ. Teresa Shawcross, «Mediterranean Encounters Before the Renaissance Byzantine and Italian Political Thought Concerning the Rice of Cities», *Renaissance Encounters, Greek East and Latin West*, επιμ. Marina S. Brownlee, Dimitri H. Gondicas, Leiden – Boston 2013, 87

απειλούσε να αυτοκτονήσει, αρνούνταν να μοιραστεί το κρεβάτι μαζί του¹³¹, ενώ συχνά τον κατηγορούσε ότι ήταν ένας γέρο-τράγος όταν συνενευρισκόταν μαζί του¹³². Σε αντιστοιχία με την στάση της, ο Ανδρόνικος θεωρούσε πλέον πως είχε σβήσει η αγάπη του προς το πρόσωπό της, κρατώντας ωστόσο κρυφές τις μεταξύ τους διαφωνίες, προκειμένου να μην ξεσπάσει σκάνδαλο μέσα στην κοινωνία. Το γεγονός που ουσιαστικά τερμάτισε την σχέση της Ειρήνης με τον Ανδρόνικο ήταν ο γάμος της κόρης της Σιμωνίδος¹³³ με τον Σέρβο ηγεμόνα Στέφανο Μιλούτιν. Ο αυτοκράτορας, προκειμένου να εξευμενίσει τις εχθρικές βλέψεις του Σέρβου κράτη που απειλούσαν τα σύνορα της αυτοκρατορίας του, θεώρησε φρόνιμο να «θυσιάσει» την μικρή του κόρη προκειμένου να διατηρηθεί η ειρήνη. Καθότι η Σιμωνίς ήταν μόλις πέντε ετών, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ως πνευματικός ηγέτης, διαμαρτυρήθηκε έντονα για το μικρό της ηλικίας της¹³⁴. Ο γάμος έλαβε μέρος τον Απρίλιο του 1299 στην Θεσσαλονίκη. Πιθανώς, αυτή ήταν η τελευταία φορά που εμφανίστηκαν μαζί δημοσίως η Ειρήνη μαζί με τον σύζυγό της, Ανδρόνικο¹³⁵.

Το Πάσχα του 1303, η Ειρήνη εγκαταλείπει την Κωνσταντινούπολη και εγκαθίσταται στην Θεσσαλονίκη, προσπαθώντας να ασκήσει από τη θέση εκείνη, κάποιον διοικητικό ρόλο αλλά και για να βρίσκεται εγγύτερα της κόρης της, η οποία είχε σταλεί νύφη στη Σερβία. Η Ειρήνη, διατηρεί αυλή και γραμματεία στην μεγάλη πόλη της Μακεδονίας ενώ λάμβανε διοικητικές αποφάσεις, τις οποίες ο σύζυγος και αυτοκράτοράς της, επικύρωνε αργότερα με την σιωπή του¹³⁶. Ο Ανδρόνικος Β΄ παραχώρησε στην σύζυγό του δικαιώματα που ταίριαζαν σε αυτοκράτειρα. Άλλωστε παρά τις μεταξύ τους αντιπαραθέσεις, δεν έκρυβε την αδυναμία του προς το πρόσωπο της Ειρήνης, την οποία θεωρούσε «κοινωνόν τοῦ κράτους» και την όποια επιθυμία της, την ικανοποιούσε¹³⁷. Από αυτή την θέση, η Ειρήνη διοικεί ως ανεξάρτητη ηγεμόνας και κατά το χρονικό αυτό διάστημα η πόλη ευημερεί¹³⁸. Είχε τον έλεγχο των οικονομικών, διεξάγοντας παράλληλα την δική της εξωτερική πολιτική χωρίς να δίνει αναφορά στον σύζυγό της στην Κωνσταντινούπολη. Μάλιστα σώζονται σφραγίδες¹³⁹ που

¹³¹ βλ. Donald M. Nicol, *Οι Βυζαντινές Δεσποσύνες* (μεταφρ. Στ. Κομνηνός), Αθήνα 2004, 92

¹³² βλ. Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins, The foreign policy of Andronicus II, 1282 – 1328*, Cambridge Mass., 1972, 8

¹³³ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 7

¹³⁴ βλ. Donald M. Nicol, *Οι Βυζαντινές Δεσποσύνες* (μεταφρ. Στ. Κομνηνός), Αθήνα 2004, 93

¹³⁵ Ενδεικτικά βλ. Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins, The foreign policy of Andronicus II, 1282 – 1328*, Cambridge Mass., 1972, 95 – 100

¹³⁶ βλ. Α. Μαυρομαμάτης, *Πρώτοι Παλαιολόγοι, Προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας*, Αθήνα 1983, 47 – 48

¹³⁷ βλ. Αν. Κοντογιαννοπούλου, «Οι Δέσποινες των Παλαιολόγων και η αυλή της Θεσσαλονίκης», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 13, Αθήνα 2019, 55

¹³⁸ βλ. John W. Barker, «Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses», *Symposium on Late Byzantine Thessalonike*, Washington 2003, 11 – 13

¹³⁹ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 8

αναγράφουν το όνομά της ως «Ειρήνη Δούκαινα Κομνηνή Παλαιολογίνα»¹⁴⁰. Με αυτήν της την κίνηση, έδειχνε την περηφάνια της που άνηκε στην αυτοκρατορική οικογένεια του συζύγου της¹⁴¹. Διέθετε δικά της εξοχικά κτήματα στην Δράμα, που ενδεχομένως να της είχε παραχωρήσει ο σύζυγός της¹⁴². Στην μικρή αυτήν πόλη της ανατολικής Μακεδονίας αποσυρόταν κατά καιρούς, θεωρώντας την ως ιδανικό τόπο αναψυχής¹⁴³. Εκτός από την δράση της Ειρήνης στη Θεσσαλονίκη, στέλνονταν επίσημοι διοικητές από την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, οι οποίοι σχετίζονταν με τη διαχείριση των υποθέσεων της¹⁴⁴. Για δύο σχεδόν χρόνια, από το 1303 μέχρι το 1305, ο Θεόδωρος Μετοχίτης προσέφερε τις υπηρεσίες του στην αυλή της Ειρήνης, ως επικεφαλής της γραμματείας και σύμβουλός της¹⁴⁵. Απώτερος σκοπός ωστόσο της τοποθέτησής του στη Θεσσαλονίκη, ήταν για να κατασκοπεύει της υπονομευτικές τις δραστηριότητες καθότι δεν την εμπιστευόταν¹⁴⁶. Το 1305, ο Μετοχίτης επιστρέφει στην Κωνσταντινούπολη, χωρίς να γίνεται γνωστό εάν αντικαταστάθηκε από κάποιον άλλον αξιωματούχο¹⁴⁷.

Η Ειρήνη, εκτός από την εξ ιδίων άσκηση εξουσίας, θέλησε να πάρει μαζί της στην Θεσσαλονίκη και τον πρωτότοκο γιο της, Ιωάννη, ως κυβερνήτη της πόλης. Οι εκάστοτε διοικητές των επαρχιακών πόλεων, είχαν ενιαύσια θητεία με βασικά καθήκοντα την άσκηση πολιτικής, στρατιωτικής και δικαστικής εξουσίας¹⁴⁸. Κατά τα έτη 1304 με 1307, διοικητής της πόλης χρηματίζει ο δεσπότης Ιωάννης Παλαιολόγος¹⁴⁹. Παρά την θέση του στην πόλη της Θεσσαλονίκης, η μητέρα του Ειρήνη, θεωρούσε πως θα έχει καλύτερο μέλλον στην Ιταλία ως μαρκήσιος του Μομφερρά¹⁵⁰. Εμπόδιο και σε αυτήν της την επιθυμία, στάθηκε ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Αθανάσιος, φανατικός κατά των Λατίνων. Γράφοντας μία επιστολή του στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄. του συνέστησε πως δεν θα έκανε καλό στην

¹⁴⁰ βλ. Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2017, 7

¹⁴¹ βλ. G. Zacos, A. Vegler, *Byzantine Lead Seals, I*, μέρος I, Basel 1972, no. 125, 120 – 121

¹⁴² Τα ακίνητα που παραχωρούνταν στις αυτοκράτειρες ήταν περιουσία του δημοσίου και ήταν στην ευχέρεια του αυτοκράτορα να τα παραχωρήσει σε όποιον ήθελε, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση της τεράστιας περιουσίας της Ειρήνης, Ενδεικτικά βλ. Lynda Garland, *Byzantine Empresses. Women and Power in Byzantium, AD 527 – 1204*, London – New York 1999, 6

¹⁴³ βλ. Κ. Φουντουκίδης, Η βυζαντινή Δράμα και η περιοχή της το 14ο αιώνα, *Πρακτικά Δ'Επιστημονικής Συνάντησης Η Δράμα και η Περιοχή της – Ιστορία και Πολιτισμός*, (16-19 Μαΐου 2002), Δράμα 2006, 173

¹⁴⁴ βλ. Αν. Κοντογιαννοπούλου, *Οι Δέσποινες των Παλαιολόγων και η αυλή της Θεσσαλονίκης*, [Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά 13], Αθήνα 2019, 55

¹⁴⁵ βλ. Donald M. Nicol, *Οι Βυζαντινές Δεσποσύνες* (μεταφρ. Στ. Κομνηνός), Αθήνα 2004, 95

¹⁴⁶ βλ. Ihor Sevcenko, *La vie intellectuelle et politique à Byzance sous les premiers Paléologues. Etudes sur la polémique entre Théodore Métochites et Nicéphore Choumnos*, Appendix III, Brussels 1962, 275 – 279

¹⁴⁷ βλ. M. Treu, *Dichtungen des Gross – Logotheten Theodoros Metochites*, Potsdam 1895, 20 -21

¹⁴⁸ βλ. Αν. Κοντογιαννοπούλου, «Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282 – 1328). Διοίκηση – Οικονομία», [*Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται* 36], Θεσσαλονίκη 2004, 146

¹⁴⁹ βλ. Αν. Κοντογιαννοπούλου, *Οι Δέσποινες των Παλαιολόγων και η αυλή της Θεσσαλονίκης*, [Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά 13], Αθήνα 2019, 53

¹⁵⁰ βλ. Donald M. Nicol, *Οι Βυζαντινές Δεσποσύνες* (μεταφρ. Στ. Κομνηνός), Αθήνα 2004, 94

ψυχή του υιού του Ιωάννη, να τον στείλει να ζήσει σε ξένο τόπο, μαζί με υπεροπτικούς και αναισθητους βαρβάρους¹⁵¹. Η επιστολή αυτή, άσκησε επίδραση στον αυτοκράτορα, ο οποίος ωστόσο δεν πρόλαβε να υλοποιήσει τα σχέδια του καθώς ο Ιωάννης πεθαίνει το 1307 στη Θεσσαλονίκη.

Έπειτα από τον θάνατο του πρωτότοκου γιού της, η Ειρήνη άρχισε να σχεδιάζει το μέλλον του δεύτερου γιού της, Θεοδώρου. Υπογράφει διαπιστευτήριο γράμμα για να αναλάβει την διαδοχή του Μομφερρά και να κληρονομήσει τον τίτλο του Μαρκησίου, που κατείχε μέχρι πρότινος ο αποθανών αδελφός του. Παράλληλα, αναλαμβάνει σειρά διαπραγματεύσεων με τον Φράγκο δούκα των Αθηνών, Guy de la Roche του Β', προκειμένου να νυμφευθεί μία από της κόρες του, με τον δούκα ωστόσο να αρνείται¹⁵². Ο Θεόδωρος φεύγει στην Ιταλία το 1306, όπου και παντρεύεται την δεσποσύνη Argentina Spinola, κόρη του Oricino Spinola, εκ των δύο οικογενειών που είχαν την διοίκηση της Γένουας¹⁵³. Έκτοτε, σπάνια εμφανίζεται στο προσκήνιο εκείνης της χρονικής περιόδου. Πεθαίνει στη Λομβαρδία το 1338¹⁵⁴.

Η Ειρήνη, κατά την χρονική διάρκεια της παραμονής της στην Θεσσαλονίκη, συμπεριφερόταν ως Αυγούστα, αξιοποιώντας τις αυξημένες δικαιοδοσίες που της είχαν παραχωρηθεί από τον Ανδρόνικο. Ασκούσε επίμονα την διοικητική της δραστηριότητα για την ευρύτερη ευμάρεια της πόλης, με επικυρωμένες τις αποφάσεις της από την Κωνσταντινούπολη. Την αντίθεσή του στις αποφάσεις του αυτοκράτορα, παρουσιάζει στα γραπτά του κείμενα ο Νικηφόρος Γρηγοράς (μαθητής του Θεοδώρου Μετοχίτη), ο οποίος δεν έκρυψε ποτέ την αντιπάθειά του¹⁵⁵, για την δυτικής καταγωγής αυτοκράτειρα¹⁵⁶. Η Ειρήνη θέλοντας να κάμψει την στάση του συζύγου της, εξαπολύει εναντίον του ανήθικα υπονοούμενα και τον διασύρει¹⁵⁷. Παράλληλα στρέφεται φιλικά προς τον Σέρβο γαμπρό της Milutin, βλέποντας στο πρόσωπό του έναν σύμμαχο ενάντια του Ανδρονίκου Β', ελπίζοντας να επικρατήσει εκείνος στα Βαλκάνια έναντι του συζύγου της¹⁵⁸. Τον πείθει μάλιστα να

¹⁵¹ βλ. Athanasios I, *Letters, The Correspondence of Athanasios I Patriarch of Constantinople, Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family and Officials*, ed. Alice – Mary Maffry Talbot (CFHB, VII: Washington D.C. 1975), no 84, 220 – 227

¹⁵² βλ. Αν. Κοντογιαννοπούλου, *Οι Δέσποινες των Παλαιολόγων και η αυλή της Θεσσαλονίκης*, [Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά 13], Αθήνα 2019, 56

¹⁵³ βλ. Angeliki E. Laiou, *A Byzantine prince latinized: Theodore Palaeologus, Marquis of Monferrat*, Vol. 38, No. 2, (1968), 386

¹⁵⁴ βλ. Francesco Cognasso, *Una crisobolla di Michaele IX Paleologo per Teodoro I di Monferrato*, Studi Bizantini, No. 2, (1927), 39 – 47

¹⁵⁵ βλ. Αν. Κοντογιαννοπούλου, *Οι Δέσποινες των Παλαιολόγων και η αυλή της Θεσσαλονίκης*, [Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά 13], Αθήνα 2019, 54

¹⁵⁶ Ο Γρηγοράς συχνά κατηγορούσε την Ειρήνη πως προσπαθούσε να εισάγει νέα πολιτικά ήθη ενώ την αποκαλεί «τοῦ βασιλέως σύζυγον» και όχι *δέσποινα* βλ. Gregoras I, 235 – 237

¹⁵⁷ βλ. Donald M. Nicol, *Οι Βυζαντινές Δεσποσύνες* (μεταφρ. Στ. Κομνηνός), Αθήνα 2004, 96

¹⁵⁸ Σχετικά με τις σχέσεις μεταξύ της Ειρήνης και του σέρβου ηγεμόνα Μιλούτιν βλ. Σ. Κ. Κίσσας, *Το ιστορικό υπόβαθρο*

υιοθετήσει τον τελευταίο γιο της, Δημήτριο, στέλνοντάς τον από τη Θεσσαλονίκη που βρισκόταν μαζί της, στον Μιλούτιν με δώρα και χρήματα. Ωστόσο, σε διάστημα ενός χρόνου, ο Δημήτριος επιστρέφει πίσω, μην μπορώντας να αντέξει την βαρβαρότητα και την μονοτονία της σερβικής αυλής¹⁵⁹.

Τα σχέδια της για την προαγωγή των τέκνων της έχουν σταδιακά αποτύχει. Ο πρωτότοκος γιος της, δεσπότης Ιωάννης, πέθανε το 1307 και η χήρα σύζυγός του, την οποία η Ειρήνη δεν συμπάθησε ποτέ αποφάσισε να αλλάξει ζωή, και να γίνει μοναχή¹⁶⁰. Ο δευτερότοκος Θεόδωρος έλυσε το κληρονομικό του πρόβλημα στην μαρκησία του Μομφερρά, ενώ ο τρίτος γιος Δημήτριος, αποποιήθηκε της ευκαιρίας να αποκτήσει κληρονομικό τίτλο στην σερβική βασιλική αυλή. Εξαιτίας των γεγονότων αυτών και ιδιαιτέρως μάλλον έπειτα από τον θάνατο του Ιωάννη, η Ειρήνη νιώθοντας απομονωμένη στην πόλη της Θεσσαλονίκης, σκέφτεται να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη, με απώτερο στόχο πλέον να αποκαταστήσει την σχέση της με τον σύζυγό της και να ξαναπάρει την θέση της αυτοκράτειρας δίπλα του στο παλάτι. Εμπόδιο στην επάνοδό της, μπαίνει η απειλή από εχθρικές δυνάμεις Καταλανών¹⁶¹, που πολιορκούν τη Θεσσαλονίκη το 1308. Η Ειρήνη επιστρέφει στην πόλη, η οποία σώζεται χάρη στην έγκαιρη επέμβαση του στρατού από την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας¹⁶².

Καθ' όλο το υπόλοιπο διάστημα, η Ειρήνη επισκέφτηκε πιθανώς τον σύζυγό της, ωστόσο η κάθε προσπάθεια για την μεταξύ τους συμφιλίωση κατέστη άκαρπη. Αφενός η Ειρήνη είχε ξεπεράσει τα όρια με την συμπεριφορά της και τις καταγγελίες που εκτόξευε ενάντια του συζύγου της από την Θεσσαλονίκη, αφετέρου ο Ανδρόνικος προσπαθούσε να κρατήσει μυστική την σοβαρότητα του ζητήματος από την κοινωνία¹⁶³. Κύριος συνδετικός κρίκος στην προσπάθεια αυτή, υπήρξε ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Αθανάσιος. Προτείνει στον Ανδρόνικο και την Ειρήνη, να έχουν μια κατ' ιδίαν συνάντηση οι τρεις τους στο παλάτι με απώτερο στόχο την συμφιλίωση και την αρμονία του αυτοκρατορικού ζεύγους. Ακριβείς

των καλλιτεχνικών σχέσεων Θεσσαλονίκης και Σερβίας, Από το τέλος του ΙΒ' αιώνα μέχρι τον θάνατο του κράλη Μιλούτιν, Θεσσαλονίκη 2004, 46-51

¹⁵⁹ βλ. Gregoras I, 241 – 244

¹⁶⁰ Με εντολή του αυτοκράτορα, ο Ιωάννης νυμφεύθηκε την Ειρήνη – Ευλογία, κόρη του ευνοούμενου πρωθυπουργού Νικηφόρου Χούμνου, στέλνοντάς τους να κυβερνήσουν στη Θεσσαλονίκη. Η απόφασή του αυτή, ήρθε σε αντιπαράθεση με εκείνη της Ειρήνης, που είχε όραμα να παντρεύει τον γιο της με την Ισαβέλλα Βίλλεαρδουίνου, χήρας του πρίγκηπα της Αχαΐας, Ενδεικτικά βλ. Donald M. Nicol, *Οι Βυζαντινές Δεσποσύνες* (μεταφρ. Στ. Κομνηνός), Αθήνα 2004, 93 – 94

¹⁶¹ Η Μακεδονία εκείνη τη χρονική περίοδο ταλαιπωρείται από σερβικές και καταλανικές επιδρομές. Οι Καταλανοί μετά τη λεηλασία της Θράκης, περνούν τη Ροδόπη και εγκαθίστανται στην Κασσάνδρα. Από εκεί λεηλατούν τις γύρω περιοχές φθάνοντας μέχρι την οχυρωμένη Θεσσαλονίκη, ενδεικτικά βλ. βλ. George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford 1968, 494 – 495

¹⁶² βλ. Gregoras I, 245

¹⁶³ βλ. Athanasios I, *Letters, The Correspondence of Athanasios I Patriarch of Constantinople*, ed. Alice – Mary Maffry Talbot (CFHB, VII: Washington D.C. 1975), no. 75, 187 – 191, 397 – 398

μαρτυρίες για το επακόλουθο της συνάντησης και τις συμβουλές του Αθανασίου που ίσως έδιναν λύση στα προβλήματα του γάμου της Ειρήνης, δεν υπήρξαν. Ο πατριάρχης στέλνει τις τελευταίες του επιστολές κατά την διάρκεια της δεύτερης θητείας του στον πατριαρχικό θώκο μέχρι και το τέλος της, τον Σεπτέμβριο του 1309¹⁶⁴.

Η Ειρήνη για τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής της παραμένει στην ιδιωτική της αυτοκρατορία στη Θεσσαλονίκη απ' όπου και διοικεί. Τον Σεπτέμβριο του 1316, κατά το τελευταίο της ταξίδι στην πόλη της Δράμας προσβάλλεται από οξύ πυρετό και έπειτα από ένα σύντομο χρονικό διάστημα ασθένειας, πεθαίνει στην έπαυλή της¹⁶⁵. Το σώμα της ενταφιάζεται κάπου στην πόλη, ενώ λόγο αργότερα καταφθάνει από την Σερβία η κόρη της, Σιμωνίδα, για να συμμετάσχει στο πένθος και στην κηδεία της μητέρας της. Αργότερα πραγματοποιεί την ανακομιδή των λειψάνων της και τα συνοδεύει μέχρι την Κωνσταντινούπολη, όπου τα μεταθέτει στην μονή του Παντοκράτορος¹⁶⁶. Στην διαθήκη της απονέμει το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας της στα παιδιά της ενώ το υπόλοιπο το δωρίζει σε επισκευές για τον ναό της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη¹⁶⁷. Για την ζωή και την δράση της Ειρήνης μετά τον θάνατό της, έγραψαν επιφανείς προσωπικότητες της εποχής. Στην Θεσσαλονίκη, μονωδίες και επικήδειους λόγους έγραψε ο Αλέξιος Λαμπηνός και στην Κωνσταντινούπολη ο Θεόδωρος Υρτακηνός. Ο τελευταίος μάλιστα την περιγράφει ως «ἄνθος ὄλων τῶν ἀρετῶν»¹⁶⁸. Ποιήματα συνθέτουν ο Θεόδωρος Μετοχίτης (είχε χρηματίσει πλάι της στη Θεσσαλονίκη ως σύμβουλος και γραμματέας) και ο Μανουήλ Φίλης, ο οποίος είναι ο μοναδικός που καταγράφει τα ονόματα των τριών άλλων παιδιών της που πιθανότατα πέθαναν στη βρεφική της ηλικία¹⁶⁹. Παρά την δυτική της καταγωγή και τις συνήθειες, παρέμεινε σωστή απέναντι στις θρησκευτικές τις πεποιθήσεις που διδάχθηκε κατά την αυτοκρατορική της στέψη. Η Εκκλησία για να την τιμήσει ενέγραψε το όνομά της στον κατάλογο των ευλαβέστερων Ορθόδοξων Αυγουστών. Στην τυπική διάταξη και το συνοδικό της Ορθοδοξίας το οποίο αναγιγνώσκεται κατά την Α' Κυριακή των Νηστειών διαβάζεται μεταξύ άλλων το εξής: «Ειρήνης τῆς ἐν εὐσεβεῖ τῇ μνήμῃ γενομένης αἰοδίου Δεσποίνης ἡμῶν, Αἰωνία ἡ μνήμη»¹⁷⁰.

¹⁶⁴ βλ. Donald M. Nicol, *Οι Βυζαντινές Δεσποσύνες* (μεταφρ. Στ. Κομνηνός), Αθήνα 2004, 100

¹⁶⁵ βλ. Γ. Χατζόπουλος, *Ιστορικά Ανάλεκτα της Εκκλησίας της Δράμας*, 185

¹⁶⁶ βλ. Gregoras I, 273 «εἴτα ἐληλυθίας καὶ τῆς Κραλαίνης ἐκ Τριβαλλῶν ἐπὶ τὸ τῆς μητρὸς πένθος διεκομίσθη τὸ λείψανον ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐν τῇ τοῦ Παντοκράτορος ἐτέθη μονῇ. τὰ δὲ χρήματα αὐτῆς πάνυ τοι πλεῖστα τυγχάνοντα, ἃ μὲν δέδωκε τοῖς παισὶν αὐτῆς, ἃ δὲ πρὸς βοήθειαν ἡναλώκει τοῦ μεγίστου νεῶ τῆς τοῦ θεοῦ Σοφίας ὁ βασιλεύς».

¹⁶⁷ βλ. Donald M. Nicol, *Οι Βυζαντινές Δεσποσύνες* (μεταφρ. Στ. Κομνηνός), Αθήνα 2004, 100

¹⁶⁸ βλ. Theodore Hyrtakenos, *Letters*, ed. J. F. Boissonade, *Anecdota Graeca*, I, Paris 1829, 269 – 281

¹⁶⁹ Τα ονόματα που διασώθηκαν είναι Ισαάκ, Βαρθολομαῖος και Θεόδωρος, βλ. Manuel Philes, *Manuelis Philae Carmina Inedita*, ed. Ae. Martini, Naples 1900, no. 7, 13 – 17

¹⁷⁰ βλ. Συνοδικό της Ορθοδοξίας §108

Μετά το θάνατο και την ταφή της μητέρας της, η Σιμωνίς, ως τελευταίο τέκνο της Ειρήνης, παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη αρνούμενη να επιστρέψει στην σερβική αυλή και δίπλα στο σύζυγό της. Η φαινομενικά αυτή ελευθερία της δεν κράτησε για περισσότερο από ένα χρόνο. Ο Μιλούτιν έστειλε αγγελιαφόρους στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας με στόχο να μεταπείσουν την απόφαση της συζύγου του. Σε αντίθετη περίπτωση απειλούσε με πόλεμο. Ο Ανδρόνικος φοβούμενος μια εκ νέου πολεμική σύρραξη που θα πλήγωνε οικονομικά και υλικά την αυτοκρατορία του, προέτρεψε την κόρη του να ακολουθήσει τους σέρβους απεσταλμένους. Στο δρόμο της επιστροφής και λίγο προτού φτάσουν της Σέρρες, η Σιμωνίς διέφυγε της προσοχής των φρουρών της. Ενδύθηκε το μοναχικό σχήμα και καθ' αυτόν τον τρόπο οι διώκτες της δεν μπόρεσαν να την ενοχλήσουν¹⁷¹. Λύση στο πρόβλημα έδωσε ο ετεροθαλής αδερφός της Κωνσταντίνος, κυβερνήτης της Θεσσαλονίκης, ο οποίος παραδίδει τη Σιμωνίδα στην συνοδεία της, φοβούμενος ότι ο Μιλούτιν θα εισβάλει στη Μακεδονία σε περίπτωση που η αδελφή του δεν επιστρέψει στη σερβική αυλή¹⁷². Εκεί διέμενε για τα υπόλοιπα τρία χρόνια, μέχρι να πεθάνει τον Οκτώβριο του 1321, ο γέρος πια Στέφανος Μιλούτιν¹⁷³. Έπειτα και από τον θάνατό του συζύγου της, επιστρέφει εν τέλει πίσω στην Κωνσταντινούπολη, εισέρχεται σε κάποιο μοναστήρι όπου και πεθαίνει ως μοναχή είκοσι χρόνια αργότερα¹⁷⁴.

¹⁷¹ βλ. Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins, The foreign policy of Andronicus II, 1282 – 1328*, Cambridge Mass., 1972, 282

¹⁷² Gregoras I, 293

¹⁷³ βλ. Donald M. Nicol, *Οι Βυζαντινές Δεσποσύνες* (μεταφρ. Στ. Κομνηνός), Αθήνα 2004, 103

¹⁷⁴ Gregoras I, 318 · βλ. Mihailo Laskaris, *Vizantiske prinzese u srednerekovnoj Srbiji*, Belgrade 1926, 81

ΜΕΡΟΣ Γ΄ - ΤΟ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙ ΤΩΝ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ ΤΗΣ ΔΡΑΜΑΣ

1. Αρχιτεκτονική

Μέσα στο ιστορικό κέντρο της σύγχρονης πόλης της Δράμας, επί της οδού Βενιζέλου και πλησίον της βορειοανατολικής πλευράς του τείχους της βυζαντινής πόλης, βρίσκεται το παλαιολόγειο παρεκκλήσιο των Ταξιαρχών¹⁷⁵. Η εύρεση ρωμαϊκών επιγραφών στο σημείο εκείνο, μαρτυρεί το γεγονός ότι προϋπήρχε ειδωλολατρικός ναός που μετατράπηκε σε χριστιανικό ¹⁷⁶. Πιθανολογείται πως αποτελεί κτίσμα της αυτοκράτειρας Ειρήνης Μομφερρατικής η οποία πεθαίνει και ενταφιάζεται στη Δράμα, το 1320. Επί αυτοκρατορίας του συζύγου της, Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282 – 1328), συνεχίζεται σε μεγάλο βαθμό η ανέγερση και διακόσμηση ιδιωτικών κυρίως ναών από μικρούς και μεσαίους κτήτορες οι οποίοι συνήθως ιδρύουν τα καθιδρύματά της εντός τειχισμένων πόλεων¹⁷⁷. Η ανοικοδόμηση συνήθως επιτυγχάνεται χάρη στη γενναιοδωρία μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας που επιθυμούσαν έναν ειδικό χώρο προσωπικής προσευχής ή ένα σημείο ταφής αυτών και των συγγενών της¹⁷⁸. Ειδικότερα, στην παλαιολόγεια κοινωνία, η διακεκριμένη από τον πλούτο της οικογένεια έχει μεγάλη σημασία η οποία με συνοικέσια και μικτούς γάμους, επαυξάνει την ισχύ της. Στην περίπτωση της Ειρήνης, ο γάμος της με τον Ανδρόνικο δημιούργησε νέες σχέσεις με τη Δύση. Η Ειρήνη δε, κατά το χρονικό διάστημα που παρέμενε στην Θεσσαλονίκη, ασκεί έντονα την διοικητική της δραστηριότητα κάνοντας έκδηλο το ενδιαφέρον της για τα εκκλησιαστικά γεγονότα επικυρώνοντας με έγγραφα της αυλής που διέθετε, κτήσεις και περιουσιακά στοιχεία μοναστηριών κυρίως της Αθωνικής πολιτείας¹⁷⁹ αλλά και της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας¹⁸⁰.

¹⁷⁵ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 9

¹⁷⁶ βλ. Δ. Κυράτσος, *Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας*, 76

¹⁷⁷ βλ. Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, 194

¹⁷⁸ βλ. Charles Delvoye, *Βυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα 2014, 501

¹⁷⁹ Σε μοναστήρια του Αγίου Όρους (Κουτλουμουσίου και Ζωγράφου) σώζονται έγγραφα τα οποία διευθετούν σχέσεις και φιλονικίες μονών με εντολής της Ειρήνης, ενδεικτικά βλ. Στ. Νταγιούκλας, *Πολιτική και εκκλησιαστική διοίκηση της Βυζαντινής Θεσσαλονίκης από το 1300 έως το 1341: θεσμοί και πρόσωπα*, (Μακεδονικά), Τόμος 30^{ος}, Θεσσαλονίκη 1996, 120 – 121

¹⁸⁰ Την ασφάλεια των κεκτημένων της εκάστοτε μονής, εγγυόταν η ισχύς του βυζαντινού αυτοκρατορικού θρόνου. Στη Μακεδονία και συγκεκριμένα στην Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών, ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος, με χρυσόβουλο που υπογράφει την αναγνωρίζει Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή, ενδεικτικά βλ. Ν. Γ. Πασσιάς, *Νέον Προσκυνητάριον Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών*, Σέρρες 2022, 31

Η σημερινή μορφή του ναού, είναι αποτέλεσμα της αναστήλωσης που πήρε μέρος στον περιβάλλοντα χώρο κατά το έτος 1973. Χρονολογικά τοποθετείται στα μέσα του 14^{ου} αιώνα με μεταγενέστερες ανακατασκευές και προσθήκες του 19^{ου} αιώνα. Πρόκειται για ορθογώνια, μονόχωρη βασιλική¹⁸¹ με διαστάσεις 7.00μ. x 3.45μ. περίπου¹⁸². Ο ναός καλυπτόταν σε όλο το μήκος του με ημικυλινδρική καμάρα, πράγμα το οποίο επιβεβαιώνεται από το σχετικά μεγάλο πάχος της τοιχοδομίας και από την εξέλιξη του εικονογραφικού προγράμματος των τοιχογραφιών στο εσωτερικό του¹⁸³. Η στέγη του ναού στην αρχική της μορφή, φαίνεται να ήταν καμαροσκεπάστη¹⁸⁴. Στην σημερινή μορφή η στέγη είναι ξύλινη δίριχτη¹⁸⁵, στηριζόμενη σε λίθινες αετωματικές απολήξεις που κατασκευάστηκαν για την προσαρμογή της στέγης του προγενέστερου τρίκλιτου ναού. Η είσοδος βρίσκεται στην δυτική πλευρά¹⁸⁶ ενώ κάθε μακριά πλευρά φέρει δύο παράθυρα. Στα ανατολικά, η κόγχη του Ιερού Βήματος είναι τρίπλευρη εξωτερικά και ημικυκλική εσωτερικά με πλάτος 1,60μ. και βάθος 0,80μ. Η κόγχη της Προθέσεως είναι εγγεγραμμένη στο πάχος της γωνίας που σχηματίζεται στο βόρειο και ανατολικό τοίχο.

Η τοιχοποιία του ναού αποτελείται από αργή λιθοδομή με πλίνθους παρεμβλλόμενους ξεχωριστά ή μέσα στους αρμούς. Στον νότιο και ανατολικό τοίχο (από το δυτικό παράθυρο και μέχρι την ανίδα του Ιερού), οι πλίνθοι περικλείουν τους αργούς λίθους δημιουργώντας ένα πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Στον ανατολικό τοίχο ωστόσο, είναι ατελές, καθώς δεν υπάρχουν οι κάθετα τοποθετημένες πλίνθοι. Ο βόρειος και ο δυτικός τοίχος είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους με διάσπαρτα μέσα στους αρμούς τοποθετημένα κομμάτια πλίνθων, με πακτωμένα ευθύγραμμα κομμάτια ξύλων, πιθανώς για ξυλοδεσιές, καθώς και με εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά γλυπτά και μαρμάρινες επιγραφές, ως προερχόμενα *spolia* από παλαιότερα κτήρια. Το παράθυρο στη νότια πλευρά (τμήμα της αρχικής νότιας εισόδου)¹⁸⁷ επιστέφεται από πλίνθινο τόξο περιβαλλόμενο από απλή σειρά πλίνθων. Στο πάχος του τοίχους διαμορφώνεται μία αβαθής πλίνθινη εσοχή ύψους 0,50 εκ.

¹⁸¹ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 10

¹⁸² βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», *Η Δράμα και η περιοχή της – Ιστορία και Πολιτισμός Α' (Δράμα 24 – 25 Νοεμβρίου 1989)*, Δράμα 1996, 158

¹⁸³ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 158

¹⁸⁴ βλ. Στ. Δαδάκη, «Αναστήλωση του τέμπλου στο ναό των Ταξιάρχων Δράμας», », *Η Δράμα και η περιοχή της – Ιστορία και Πολιτισμός Α' (Δράμα 18 – 22 Μαΐου 1994)*, Δράμα 1998, 287 · Παραδείγματα επίσης μικρών μονόκλιτων καμαροσκεπαστων ναών και ξυλόστεγων αιθουσών αυτής της περιόδου, σώζονται σε Εύβοια, Βέροια και Θεσσαλονίκη βλ. Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, 194, 204

¹⁸⁵ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 11

¹⁸⁶ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 12

¹⁸⁷ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 13

και πλάτους 0,25 εκ. με επίπεδη επιφάνεια βάθους (τύμπανο) που απολήγει σε οξυκόρυφο τόξο¹⁸⁸. Στο κέντρο της εξωτερικά τρίπλευρης αψίδας του Ιερού, ανοίγεται δίλοβο παράθυρο¹⁸⁹ το οποίο χωρίζεται μεταξύ του με μικρό μαρμάρινο αμφικιονίσκο¹⁹⁰. Οι λοβοί του είναι εγγεγραμμένοι σε διπλό πλίνθινο πλαίσιο που ακολουθεί την καμπύλη των λοβών. Το διπλό τοξωτό πλίνθινο πλαίσιο εγγράφεται σε ένα μεγαλύτερο πλίνθινο πλαίσιο, που περιτρέχεται από απλή σειρά πλίνθων. Ψηλότερα της κόγχης του Ιερού και πριν την αναστήλωση της, υπήρχαν σε κάθε πλευρά της στέγασης της, δύο μεταγενέστερα παράθυρα, που ανοίχτηκαν για να φωτίζουν καλύτερα το εσωτερικό του ναού, όταν είχε κλειστεί και επιχριστεί το αρχικό δίλοβο παράθυρο¹⁹¹.

Η οικοδομική ιστορία του μνημείου περιλαμβάνει τέσσερις οικοδομικές φάσεις. Η διαίρεση αυτή έγινε κατόπιν επισκέψεων και πληροφοριών που έδωσαν Έλληνες και ξένοι ερευνητές, κατόπιν επισκέψεώς τους στην Δράμα και συγκεκριμένα στο μνημείο. Το 1861 επισκέπτεται την πόλη, ο καθηγητής της Ιστορίας και Αρχαιολογίας στην École de Beaux Arts του Παρισιού, Léon Heuzey, μαζί με τον αρχιτέκτονα H. Daumet. Ο πρώτος αναφέρει, πως σε διάφορα σημεία της πόλης, είδε μεταξύ άλλων και διασκορπισμένες επιγραφές σε λατινική γραφή, τις οποίες μάλιστα αντιγράφει με λεπτομέρειες¹⁹². Ωστόσο, στην αναφορά του για τον ναό των Ταξιαρχών δεν γράφει τίποτα για της εντοιχισμένες επιγραφές του. Συγκαταλέγει ανάμεσα στις υπόλοιπες διασκορπισμένες μόνο την υπ' αριθμόν 81 επιγραφή¹⁹³, όπου αναγράφεται το εξής:

OLLSCYI

ΛΕΙΝΤΥCΙ

Ο Νικόλαος Ι. Γιαννόπουλος (1866 – 1945), υπήρξε ένας ασπούδαχτος και πρωτοπόρος αρχαιολόγος – συλλέκτης της εποχής, ο οποίος με τις περιηγήσεις του στον ελλαδικό χώρο κατάφερε να καταγράψει αρχαιότητες προκειμένου να τις κάνει γνωστές στους κόλπους της ελληνικής και ξένης αρχαιολογικής κοινότητας¹⁹⁴. Το 1892, σε βιβλίο που

¹⁸⁸ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 158

¹⁸⁹ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 14

¹⁹⁰ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 15

¹⁹¹ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 158

¹⁹² Ενδεικτικά βλ. Léon Heuzey, H. Daumet, «Mission archéologique de Macédoine», Paris 1876, 149

¹⁹³ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 16

¹⁹⁴ Σχετικά για το έργο και το πρόσωπο του Νικολάου Γιαννόπουλου βλ. Ε. Δημάκου, «Ο Ευρωπαϊκός ορίζοντας του Νικολάου Γιαννόπουλου», *Δελτίο της Φιλαρχαίου Εταιρείας Αλμυρού* (Τεύχος 20^ο), Αλμυρός 2016

εκδίδει¹⁹⁵, δημοσιεύει την ίδια επιγραφή (επιγρ. Δ') περιγράφοντας ότι «είναι ο λίθος ανεστραμμένος», εντοιχισμένος στη βόρεια πλευρά του ναού, όπως δηλαδή ακριβώς την είχε αναφέρει πριν 30 περίπου χρόνια ο καθηγητής L. Heuzey. Με τις δύο ως άνω καταγεγραμμένες πληροφορίες, δημιουργείται το συμπέρασμα ενός *terminus post quem*, το 1861, και ενός *terminus ante quem*, το 1892. Στο αναμεταξύ τους χρονικό διάστημα των 30 χρόνων, είναι πιθανόν να τοποθετείται μια μεταγενέστερη οικοδομική φάση του ναού, πράγμα που επιβεβαιώνεται από την εξέταση της τοιχοδομίας του. Τμήματα του νότιου τοίχου, καθώς επίσης και ο δυτικός με τον βόρειο, δεν φέρεται να έχουν εξωτερικά την πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία, ούτε να διασώζουν στο εσωτερικό τους ίχνη εικονογραφικού διακόσμου. Αυτό ίσως σημαίνει, ότι πιθανότατα δέχτηκαν ανακατασκευές, μεταξύ των ετών 1861 και 1892.

Συνολικά, η οικοδομική ιστορία του μνημείου περιλαμβάνει τέσσερις οικοδομικές φάσεις¹⁹⁶:

α' φάση: παλαιολόγειος μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, με είσοδο στη νότια πλευρά του, σε ελάχιστη απόσταση από το βυζαντινό τείχος της πόλης με το οποίο συνδέεται στα ανατολικά με κλίμακα ανόδου.

β' φάση: ανακατασκευές μεταξύ των ετών 1861 και 1892. Γκρεμίζονται εξ ολοκλήρου ο βόρειος και δυτικός τοίχος. Αντικαθίσταται η αρχική καμάρα από δίριχτη στέγη, καταργείται η είσοδος στα ναό από τα νότια και διαμορφώνεται η κύρια είσοδος στην δυτική πλευρά. Στην α' φάση, παραμένουν και ανήκουν τα τμήματα των τοίχων, που διασώζουν στο εξωτερικό τους πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία, ανταποκρινόμενη στο εσωτερικό της σε τοιχογραφίες.

γ' φάση: ο ναός περιβάλλεται από ψηλό κλειστό περίστωο με μεγαλύτερη πλέον δίριχτη στέγη, η οποία καλύπτει και το περίστωο (19^{ος} – 20^{ος} αιώνας). Η είσοδος για το περίστωο βρίσκεται στα βορειοδυτικά ενώ η προσπέλαση προς το ναό από τον δρόμο, γίνεται αντίστοιχα από τα βορειοανατολικά.

¹⁹⁵ βλ. Ν. Γιαννόπουλος, *Ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐπιθεώρησις τοῦ Νεολόγου*, 26, Κωνσταντινούπολις 1892, 410

¹⁹⁶ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιδάρχες Δράμας», 160

δ' φάση: κατεδάφιση του περιστώου και προσαρμογή της δίριχτης στέγης στον μονόχωρο ναό. Ο περιβάλλοντας χώρος γύρω από τον ναό διαμορφώνεται στη σημερινή του μορφή .

2. Εικονογραφικός διάκοσμος

Στο εσωτερικό τους οι ναοί, είναι σύνηθες να ακολουθούν εικονογραφικό πρόγραμμα για την διακόσμησή τους, το οποίο είναι κατά βάση αφηγηματικό και ορισμένες φορές αυστηρά ιεραρχημένο. Η επιλογή των θεμάτων γίνεται σε συνδυασμό με τις τελετουργίες που λαμβάνουν μέρος στο χώρο, με αποκορύφωμα το μυστήριο της Θείας Λειτουργίας. Επιλέγεται δηλαδή ένα εικονογραφικό πρόγραμμα στο οποίο τονίζονται τα κυριότερα δόγματα της χριστιανοσύνης: η ενσάρκωση του Χριστού και η θυσία του επάνω στον Σταυρό¹⁹⁷. Στην κόγχη του ιερού βήματος, τοποθετείται συνήθως η Παναγία με το θείο βρέφος, συμβολίζοντας την ενανθρώπησή του Χριστού. Ο υπόλοιπος χώρος γεμίζει με παραστάσεις από τις κυριότερες εορτές του λειτουργικού έτους, που σχετίζονται με τη ζωή του Χριστού («Δωδεκάορτο»). Το πρόγραμμα εμπλουτίζεται σταδιακά και με άλλες σκηνές παρμένες από τον Δεσποτικό και Θεομητορικό κύκλο ή από τη ζωή των Αγίων.

Στο εσωτερικό του ναού των Ταξιαρχών, σώζονται αποσπάσματα τοιχογραφικού διακόσμου στον ημικύλινδρο της κόγχης του Ιερού Βήματος και σε δύο ζώνες του νότιου τοίχου, ανταποκρινόμενα στην εξωτερική πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία. Τα εναπομείναντα λείψανα των τοιχογραφιών, έχουν χρονολογηθεί από τον μελετητή τους, αρχαιολόγο Χαράλαμπο Πέννα, στα μέσα του 14^{ου} αιώνα. Η διατήρησή τους είναι κακή ενώ το 1984 διενεργήθηκε συντήρηση με καθαρισμούς και στερεώσεις από την 12^η ΕΒΑ¹⁹⁸. Την δεκαετία του 1990, αγιογραφήθηκαν και συμπληρώθηκαν οι υπόλοιπες επιφάνειες του ναού, από ιδιώτη σύγχρονο αγιογράφο, με έξοδα της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας¹⁹⁹.

¹⁹⁷ βλ. Ν. Πανσελήνου, «Βυζαντινή Ζωγραφική», *Η βυζαντινή κοινωνία και οι εικόνες της*, Αθήνα 1999, 139 – 141

¹⁹⁸ βλ. Ε. Παπαθεοφάνους – Τσουρή, «Ευρετήριο των Βυζαντινών Τοιχογραφιών της Ελλάδος», *Ανατολική Μακεδονία – Δυτική Θράκη*, Αθήνα 2016, 262

¹⁹⁹ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 17

ΙΕΡΟ

Στον ημικύλινδρο της αψίδας και δεξιά από το δίλοβο παράθυρο, σώζονται αποσπασματικά οι ολόσωμες μορφές δύο συλλειτουργούντων ιεραρχών²⁰⁰ οι οποίοι προσκλίνουν προς το κέντρο της κόγχης. Στα αριστερά τους, διακρίνονται ίχνη ενδυμασίας αδιάγνωστου ιεράρχη, του οποίου η μορφή δεν σώζεται. Στο κάτω μέρος των Ιεραρχών, απεικονίζεται «ποδέα» με σχηματοποιημένο φυτικό κόσμημα. Η όλη σύνθεση, επιστέφεται με ταινία από καρδιόσχημα ανθέμια που περικλείουν κάτι σαν fleur de lis. Παρότι μεταγενέστερα και κατά την συντήρηση των μορφών και των χρωμάτων δεν αποδόθηκε η κατάλληλη αισθητική αποκατάσταση, διακρίνονται ωστόσο ίχνη από τα πολυσταύρια στα ωμοφόρια και τα φαιλόνια και ξεχωρίζουν ορισμένα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των προσώπων. Στην κεφαλή φέρουν φωτοστέφανο ενώ φέρουν την καθιερωμένη ενδυμασία του επισκοπικού τους αξιώματος. Το πολυσταύριο φαιλόνιο, αποτελεί χαρακτηριστικό ένδυμα των συλλειτουργούντων ιεραρχών²⁰¹. Μάλιστα, αναφέρεται σε πρώιμες πηγές, ως ενδεικτικό ένδυμα του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ενώ μεταγενέστερα όλων των επισκόπων²⁰². Ονόματα δεν αναγράφονται πλάι των κεφαλών, ωστόσο οι εικονιζόμενοι αναγνωρίζονται από τα φυσιογνωμικά τους χαρακτηριστικά. Ο πρώτος εκ δεξιών ιεράρχης, του οποίου το μέτωπο είναι πλατύτερο και εικονίζεται με μεγάλα εκφραστικά αμυγδαλωτά μάτια, ταυτίζεται με τον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο. Ο δεύτερος θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον Άγιο Γρηγόριο τον Θεολόγο ή τον Μέγα Αθανάσιο²⁰³. Στην τοιχογράφηση του ναού που έγινε από σύγχρονο αγιογράφο, μάλλον από βεβιασμένο λάθος, χρησιμοποιήθηκαν οι ίδιες μορφές Αγίων, ως καθρεφτισμός των ήδη προϋπάρχοντων ιεραρχών²⁰⁴. Η επιλογή των συγκεκριμένων ιεραρχών για την ιστόρηση του ημικυλίνδρου δεν θεωρείται τυχαία. Οι εντός του Ιερού Βήματος ολόσωμες μορφές των Ιεραρχών ή διακόνων, έχουν λειτουργικό χαρακτήρα²⁰⁵, μεταφέροντας καθ' αυτόν τον τρόπο στο εικονογραφικό πρόγραμμα, τον συσχετισμό τους με τη σύνταξη των Θείων Λειτουργιών, καθώς οι περισσότεροι υπήρξαν λόγιοι με πλούσιο συγγραφικό και πνευματικό έργο²⁰⁶. Η τοποθέτησή τους πίσω από την υπαρκτή Αγία Τράπεζα, έχει επίσης

²⁰⁰ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 18

²⁰¹ Για την ενδυμασία και τα ιερατικά άμφια βλ. Κ. Κουρκουλάς, *Τὰ ιερατικά ἄμφια καὶ ὁ συμβολισμὸς αὐτῶν ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ ἑλληνικῇ ἐκκλησίᾳ*, Αθήνα 1960

²⁰² Στοιχείο χρονολόγησης αποτελεί η ποικιλία και ο σχεδιασμός των σταυρών στα πολυσταύρια φαιλόνια, βλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Ο Άγιος Νικόλαος Ιστιάς Εύβοιας*, Αθήνα 1986, 78

²⁰³ βλ. Ε. Παπαθεοφάνους – Τσουρή, «Ευρετήριο των Βυζαντινών Τοιχογραφιών της Ελλάδος», 262

²⁰⁴ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 19

²⁰⁵ Ενδεικτικά βλ. Γ. Π. Φουστέρης, *Εικονογραφικά προγράμματα σε βυζαντινούς σταυρεπίστεγους ναούς*, Θεσσαλονίκη 2006, 195 – 196

²⁰⁶ Ήδη από τον 4^ο και 5^ο αιώνα οι μορφές των μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας (Βασιλείου του Μεγάλου, Ιωάννου του Χρυσόστομου, Γρηγορίου του Θεολόγου και Αθανασίου του Μεγάλου) εικονίζονται στον ανατολικό τοίχο του ιερού, βλ.

συμβολικό χαρακτήρα. Οι επίγειοι ιερείς λειτουργούν παράλληλα με τους εικονιζόμενους ιεράρχες της Εκκλησίας, συνενώνοντας τα επουράνια με τα επίγεια²⁰⁷. Στην εν λόγω απεικόνιση των Ιεραρχών του ναού των Ταξιαρχών, διακρίνονται οι Άγιοι να κρατούν ανοιχτό ειλητάριο χωρίς να είναι ευδιάκριτη η επιγραφή τους. Από το τέλος του 13^{ου} αιώνα, το ειλητό που κρατούν οι εικονιζόμενοι ιερείς είναι συχνά μισάνοιχτο και ενεπίγραφο ή μισάνοιχτο και άγραφο²⁰⁸. Ως προς την απόδοση των χαρακτηριστικών στα πρόσωπα των Αγίων, η πλαστικότητα ξεφεύγει από το επίπεδο γραμμικό πλαίσιο και τον ιερατικό χαρακτήρα που αποπνέουν οι μορφές των Ιεραρχών της κομνήνειας περιόδου²⁰⁹.

ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΣ

Ο νότιος τοίχος του κυρίως ναού²¹⁰ διακρίνεται σε άνω και κάτω ζώνη. Η άνω ζώνη χαρακτηρίζεται από σκηνές με παραστάσεις από τον κύκλο των Παθών. Η έμφαση σε τέτοιους είδους σκηνές, σχετίζεται ενίοτε με τον σταυροαναστάσιμο συμβολισμό της Θείας Λειτουργίας υπογραμμίζοντας έτσι τον ευχαριστιακό χαρακτήρα του χριστολογικού κύκλου.

*Ο Μυστικός Δείπνος*²¹¹

Ξεκινώντας μέσα από τον χώρο του ιερού βήματος, προβάλλεται η παράσταση του Μυστικού Δείπνου εντασόμενη σε ένα πολύπλοκο αρχιτεκτονικό βάθος με πολλαπλές όψεις, αποδίδοντας το μέρος όπου συνέβη το γεγονός. Η επιλογή της συγκεκριμένης παράστασης μέσα στο χώρο του Ιερού Βήματος ίσως είναι συνειδητή, καθότι με τον Μυστικό Δείπνο εγκαινιάζεται το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, το οποίο επιτελείται ως αναίμακτη θυσία επάνω στην Αγία Τράπεζα²¹². Στο ναό των Ταξιαρχών η τοιχογραφία σώζεται αποσπασματικά²¹³. Από την αρχική της σύνθεση, σώθηκε η ημικυκλική τράπεζα με τον Χριστό και πέντε Αποστόλους. Το αριστερό της μέρος έχει επιζωγραφισθεί και συμπληρωθεί από σύγχρονο αγιογράφο. Στο αρχιτεκτονικό σύνολο, εικονίζονται η είσοδος στην αίθουσα με τραβηγμένο το βήλο (παραπέτασμα), η τοξωτή επίστεψη πυλίδας και η κυματική απόληξη

Charles Delvoye, *Βυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα 2014, 357

²⁰⁷ βλ. Χ. Κωνσταντινίδη, «Ο Μελισμός», *Οι συλλειτουργούντες Ιεράρχες και οι άγγελοι διάκονοι μπροστά στην Αγία Τράπεζα με τα Τίμια Δώρα ή τον ευχαριστιακό Χριστό*, Θεσσαλονίκη 2008, 21

²⁰⁸ βλ. Χ. Κωνσταντινίδη, «Ο Μελισμός», 127 – 128

²⁰⁹ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 163

²¹⁰ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 20

²¹¹ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 21

²¹² βλ. Γ. Φουστέρης, *Εικονογραφικά προγράμματα σε βυζαντινούς σταυρεπίστεγους ναούς*, Θεσσαλονίκη 2006, 209

²¹³ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 163 · Ευαγγελία Παπαθεοφάνους – Τσουρή, «Ευρετήριο των Βυζαντινών Τοιχογραφιών της Ελλάδος», 262

του περιβόλου του σπιτιού με ευθύγραμμα κυμάτια. Στον περίβολο, διακρίνεται χαμηλό ημικυκλικό κτήριο το οποίο περικλείει σκουρόχρωμο κιβώτιο αποδομένο με αντίστροφη προοπτική. Πιθανώς να πρόκειται για μια πρωτότυπη και ασυνήθιστη απεικόνιση της Κιβωτού της Διαθήκης²¹⁴, παράσταση που προσδίδει μια ιδιαιτερότητα στο παρεκκλήσι των Ταξιαρχών²¹⁵. Στο κέντρο της σύνθεσης, όπου εικονίζεται η ημικυκλική τράπεζα, παριστάνεται στην κορυφή της ο Χριστός, στρεφόμενος με ελαφρά κλίση προς τα αριστερά και ευλογών με το δεξιό του χέρι, φέροντάς το μπροστά στο στήθος του. Με το αριστερό του χέρι, προσφέρει κάτι (πιθανόν άρτο) στη διπλανή του μορφή, από την οποία σώζεται μόνο το δεξί της χέρι που παραλαμβάνει αυτό που της προσφέρει ο Ιησούς. Στη δεξιά πλευρά της τραπέζης, κάθονται πέντε μορφές Αποστόλων, φορώντας χιτώνα και ιμάτιο. Στις κεφαλές τους φέρουν φωτοστέφανα, εκτός από έναν απόστολο που παρεμβάλλεται ανάμεσά τους. Είναι αποδομένος σε προφίλ, με κοντά μαλλιά και αγένειος και σκύβει με τα δύο ανοιχτά του χέρια πάνω στο τραπέζι. Η μορφή αυτή πρόκειται ενδεχομένως για τον Ιούδα²¹⁶, τον μαθητή που πρόδωσε τον Χριστό (εξ' ου και η ρεαλιστική απόδοση της σκηνής, κατά την οποία σύμφωνα με το ευαγγελικό κείμενο ο Ιούδας ως προδότης, βουτάει τον άρτο του στο ίδιο πιάτο με τον δάσκαλό του)²¹⁷. Στα αριστερά, σώζεται με πολλές φθορές, μέρος από τον χιτώνα ενός ακόμη Αποστόλου, ο οποίος έχει γυρισμένα τα νώτα του προς τον θεατή. Επάνω στο τραπέζι τοποθετούνται περίτεχνα αποδομένα σκεύη φαγητού: ένα μεγάλο καλυκωτό ανοιχτό αγγείο με ψάρι κι ένα μικρότερο με διακοσμημένη βάση για το κρασί. Επίσης, ένα τετράπλευρο κηροπήγιο και δύο μαχαίρια. Η όλη σύνθεση, χαρακτηρίζεται από απουσία υπερβολικής διακοσμητικής διάθεσης, άρτια αποδομένη εκτέλεση και ευγένεια μορφών. Παρότι περιορισμένη σε μικρό χώρο, ο ζωγράφος απεικόνισε πολύπλοκα αρχιτεκτονήματα εσωτερικών και εξωτερικών χώρων (κτήριο του Μυστικού Δείπνου, πυλώνας, περίβολος) προσθέτοντας μάλιστα και τη δική του ιδιαιτερότητα με το κτήριο της Κιβωτού της Διαθήκης.

*Ο Νιπτήρας*²¹⁸

Ως επακόλουθο επεισόδιο του Μυστικού Δείπνου από τον κύκλο των Παθών, η ακριβώς επόμενη σύνθεση εικονίζει τη σκηνή του Ιερού Νιπτήρα²¹⁹. Η παράσταση δυστυχώς φέρει ποικίλες φθορές και ως εκ τούτου, αρκετά πρόσωπα που απεικονίζονται είναι δύσκολο

²¹⁴ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 22

²¹⁵ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 163

²¹⁶ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 23

²¹⁷ βλ. Κατά Μάρκον 14: 18 – 20 · Κατά Ιωάννην 13: 26 – 27

²¹⁸ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 24

²¹⁹ Λεπτομέρειες για το επεισόδιο του Νιπτήρα δίνει ο ευαγγελιστής Ιωάννης στο Ευαγγέλιο του, βλ. Κατά Ιωάννην 13: 4 – 14

να αναγνωριστούν. Οργανώνεται σε δύο ενότητες. Πρώτη από αριστερά εικονίζεται η όρθια μορφή του Χριστού. Το δεξιό του χέρι το έχει υψωμένο σε χειρονομία ομιλίας, ενώ εμβαπτίζει το αριστερό μέσα στη λεκάνη με το νερό, για να δοκιμάσει τη θερμοκρασία του. Αντικρυστά του κάθεται ο απόστολος Πέτρος, έχοντας το δεξί του χέρι στο μέτωπο, εικονιζόμενος απορημένος αλλά και έχοντας μια συναινετική στάση²²⁰. Αυτό οφείλεται επειδή σύμφωνα με την ευαγγελική περικοπή, ο Πέτρος είχε μία στιχομυθία με τον Χριστό, κατά την οποία ο απόστολος αρνήθηκε την πλύση των ποδιών από τον Δάσκαλό του, με τον Χριστό να του απαντάει πως εάν αρνηθεί, δεν θα έχει θέση στη συνοδεία του (*«λέγει αὐτῷ Πέτρος· οὐ μὴ νίψῃς τοὺς πόδας μου εἰς τὸν αἰῶνα. ἀπεκρίθη αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς· ἐὰν μὴ νίψω σε, οὐκ ἔχεις μέρος μετ' ἐμοῦ»*)²²¹. Ο Χριστός προβάλλεται σε αψιδωτό κτίσμα κατ' αντιστοιχία τρόπον τινά, με το διπλανό αψιδωτό κτίσμα του Μυστικού Δείπνου, εντός του οποίου η Κιβωτός της Διαθήκης. Ο δε Πέτρος, σε δυσδιάκριτο αρχιτεκτονικό σύνολο λόγω της κακής διατήρησης της παράστασης. Από τη μέση και προς τα δεξιά, παρεμβάλλονται και ολοκληρώνουν τη σύνθεση οι υπόλοιπες μορφές των Αποστόλων. Τα κεφάλια τους δεν σώζονται (συμπληρώνονται από σύγχρονο αγιογράφο). Παριστάνονται καθήμενοι, είτε σε στάση $\frac{3}{4}$ πίσω από το θρανίο, είτε μπροστά από αυτό, σε στάση επίκυψης για να λύσουν τα σανδάλια τους προετοιμαζόμενοι για τον νιπτήρα. Οι μορφές διακατέχονται από έκπληξη και αναμονή για την προετοιμασία της διαδικασίας. Το θρανίο, αν και αποσπασματικά διατηρημένο, είναι εντυπωσιακό σε μέγεθος και από τα σωζόμενα μέρη του, πρόκειται πιθανώς για βαρύ ξύλινο έπιπλο με ανάγλυφα αψιδώματα και φατνώματα. Εξαίρεση αποτελεί μία μνημειακού μεγέθους αυτόνομη μορφή αποστόλου. Είναι ανακεκλιμένη και καταλαμβάνει ισόποση περίπου έκταση με εκείνη που καλύπτουν οι μορφές του Χριστού και του Πέτρου. Η ταυτότητα του εικονιζόμενου προσώπου παραμένει άγνωστη. Ωστόσο τεχνικά αποδίδεται με εκπληκτική άνεση και ελευθερία, σύμφωνα με τα κλασικιστικά πρότυπα, φορώντας χιτώνα και ιμάτιο. Το πρότυπο της μορφής αυτής, ίσως συνδέεται με το «ελληνιστικό» κίνημα που χαρακτηρίζει την κομνήνεια τέχνη²²², δίνοντας παράλληλα την εντύπωση για αναβίωση αναγεννησιακών στοιχείων από την αρχαία τέχνη²²³. Σε γενικές γραμμές, παρατηρείται μονοτονία στην απόδοση των ζευγών των λοιπών αποστόλων. Η χρήση του βάθους χρησιμοποιήθηκε για να αναζωογονηθεί η μονοτονία της σύνθεσης, φανερώνοντας

²²⁰ Η χειρονομία του Πέτρου ως συναινετική εντοπίζεται κυρίως σε παρόμοιες συνθέσεις της μεσοβυζαντινής εποχής. Παλαιότερα εικονίζονταν με αποτρεπτική χειρονομία, βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 164

²²¹ βλ. Κατά Ιωάννην 13: 8

²²² βλ. Charles Delvoye, *Βυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα 2014, 358

²²³ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 164

παράλληλα τις καλλιτεχνικές επιδράσεις του ζωγράφου από την Κωνσταντινουπολίτικη τέχνη.

*Η προσευχή στη Γεθσημανή*²²⁴

Η παράσταση του επεισοδίου της προσευχής στη Γεθσημανή έχει καταστραφεί σε μεγάλα τμήματα, εξαιτίας των διανοίξεων των παραθύρων καθώς και της κατάρρευσης και ανακατασκευής τμημάτων του νότιου τοίχου, στον οποίο και βρίσκεται. Η σύνθεση έχει συμπληρωθεί σε μεγάλο βαθμό από σύγχρονα χρώματα και υλικά. Από την αρχική της μορφή, έχει διασωθεί ένας απόστολος καθισμένος στα αριστερά και ίχνη από τα σώματα τριών ακόμη μαθητών²²⁵.

Ταξιάρχες

Σπαράγματα τοιχογραφιών στο νότιο τοίχο, εκτυλίσσονται και στην κάτω ζώνη. Κάτω από την παράσταση του Ιερού Νιπτήρα, διακρίνονται οι μορφές των δύο Ταξιαρχών Μιχαήλ και Γαβριήλ, με εκτεταμένες φθορές²²⁶. Παριστάνονται όρθιοι, κατενώπιον, κάτω από γραπτά ημικυκλικά τόξα με κιονίσκους. Από τον αριστερό Ταξιάρχη διατηρήθηκε μόνο ένα μικρό τμήμα του φωτοστεφάνου του και μέρος από το τοξωτό πλαίσιο που τον επιστέφει. Ο δεξιός Ταξιάρχης, παρά τις φθορές, διατηρεί το πρόσωπο, τις φτερούγες του και μέρος του σώματος μέχρι τη μέση²²⁷.

Κάτω από την παράσταση της Προσευχής στη Γεθσημανή, σώζεται μέρος του φωτοστεφάνου και της κεφαλής Αγίου. Σήμερα στο σημείο εκείνο, υπάρχει σύγχρονη τοιχογραφία που απεικονίζει σε ολόσωμη μορφή τον Άγιο Γεώργιο τον Τροπαιοφόρο²²⁸.

*Άγιος Συμεών ο Στυλίτης*²²⁹

Στην ανατολική παραστάδα της νότιας αρχικής εισόδου του ναού (σήμερα υπάρχει στη θέση εκείνη παράθυρο), παριστάνεται σε προτομή στυλίτης Άγιος με την επιγραφή του ονόματός του στην αριστερή πλευρά του φωτοστεφάνου του:

Ο ἌΓ(ΙΟC) / CΙΜ(Ε)ΟΝ - Ο

²²⁴ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 25

²²⁵ βλ. Ε. Παπαθεοφάνους – Τσουρή, «Ευρετήριο των Βυζαντινών Τοιχογραφιών της Ελλάδος», 263

²²⁶ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 26

²²⁷ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 27

²²⁸ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 28

²²⁹ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 29

Απεικονίζεται μετωπικός πίσω από κιγκλίδωμα, πάνω σε κίονα ²³⁰ με σχηματοποιημένο κορινθιακό κιονόκρανο, αποδομένο σε αποχρώσεις του γκριζου και ανοιχτού καφέ. Τμήμα του κιονόκρανου καθώς και το αριστερό χέρι του αγίου, είναι συμπληρωμένα από σύγχρονο αγιογράφο. Το δεξί του χέρι, το έχει ανασηκωμένο σε χειρονομία δέησης μπροστά στο στήθος του ενώ το αριστερό ακουμπάει το στήθος του. Παρά τη μετωπικότητα, έχει στραμμένο το πρόσωπό του και το βλέμμα προς τα δεξιά, δηλαδή το εσωτερικό του ναού. Ο Άγιος εικονίζεται ως «γέρων κοντοδιχαλογένης»²³¹ και στην κεφαλή φέρει ανάλαβο και κουκούλιο που καλύπτει μέχρι και τους ώμους του, καφέ και μαύρου χρώματος, με λευκό περίγραμμα. Η εικονιζόμενη μορφή, όπως άλλωστε «προδίδει» και η αναγραφή του ονόματός του, πρόκειται για τον Άγιο Συμεών τον πρεσβύτερο, αναχωρητή του 5^{ου} αιώνα (λίγο πριν το 390 – 459) και ιδρυτή ιδιότυπου ασκητισμού επάνω σε στύλο. Εγκαταστάθηκε στην Τελανισσό της Συρίας. Μετά την κοίμησή του, αποκτά μεγάλη φήμη και περί το 470 ιδρύεται το δικό του κέντρο λατρείας στο τόπο ασκήσεώς του, όπως και αργότερα στην Αντιόχεια και την Κωνσταντινούπολη²³².

*Άγιος Αλύπιος ο Στυλίτης*²³³

Στην απέναντι του Αγίου Συμεών δυτική παραστάδα, εικονίζεται ετέρα μορφή κιονίτου Αγίου. Και στις δύο πλευρές του φωτοστεφάνου αναγράφεται η επιγραφή του ονόματός του :

Ο ἌΓ(ΙΟΣ) ἈΛΝΠΙΟΣ Ο ΣΗΛΗΤΗΣ

Παριστάνεται σε προτομή, κατ' ενώπιον, πίσω από οδοντωτό κιγκλίδωμα, επάνω σε κίονα με σχηματοποιημένο φυλλωτό κιονόκρανο και επίστεψη. Ο κορμός του κίονα είναι αποδομένος σε καφέ και κόκκινη απόχρωση, ενώ το κιονόκρανο και η επίστεψη αποδίδονται με καφεκόκκινο σε βάθος ανοιχτής ώχρας χρώμα. Στην κεφαλή ο Άγιος είναι φαλακρός, ενώ έχει λευκό και λίγο μακρύ διχαλωτό γένι. Φοράει χιτώνα ώχρας, ανάλαβο καφέ και μαύρου

²³⁰ Σχετικά με το ύψος του στύλου, αναφέρει ο Α. Ευγγόπουλος, ότι ο Άγιος ασκήτεψε σε στύλο ύψους τριάντα έξι πήχεων, δηλαδή 16 έως 18 μέτρων (Έξαίρεσιν ἴσως ἀπετέλει ὁ τελευταῖος κίων, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνέβη ὁ Ἅγ. Συμεών, ἔχων κατὰ τὰ κείμενα, τὸ ἀπίθανον ὕψος τῶν 16 – 18 μέτρων), βλ. Α. Ευγγόπουλος, «Οἱ Στυλίται εἰς τὴν Βυζαντινὴν Τέχνην», ΕΕΒΣ, τ. ΙΘ', Θεσσαλονίκη 1949, 118

²³¹ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 165

²³² Ενδεικτικά για τον τόπο προσκυνήματος και τη Μονή του Αγίου Συμεών του Στυλίτη βλ. Jean – Pierre Sodini, «Saint Syméon, Lieu de pèlerinage», ΔΧΑΕ ΑΗ', Αθήνα 2017, 1- 34

²³³ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 30

χρώματος και μανδύα καφέ με λευκές πτυχώσεις, που στερεώνεται μπροστά στο στήθος με πόρπη. Όπως και ο αντίστοιχος του Άγιος Συμεών, φέρει το δεξί του χέρι υψωμένο σε χειρονομία δέησης, ενώ το αριστερό ακουμπημένο στο στήθος του. Ο Άγιος Αλύπιος ασκήθηκε πάνω από 60 χρόνια στον κίονα, ώσπου κοιμήθηκε ειρηνικά σε ηλικία εκατό ετών το 608 (ή το 610)²³⁴.

Η ζωγραφική του ναυδρίου των Ταξιαρχών χαρακτηρίζεται τεχνοτροπικά από τον Χαράλαμπο Πέννα, «από την άρτια αποδομένη εκτέλεση, την ελευθερία και τον αυθορμητισμό, και την πλήρη γνώση και αξιοποίηση της προοπτικής του βάθους στα αρχιτεκτονήματα». Το τελευταίο είναι σαφώς εμφανές στη σύνθεση του Μυστικού Δείπνου, όπου παρατηρείται αλληλοδιείσδυση του αρχιτεκτονικού συνόλου και παράλληλα διατήρηση της αυτάρκειας των κτηρίων²³⁵. Ωστόσο, οι μεγάλες φθορές και οι απολεπίσεις στις ζωγραφικές επιφάνειες, όπως επίσης και η αποσπασματική διατήρηση του εικονογραφικού διακόσμου του ναού, δεν βοηθούν στη διατύπωση οριστικών συμπερασμάτων ως προς την ασφαλή ένταξη των τοιχογραφιών αυτών σε κάποιο γνωστό τεχνοτροπικό ρεύμα της εποχής και στην ακριβή χρονολόγησή τους²³⁶. Στις σωζόμενες παραστάσεις, παρατηρείται η παρουσία και η κυριαρχία ενός καλλιτεχνικού χαρακτήρα «επαρχιακής τέχνης»²³⁷, καθώς ανάλογα στοιχεία εντάσσονται στη σύνθεση και στα επί μέρους χαρακτηριστικά των μορφών. Έπειτα από επιτόπιες παρατηρήσεις, οι σωζόμενες τοιχογραφίες εντάσσονται στη σφαίρα επιρροής του πολιτιστικού και καλλιτεχνικού κέντρου της Θεσσαλονίκης και του Αγίου Όρους. Σχετικά με το τελευταίο, αναφέρει ο Ανδρέας Ξυγγόπουλος²³⁸, ότι συγκεκριμένα ο κύκλος των Παθών με το δραματικό του περιεχόμενο, ταιριάζει στη Μακεδονική σχολή που συναντάται σε τοιχογραφίες στο Πρωτάτο, στο Χιλανδάρι, στο Βατοπέδι και σε εκκλησίες των Βαλκανίων κατά τις πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αιώνα. Γενικά, πρόκειται για καλλιτεχνικές συνθέσεις που χρονολογικά φαίνεται να ανήκουν στην ώριμη φάση της παλαιολόγιας περιόδου, λίγο πριν τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, συμπέρασμα που ταυτίζεται με την παραμονή και το θάνατο της

²³⁴ Για τον βίο του Αγίου Αλυπίου βλ. Hippolyte Delehaye, «Sancti Alypii Stylitae vita», *Les Saints Stylites*, Bruxelles 1923, 148 – 169 και 170 – 194

²³⁵ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 165

²³⁶ βλ. Α. Στρατή, «Η παλαιολόγια ζωγραφική στην Ανατολική Μακεδονία και η σχέση της με την τέχνη της Θεσσαλονίκης και του Αγίου Όρους», *Μακεδονικά* 33, Θεσσαλονίκη 2003, 173 – 174

²³⁷ Οι ζωγράφοι που εργάστηκαν στο ναό των Ταξιαρχών, συνδέονται ζωγραφικά με καλλιτεχνικά εργαστήρια της Θεσσαλονίκης του δευτέρου μισού του 14^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα με τους ναούς της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, του Προφήτου Ηλιού και της Μονής Βλατάδων, βλ. Α. Στρατή, «Η παλαιολόγια ζωγραφική στην Ανατολική Μακεδονία», 174

²³⁸ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 166

αυτοκράτειρας και κτητόρισσας του ναού, Ειρήνης της Μομφερρατικής (1320).

3. Το τέμπλο

Ιδιαίτερης ιστορικής και αισθητικής αξίας αντικείμενο για το ναό των Ταξιάρχων, αποτελεί το μαρμάρινο τέμπλο²³⁹ στην ανατολική του πλευρά²⁴⁰. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης και συντήρησης του μνημείου που πραγματοποιήθηκαν το Νοέμβριο του 1973, εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, αποτελώντας τις πρώτες ενδείξεις για ύπαρξη αρχικού μαρμάρινου τέμπλου²⁴¹. Τα περισσότερα από αυτά βρέθηκαν εντοιχισμένα στον ίδιο το ναό ή διάσπαρτα στη νότια εξωτερική του πλευρά²⁴². Το γεγονός ότι σώθηκε τουλάχιστον το 50% των μελών, οδήγησε στην πρόσφατη αποκατάστασή του²⁴³. Για την περαιτέρω μελέτη του τέμπλου, διενεργήθηκε έρευνα στα υπαίθρια γλυπτά του ναού της Αγίας Σοφίας της Δράμας, τα οποία προέρχονταν από διάφορα μέρη της περιοχής, χωρίς ωστόσο να δοθεί κάποιο εξακριβωμένο συμπέρασμα. Πιθανώς, το τέμπλο αποτελεί κατασκευή του 11^{ου} ή και 12^{ου} αιώνα και επαναχρησιμοποιήθηκε κατά την παλαιολόγεια φάση του ναού²⁴⁴.

Στη σημερινή του μορφή, το τέμπλο συνίσταται από τέσσερα κατακόρυφα στηρίγματα τα οποία στηρίζουν το οριζόντιο επιστύλιο²⁴⁵. Τα στηρίγματα αυτά είναι σύνθετης μορφής. Στη βάση τους είναι τετράγωνα, σε μορφή πεσσού, και απολήγουν στο επάνω μέρος σε οκταγωνικούς κιονίσκους²⁴⁶. Η μετάβαση από τον τετράγωνο πεσσίσκο σε οκτάγωνο κιονίσκο γίνεται με τριγωνικές λοξές αποτμήσεις στις τέσσερις γωνίες τους. Στο άνω άκρο

²³⁹ Τα βυζαντινά τέμπλα συνήθως είναι ένα εγκάρσιο διάφραγμα που χωρίζει το Ιερό Βήμα από τον κυρίως ναό. Γενικά περί της λειτουργικότητας του τέμπλου βλ. Γ. Γούναρης, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία*, Θεσσαλονίκη 2000, 91

²⁴⁰ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 31

²⁴¹ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 32

²⁴² Μαρμάρινο θωράκιο βρέθηκε να φράζει την είσοδο του καμαροσκέπαστου οστεοφυλακίου που εφάπτεται στο νότιο τοίχο του ναού, βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 160 · βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 33

²⁴³ βλ. Μ. Κοντογιαννοπούλου, «Τα μαρμάρινα τέμπλα στη Βόρεια Ελλάδα και στη Θεσσαλία κατά τη Μέση Βυζαντινή Περίοδο», *Κατασκευή – Μορφή – Διάκοσμος*, Αθήνα 2014, 69

²⁴⁴ βλ. Θ. Παζαράς, «Η γλυπτική στη Μακεδονία κατά την παλαιολόγεια περίοδο», *Διεθνή συμπόσια για τη Μακεδονία, Β' Συμπόσιο, Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων, (Θεσσαλονίκη 14 – 20 Δεκεμβρίου 1992)*, Θεσσαλονίκη 2002, 480

²⁴⁵ βλ. Στ. Δαδάκη, «Αναστήλωση του τέμπλου στο ναό των Ταξιάρχων Δράμας», *Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης, Η Δράμα και η περιοχή της, Ιστορία και Πολιτισμός (Δράμα 18 – 22 Μαΐου 1994)*, Δράμα 1998, 288

²⁴⁶ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 34

τους καταλήγουν σε σύμφυτα κιονόκρανα, τα οποία διαμορφώνονται σύμφωνα με τη βαθμιαία απόσβεση των λοξών πλευρών του οκταγώνου²⁴⁷. Οι κιονίσκοι στηρίζουν στενό, λοξότμητο και ακόσμητο επιστύλιο. Οι κεντρικοί πεσσίσκοι φέρουν ισοϋψείς συμφυείς πεσσίσκους για τη στερέωση του προϋπάρχοντος βημοθύρου²⁴⁸. Διακοσμούνται με κυρτό λάξευμα που απολήγει σε καμπουσόν (cabochon)²⁴⁹. Στην μπροστινή όψη, φέρουν γεωμετρική επιπεδόγλυφη²⁵⁰ διακόσμηση από συμπλεκόμενους κύκλους και ρόμβους, που καταλήγουν σε σταυρό τύπου «Μάλτας», περιβαλλόμενο από ενδεκάφυλλο ρόδακα που εγγράφεται σε κύκλο²⁵¹. Οι κύκλοι συνδέονται μεταξύ τους σύμφωνα με το σύστημα των σφηρικών τροχών²⁵², ενώ οι ρόμβοι εφάπτονται εντός των κύκλων δημιουργώντας το γράμμα Χ. Μεταξύ των κύκλων και των ρόμβων δημιουργούνται μικρές τριγωνικές και κυκλικές εμβαθύνσεις. Το οριζόντιο επιστύλιο²⁵³ ήταν επίσης πιθανώς ακόσμητο, συμπέρασμα που προκύπτει από το γεγονός ότι απουσιάζει διακοσμητικό στοιχείο από το κιονόκρανο του συμφυούς στο βόρειο πεσσίσκο οκταγωνικού κιονίσκου²⁵⁴. Αυτή η αδιακόσμητη λειασμένη επιφάνεια του επιστυλίου και των συμφυών κionoκράνων, πιθανότατα προτιμήθηκε για λόγους αισθητικής.

Ο ανάγλυφος διάκοσμος του τέμπλου επεκτεινόταν και στα δύο θωράκια, που κάλυπταν τα κενά μεταξύ των τεσσάρων στηριγμάτων του επιστυλίου (κενό μένει μόνο το κεντρικό άνοιγμα της Ωραίας Πύλης). Όπως ήδη προαναφέρθηκε, τμήμα θωρακίου (σήμερα το βόρειο)²⁵⁵ βρέθηκε στον εξωτερικό χώρο, να φράζει την είσοδο του οστεοφυλακίου. Έχοντας αυτό ως πρότυπο, έγινε, κατά τη μεταγενέστερη αναστήλωση του τέμπλου, η σχεδιαστική αποκατάσταση του αντίστοιχου νότιου θωρακίου (σήμερα κάτω από την εικόνα του Χριστού). Σύμφωνα λοιπόν με το πρωτότυπο, πρόκειται για τμήμα θωρακίου από

²⁴⁷ Στους κιονίσκους του τέμπλου του ναού του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια Κουβαρά Αττικής, παρατηρείται παραπλήσια διαμόρφωση, βλ. Α. Ορλάνδος, «Ναοί των Καλυβίων Κουβαρά», Αθήνα 1923, 187 (εικ. 17)

²⁴⁸ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 35

²⁴⁹ Τρόπος κατεργασίας λίθου, που δίνει στην πέτρα εμφάνιση κυρτή και θολωτή, χωρίς έδρες, βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 161

²⁵⁰ Κατά την επιπεδόγλυφη τεχνική χαράσσεται αρχικά το περίγραμμα του θέματος και εν συνεχεία αφαιρείται το βάθος, το οποίο συμπληρώνεται με κηρομαστίχη, βλ. Σ. Δαδάκη, «Αναστήλωση του τέμπλου στο ναό των Ταξιάρχων», 288

²⁵¹ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 36

²⁵² Παρεμφερές σύστημα συναντάται στο ψηφιδωτό δάπεδο του κεντρικού κλίτους της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Δρυμού Βόνιτσας, ενδεικτικά βλ. Ι. Π. Χουλιαράς, «Αποκάλυψη ψηφιδωτού δαπέδου σε ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής στον Δρυμό Βόνιτσας», *Το αρχαιολογικό έργο της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αιτωλοακαρνανία και την Λευκάδα*, Ναύπακτος 2014, 198

²⁵³ Μικρό μαρμάρινο τμήμα που έδωσε τη λύση της μορφής του μαρμάρινου επιστυλίου του τέμπλου, βρέθηκε στο γέμισμα της λιθοδομής του τοίχου μεταξύ της μεταγενέστερης ποδιάς του παραθύρου και του αρχικού κατωφλιού, βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 161

²⁵⁴ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 162

²⁵⁵ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 37

γκριζωπό χονδρόκοκκο μάρμαρο²⁵⁶, από το οποίο λείπει η επάνω αριστερή γωνία και κατακόρυφο τμήμα από τη δεξιά πλευρά. Στην κύρια όψη, μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο που ορίζεται από μία λεπτή ταινία, υπάρχει παράσταση ισοσκελούς σταυρού «λατινικού» τύπου, οι σωζόμενες δύο κεραίες του οποίου, καταλήγουν σε ημικύκλιο με προεξέχουσες σταγόνες. Η κατακόρυφη κεραία φέρει εσωτερικά καμπύλη απόληξη χωρίς προεξέχουσες σταγόνες και πατάει κατευθείαν επάνω στο πλαίσιο. Από τη βάση του σταυρού, εκφύονται δύο ελικοφόροι βλαστοί σχηματοποιημένης άκανθας, γεμίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τον χώρο στα κάτω διάκενα. Το κενό στον επάνω χώρο των κεραιών του σταυρού γεμίζει από δύο κύκλους στους οποίους εγγράφονται πολύφυλλοι ρόδακες (αριστερά δωδεκάφυλλος και δεξιά με είκοσι δύο ακτίνες). Συγκεκριμένα ο εκ δεξιών ρόδακας είναι ασύμμετρος, καθώς βρίσκεται πλησιέστερα στην μικρή κατακόρυφη κεραία του σταυρού, σε σχέση με τον αντίστοιχο του²⁵⁷.

Η αναστήλωση του τέμπλου

Το καλοκαίρι του 1972, η 12^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, υπό την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Αργύρη Μπακιρτζή και κατόπιν σχετικής άδειας που δόθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού, προέβη στην αναστήλωση του τέμπλου²⁵⁸. Η αναστήλωση βασίστηκε στη σχεδιαστική απεικόνιση των Χ. Πέννα και Θ. Ομήρου. Η μορφή του αρχικού μαρμάρινου τέμπλου αποκαταστάθηκε όταν έγινε η απομάκρυνση και ο καθαρισμός των ακριανών πεσσίσκων από τα επιχρίσματα²⁵⁹. Οι πεσσίσκοι ήταν πακτωμένοι στο εσωτερικό της κόγχης του Ιερού Βήματος και στήριζαν την Αγία Τράπεζα. Μάλιστα, δύο στηρίγματα της πλάκας της Αγίας Τραπέζης που ήταν πακτωμένα στην Αγία Τράπεζα, αποδείχτηκαν ότι αποτελούσαν τμήματα των πεσσίσκων από το αρχικό τέμπλο. Συνολικά, διατηρήθηκαν από το αρχικό μαρμάρινο τέμπλο, τμήμα του στυλοβάτη, τα περισσότερα στηρίγματα, θραύσμα του επιστυλίου και θραύσμα του ενός θωρακίου. Επίσης, στη βόρεια εξωτερική πλευρά του ναού, βρίσκεται εντοιχισμένος πεσσίσκος από άγνωστο μεσοβυζαντινό τέμπλο²⁶⁰.

Τα ελλείποντα τμήματα και τα υπόλοιπα μέλη του τέμπλου, συμπληρώθηκαν και συγκολλήθηκαν²⁶¹. Ολόκληρος σε τέσσερα κομμάτια, διασώθηκε και συγκολλήθηκε ο

²⁵⁶ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 161

²⁵⁷ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 161

²⁵⁸ βλ. Σ. Δαδάκη, «Αναστήλωση του τέμπλου στο ναό των Ταξιαρχών», 288

²⁵⁹ Κατά την απομάκρυνσή τους, εντοπίστηκε, κάτω από τα επιχρίσματα του τοίχου, σχηματοποιημένος φυτικός διάκοσμος που ενδεχομένως αποτελεί την «ποδέα» της παράστασης των Ιεραρχών του Ιερού Βήματος, βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 161

²⁶⁰ βλ. Μ. Κοντογιαννοπούλου, «Τα μαρμάρινα τέμπλα στη Βόρεια Ελλάδα», 69

²⁶¹ Για τη συγκόλληση χρησιμοποιήθηκε αυστραλέζικη κόλλα και μικρές λάμες από ατσάλι STAL 3, και για τη συμπλήρωση των νέων τμημάτων προτιμήθηκε μάρμαρο από τη Λημνιά, περιοχή της Παλαιάς Καβάλας, βλ. Σ. Δαδάκη,

βόρειος ακραίος πεσσίσκο. Το εντοιχισμένο στο βόρειο τοίχο άνω τμήμα του με τον οκταγωνικό κιονίσκο και το συμφυές κιονόκρανο αφαιρέθηκε και το κενό στην τοιχοποιία συμπληρώθηκε με γύψινο αντίγραφο²⁶². Ο βόρειος σύνθετος πεσσίσκο μαζί με το μικρό τμήμα του επιστυλίου, δίνουν το συνολικό ύψος του τέμπλου, που υπολογίζεται στα 2,31 μέτρα. Εκτός από τον ακραίο βόρειο πεσσίσκο, σώζονται τμήματα και από τους δύο κεντρικούς, που αποτελούν το άνοιγμα της Ωραίας Πύλης²⁶³. Ο αντίστοιχος νότιος ακραίος πεσσίσκο συμπληρώθηκε μόνο σχεδιαστικά καθότι δεν σώθηκε κανένα από τα αρχικά του τμήματα.

Εξ ολοκλήρου νέα μέλη του τέμπλου, αποτελούν επίσης ο στυλοβάτης²⁶⁴ και το επιστύλιο, του οποίου σώζεται μικρό τμήμα, που όμως δεν χρησιμοποιήθηκε εξαιτίας του μεγέθους και της κακής κατάστασης. Το νότιο θωράκιο είναι αποδομένο και αυτό σχεδιαστικά, καθότι σώζεται μόνο η πάνω δεξιά γωνία. Η επιφάνεια των νέων μελών, προκειμένου να εναρμονιστούν με τα εναπομείναντα παλαιά και για να αποφευχθεί η αντίθεση, δέχθηκαν αδρή επεξεργασία με καλέμι. Συγκεκριμένα ο διάκοσμος στο νότιο θωράκιο, αποδόθηκε με μηχανικό καλέμι, ενώ η απόδοση των γλυφών έγινε με ματρακά και καλέμι στο χέρι²⁶⁵. Το τέμπλο στερεώθηκε με μεταλλικά στοιχεία, επιτυγχάνοντας καθ' αυτόν τον τρόπο την σύνδεση των ακραίων πεσσίσκων με τους αντίστοιχους τοίχους στο άνω και κάτω τμήμα τους καθώς και στον στυλοβάτη, στον οποίο πάνω τοποθετήθηκε το τέμπλο. Για την τοποθέτηση, υπερυψώθηκε λίγο το δάπεδο του Ιερού Βήματος, κάτι το οποίο αποτελούσε συνήθη πρακτική των βυζαντινών τέμπλων²⁶⁶.

Κατά την διάρκεια των αναστηλωτικών εργασιών, προέκυψαν παρατηρήσεις σχετικά με την κατασκευή και την χρονολόγηση του αρχικού τέμπλου. Τα αρχικά μέλη του τέμπλου ήταν πιθανώς προϊόν προέλευσης από διαφορετικά είδη μαρμάρου. Οι πεσσοί είναι από μάρμαρο της περιοχής των Φιλίππων ενώ το θωράκιο είναι μάρμαρο Λημνιάς, περιοχής της Παλαιάς Καβάλας. Επίσης, διαπιστώθηκε ότι το τμήμα της κάθετης δεξιάς πλευράς του

«Αναστήλωση του τέμπλου στο ναό των Ταξιαρχών», 288 (σημ. 8)

²⁶² βλ. Στ. Δαδάκη, «Αναστήλωση του τέμπλου στο ναό των Ταξιαρχών», 288

²⁶³ Συγκεκριμένα, διασώζονται τέσσερα τμήματα από τον βόρειο κεντρικό πεσσίσκο και ένα μεγάλο τμήμα από τον νότιο κεντρικό, βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 161 · Επίσης από τον νότιο μεσαίο πεσσίσκο, συμπληρώθηκε ο συμφυής πεσσός για τη στήριξη του βημοθύρου, καθότι είχε απαλαζευτεί κατά τον εντοιχισμό του τμήματος αυτού στο βόρειο τοίχο, από τον οποίο και αφαιρέθηκε.

²⁶⁴ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 38

²⁶⁵ βλ. Στ. Δαδάκη, «Αναστήλωση του τέμπλου στο ναό των Ταξιαρχών», 289

²⁶⁶ Για την εν λόγω πρακτική, αναφορά έχει κάνει ο Α. Ορλάνδος κατά τον οποίο «τὰ βυζαντινὰ τέμπλα δὲν ὑψοῦντο, ὡς τὰ σημερινά, ἐπὶ τριβάθμου κρηπίδος ἀλλ' ἔβαινον ἐπὶ μιᾷ μόνον χαμηλῆς βαθμίδος. Δὲν ἔφερον δ' ἐπίσης τὰ βυζαντινὰ τέμπλα ποτὲ πρὸ τῆς Ωραίας Πύλης καὶ τὸ ἡμικυκλικὸν πλατῦσκαλον, ὅπερ συνηθίζεται σήμερον», (βλ. Α. Ορλάνδος, «Τὸ μαρμάρινον τέμπλον τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν», *ΕΕΒΣ* 23 (1953), 84 (σημ. 2)

θωρακίου που λείπει και συμπληρώθηκε, έλειπε και κατά την αρχική του μορφή, ως θωράκιο του τέμπλου²⁶⁷. Η πάνω αριστερή του γωνία έχει εμφανή τα σημάδια σπασίματος, ενώ το εν λόγω τμήμα της δεξιάς πλευράς εμφανίζει ίχνη επεξεργασίας για συμπλήρωση. Άγνωστο εάν τα ίχνη αυτά προκύπτουν κατόπιν πιθανού σπασίματος του μαρμάρου κατά την επεξεργασία του και προσθήκης νέου τμήματος ή επειδή επεξεργάσθηκε και συμπληρώθηκε ένα παλαιό θωράκιο. Το τελευταίο ίσως είναι και πιθανότερο, κάτι που αποδεικνύεται και μέσω του νότιου ρόδακα, ο οποίος είναι εγγύτερα της κάθετης κεραίας του σταυρού, σε σχέση με τον βόρειο. Στο ναό των Ταξιαρχών, παρατηρείται επίσης το φαινόμενο επαναχρησιμοποίησης προγενέστερου υλικού (spolia), φαινόμενο όχι ασυνήθιστο καθώς παρατηρείται συχνά ως πρακτική στην βυζαντινή αρχιτεκτονική να χρησιμοποιούνται ξανά παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη και να συμπληρώνονται με γύψο, ξύλο ή μάρμαρο και σε ορισμένες περιπτώσεις να δέχονται πρόσθετη επεξεργασία²⁶⁸. Η πρακτική αυτή, βρίσκει πρόσφορο έδαφος και σε γνωστότερα μνημεία²⁶⁹.

Η χρονολόγηση του μαρμαρίνου τέμπλου, προκύπτει από την εξέταση της τεχνοτροπίας του γλυπτού διακόσμου και από τα εναπομείναντα αρχιτεκτονικά του μέλη. Δεν είναι σίγουρο εάν είναι σύγχρονο του χρόνου της ανέγερσης του ναού (14^{ος} αιώνας), ο οποίος δεν σώζει στοιχεία για την ακριβή του επίσης χρονολόγηση. Η μελέτη των γλυπτών διακοσμητικών στοιχείων του τέμπλου δεν παρέχει ασφαλή χρονολογικά στοιχεία. Το θέμα του φυλλοφόρου σταυρού²⁷⁰ στα θωράκια, συμβόλου κατ' εξοχήν της χριστιανικής πίστεως, εντός στεφάνου από φύλλα δάφνης, αμπέλου ή ελικοειδούς βλαστού, αποτελεί κυρίως στοιχείο του 12^{ου} αιώνα²⁷¹ και ανήκει στα συνηθισμένα για την εποχή διακοσμητικά θέματα της χριστιανικής τέχνης. Κατά την παλαιοχριστιανική εποχή συναντάται ως θέμα επίσης σε θωράκια και σαρκοφάγους ενώ ιδιαίτερη άνθιση γνωρίζει από τον 9^ο αιώνα και έπειτα. Ιδιαίτερος αγαπητό θέμα είναι τον 11^ο αιώνα, για διακόσμηση σε σαρκοφάγους²⁷², θύρες και

²⁶⁷ βλ. Στ. Δαδάκη, «Αναστήλωση του τέμπλου στο ναό των Ταξιαρχών», 289

²⁶⁸ βλ. Θ. Παζαράς, «Ο γλυπτός διάκοσμος της Μονής Ξενοφώντος», *ΔΧΑΕ* 14 (1987 – 1988), Αθήνα 1989, 39

²⁶⁹ Ο Χαράλαμπος Μπούρας αναφέρει ως ενδεικτικά μνημεία που έχουν δεχθεί ενταγμένα γλυπτά στα λειτουργικά τους κτήρια, τα καθολικά των Μονών Οσίου Λουκά Κοσμοσωτείρας στη Θράκη και του Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη (βλ. Χ. Μπούρας, «Το τέμπλο της Παναγίας Κρίνας και η χρονολόγησή της», *ΔΧΑΕ* 10 (1980 – 1981), Αθήνα 1981, 173 (σημ. 37))

²⁷⁰ Τον όρο «φυλλοφόρος σταυρός» (leaved cross) καθιέρωσε ο D. Talbot – Rice, βλ. D. Talbot – Rice, «The leaved cross», *Byzantinoslavica* 11 (1950), 72 – 81. Το συμβολικό νόημα του φυλλοφόρου σταυρού, συνδέεται άμεσα με την έννοια της ανάστασης και της αιωνιότητας, ενδεικτικά βλ. Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της Μέσης και Υστερης Βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, 18 – 119

²⁷¹ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 162

²⁷² Ενδεικτικά για γλυπτή διακόσμηση σαρκοφάγου με φυλλοφόρο σταυρό βλ. Χ. Κουτελάκης, «Δύο βυζαντινές μαρμαρίνες ψευδοσαρκοφάγοι στη βρύση του χωριού Κουμεία Σάμου», *ΔΧΑΕ* 23, Αθήνα 2002, 155 – 162

λοιπά αντικείμενα μικροτεχνίας²⁷³. Κατά την Παλαιολόγια περίοδο, το θέμα του φυλλοφόρου σταυρού, συναντάται να κοσμεί σαρκοφάγους και θωράκια σε τέμπλα ναών²⁷⁴. Παρά την εκτενή χρήση του θέματος, κατά τη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή εποχή συναντάται σπάνια σε θωράκια τέμπλων, καθώς προτιμώνται γεωμετρικά σχέδια²⁷⁵. Ο φυλλοφόρος σταυρός του τέμπλου του ναού των Ταξιαρχών συνδέεται κυρίως με τον 12^ο αιώνα. Ωστόσο, κατόπιν συγκρίσεως με αυθεντικά θέματα αυτού του αιώνα, προκύπτει ότι δεν αποτελεί εξέλιξη αλλά μίμηση και επαναφορά του θέματος. Ο διάκοσμος επίσης των πεσσίσκων του τέμπλου, με τους συμπλεκόμενους κύκλους και τους ρόμβους χρονολογείται από τον 11^ο έως και τον 14^ο αιώνα. Στα τέλη του 13^{ου} και αρχές του 14^{ου} αιώνα, εμφανίζεται μια ομάδα γλυπτών, που παρουσιάζουν παρόμοιο μοτίβο διακόσμησης με πλέγμα κύκλων και ρόμβων και λοιπά ισλαμίζοντα χαρακτηριστικά που θεωρούνται έργα εργαστηρίου με πεδίο δράσης στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, τη Θεσσαλία, την Ήπειρο, το Άγιον Όρος, την Αχρίδα και αλλού²⁷⁶. Ιδιαιτερότητες συναντώνται επίσης στην τεχνική και στην ποιότητα του διακόσμου. Σε αντίθεση με την λεπτομερή εργασία στους πεσσίσκους και στα θωράκια του τέμπλου, αδιακόσμητη απομένει η επιμελημένα λειασμένη επιφάνεια του επιστυλίου και των συμφυών κιονοκράνων, ίσως για λόγους αισθητικής. Επιπροσθέτως, πιθανώς εξαιτίας των μικρών διαστάσεων του ναού, κάθε πρόσθετη διακόσμηση στο τέμπλο, θα έκρυβε από το θεατή τις τοιχογραφίες της κόγχης του Ιερού Βήματος καθώς και της καμάρας του κυρίως χώρου. Σε γενικές γραμμές, ο γλυπτός διάκοσμος του τέμπλου, δεν παρουσιάζει ομοιόμορφα τεχνοτροπικά και θεματολογικά στοιχεία²⁷⁷. Οι ρόδακες στα διάκενα του σταυρού των θωρακίων καθώς και η διακόσμηση των πεσσίσκων με μοτίβα συμπλεκόμενων κύκλων και ρόμβων και τον ακριβή σχεδιασμό με την επιπεδόγλυφη τεχνική, οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι το τέμπλο ανήκει σε μεταγενέστερη του 12^{ου} αιώνα εποχή και πιθανότατα στο α' μισό του 14^{ου} αιώνα, σύγχρονο δηλαδή και με τον υπόλοιπο ναό²⁷⁸.

²⁷³ βλ. Στ. Δαδάκη, «Αναστήλωση του τέμπλου στο ναό των Ταξιαρχών», 290

²⁷⁴ Στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας, ο εικονογραφικός τύπος του φυλλοφόρου σταυρού, συναντάται σε τοίχο αγιάσματος, στον προαύλιο χώρο της Παλαιάς Μητρόπολης Σερρών. Η χρονολόγηση του στο β' μισό του 12^{ου} αιώνα, προκύπτει από τον συσχετισμό του με τους αντίστοιχο σταυρό στο σπήλαιο της Αποκάλυψης στην Πάτμο και με τον σταυρό στο παρεκκλήσι του Προδρόμου στην Εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου, στην Πάφο της Κύπρου, βλ. Α. Στρατή, «Ζωγραφικές μαρτυρίες του 12^{ου} αιώνα στην Ανατολική Μακεδονία», *ΔΧΑΕ* 24, Αθήνα 2003, 201

²⁷⁵ βλ. Στ. Δαδάκη, «Αναστήλωση του τέμπλου στο ναό των Ταξιαρχών», 290

²⁷⁶ βλ. Theochares Pazaras, «Reliefs of a Sculpture Workshop Operating in Thessaly and Macedonia at the End of the 13th and Beginning of the 14th Century», *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*, Recueil des rapports du IVe Colloque Serbogrec, Belgrade 1985, Belgrade 1987, σ. 159-162

²⁷⁷ βλ. Στ. Δαδάκη, «Αναστήλωση του τέμπλου στο ναό των Ταξιαρχών», 290

²⁷⁸ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 162

Με εξαιρετικές λεπτομέρειες, δίνεται από τον Χαράλαμπο Πέννα στη μελέτη του για το ναό των Ταξιαρχών, ο κατάλογος των αρχιτεκτονικών γλυπτών για την αποκατάσταση του μαρμάρινου τέμπλου²⁷⁹ :

Επιστήλιο

1. Τμήμα επιστυλίου T 34*²⁸⁰

Βρέθηκε στο γέμισμα του τοίχου κάτω από την ποδιά του ανατολικού παραθύρου του νότιου τοίχου που αρχικά αποτελούσε την νότια είσοδο του ναού. Λευκό μάρμαρο.

Μήκος 0.15. Πλάτος (κάτω όψη) 0.18. Ύψος 0.10.

Αδιακόσμητο με καλά λειασμένη την μπροστινή επιφάνεια η οποία διαφοροποιείται από την κάτω με κοίλη γλύφη.

Υποστηλώματα

2. Κάτω τμήμα πεσσίσκου T 22

Βορεινό στήριγμα Αγίας Τραπέζης πακτωμένο στην κόγχη του Βήματος.

Χρησιμοποιήθηκε ως στήριγμα της Αγίας Τραπέζης πακτωμένο στη βόρεια πλευρά της κόγχης του Βήματος. Γκρίζο μάρμαρο.

Ύψος 0.79. Πάχος 0.16 και 0.24 μαζί με τον συμφυή σταθμό.

Μπροστά επιπεδόγλυφη γεωμετρική διακόσμηση με συμπλεκόμενους κύκλους και ρόμβους.

Η μπροστινή επιφάνεια του συμφυούς σταθμού με δύο κατακόρυφες γλυφές. Αποκαθίσταται στη βορεινή πλευρά της εισόδου του Βήματος.

3. Τμήμα από πεσσίσκο και οκταγωνικό κιονίσκο T 25

Μέσα στο οστεοφυλάκιο. Γκρίζο μάρμαρο.

Ύψος 0.70. Πάχος 0.16. Πλάτος $0.16 + 0.08 = 0.24$ μαζί με τον συμφυή σταθμό. Διάμετρος 0.15, 5. Μπροστά ο πεσσίσκος φέρει επιπεδόγλυφη γεωμετρική διακόσμηση με συμπλεκόμενο ρόμβο και κύκλο που απολήγει σε γλυπτά πυραμιδοειδή παρεμβλήματα ύψους 0.05 μεταξύ του πεσσίσκου και του κιονίσκου. Η μπροστινή επιφάνεια του συμφυούς σταθμού με δύο κατακόρυφες γλυφές. Επάνω ο σταθμός απολήγει σε βαθμίδα και cabochon. Αποκαθίστανται στη βορεινή πλευρά της θύρας του Βήματος.

4. Τμήμα από οκταγωνικό κιονίσκο T 24

²⁷⁹ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 166 – 168

²⁸⁰ Το γράμμα T παραπέμπει στο ευρετήριο αρχιτεκτονικών μελών της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καβάλας

Μπροστά στη βορειοδυτική γωνία του οστεοφυλακίου, πολύ κοντά στο νότιο τοίχο. Γκρίζο μάρμαρο.

Ύψος 0.44. Διάμετρος 0.15.

Αποκαθίσταται στο βορεινό κιονίσκο της θύρας του Βήματος.

5. Τμήμα από οκταγωνικό κιονίσκο T 23

Βρέθηκε δίπλα στο προηγούμενο T 24. Γκρίζο μάρμαρο.

Ύψος 0.21. Διάμετρος 0.15.

6. Πεσσίσκος και τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου T 20

Εντοιχισμένο στο βορεινό τοίχο του ναού. Γκρίζο μάρμαρο.

Ύψος 1.47. Πλάτος 0.16. Πάχος 0.16. Διάμετρος 0.155.

Απολαξεύθηκε ο συμφυής σταθμός. Μπροστά ο πεσσίσκος φέρει επιπεδόγλυφη γεωμετρική διακόσμηση με συμπλεκόμενους κύκλους και ρόμβους που καταλήγουν σε σταυρό τύπου Μάλτας ο οποίος περιβάλλεται από δεκάφυλλο ρόδακα εγγεγραμμένο σε κύκλο. Ανάμεσα στον πεσσίσκο και τον οκταγωνικό κιονίσκο παρεμβάλλονται ανάγλυφα πυραμιδοειδή παρεμβλήματα. Αποκαθίσταται στη νότια πλευρά της θύρας του Βήματος.

7. Κάτω τμήμα πεσσίσκου T 19

Χρησιμοποιήθηκε ως στήριγμα της Αγίας Τραπέζης πακτωμένο στη νότια πλευρά της κόγχης του Βήματος. Γκρίζο μάρμαρο.

Ύψος 0.80. Πλάτος 0.16. Πάχος 0.16.

Αδιακόσμητο. Η μπροστινή επιφάνεια αδρά δουλεμένη με ξοίδα. Αποκαθίσταται ως βόρειος πεσσίσκος σε επαφή με τον βορεινό τοίχο.

8. Πάνω τμήμα πεσσίσκου T 18

Ενσωματωμένο στο πλακόστρωτο δάπεδο πολύ κοντά στην αρχική νότια είσοδο του ναού. Γκρίζο μάρμαρο.

Ύψος 0.34. Πλάτος 0.16. Πάχος 0.16.

Αδιακόσμητο. Η μπροστινή επιφάνεια αδρά δουλεμένη με ξοίδα. Σώζει το δεξιό πυραμιδοειδές παρέμβλημα ανάμεσα στον πεσσίσκο και τον οκταγωνικό κιονίσκο. Αποκαθίσταται ως συνέχεια του προηγούμενου T 19, στο βόρειο πεσσίσκο.

9. Κάτω τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου T 17

Βρέθηκε στο γέμισμα του τοίχου κάτω από την ποδιά του ανατολικού παραθύρου του νοτίου τοίχου που αρχικά αποτελούσε τη νότια είσοδο του ναού. Γκρίζο μάρμαρο.

Ύψος 0.34. Διάμετρος 0.16.

Αποκαθίσταται ως συνέχεια του προηγούμενου T 18, στο βόρειο πεσσίσκο.

10. Επάνω τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου με συμφυές κιονόκρανο T 16

Ενσωματωμένο στο βόρειο τοίχο του ναού. Γκρίζο μάρμαρο.

Ύψος 0.85. Διάμετρος 0.16.

Αποκαθίσταται ως συνέχεια του προηγούμενου T 17. Το επάνω τμήμα του βορεινού κιονίσκου.

Θωράκια

11. Θωράκιο T 27 που του λείπει η επάνω αριστερή γωνία και η δεξιά πλευρά σ' όλο το μήκος. Φράγμα της θυρίδας του οστεοφυλακίου. Γκρίζο μάρμαρο.

Ύψος 0.92. Πλάτος 0.67. Πάχος 0.08.

Μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο παράσταση φυλλοφόρου σταυρού. Από τη μία και την άλλη πλευρά της επάνω κεραίας οκτάκτινος και ενδεκάφυλλος ρόδακας. Αποκαθίσταται ως βορεινό θωράκιο.

12. Γωνιακό κομμάτι θωρακίου T 21

Στο γέμισμα του τοίχου κάτω από την ποδιά του ανατολικού παραθύρου του νότιου τοίχου που αρχικά ήταν η νότια είσοδος του ναού. Γκρίζο μάρμαρο.

Ύψος 0.21. Πλάτος 0.28. Πάχος 0.08.

Αποκαθίσταται ως η επάνω δεξιά γωνία του νοτίου θωρακίου.

Η αναστήλωση του μαρμάρινου τέμπλου του ναού των Ταξιαρχών της Δράμας οδήγησε τους μελετητές σε συμπεράσματα σχετικά με τη χρονολόγηση του ως σύγχρονο με την εκκλησία, ενώ παράλληλα προσέθεσε ένα δείγμα στο σύνολο των γνωστών βυζαντινών τέμπλων.

4. Κειμήλια του ναού

Ο ναός των Ταξιαρχών εκτός από το πολύτιμο μαρμάρινο τέμπλο του που διασώζεται αποσπασματικά, δεν διακρίνεται για πληθώρα λοιπόν κειμηλίων. Ωστόσο, στο σημερινό εκκλησιαστικό μουσείο της πόλης, που στεγάζεται πλησίον των γραφείων της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας, μπορεί ο επισκέπτης να δει δύο μεγάλων διαστάσεων εικόνες του Χριστού Παντοκράτορος και της Παναγίας Οδηγήτριας. Οι δύο αυτές εικόνες, κρίνοντας από τις διαστάσεις τους, φέρεται να ήταν αρχικά τοποθετημένες στο αρχικό παλαιό τέμπλο του ναού. Κατά την αναστήλωσή του, μεταφέρθηκαν οι παλαιές σε μέχρι τότε φυλασσόμενο χώρο και αντικαταστάθηκαν μέχρι σήμερα, από αντίστοιχες σύγχρονης αγιογραφίας εικόνες²⁸¹.

Οι δύο αυτές εικόνες, βάσει των τεχνοτροπικών τους χαρακτηριστικών, χρονολογούνται στο α' μισό του 14^{ου} αιώνα, οπότε και ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού. Πιθανώς αποτελούν προϊόν εργαστηρίου της Κωνσταντινούπολης, αν μάλιστα κρίνουμε το γεγονός της άμεσης σχέσης του ναού με την αυτοκράτειρα και κτητόρισα του, Ειρήνη τη Μομφερρατική. Είναι σκαφωτές, ζωγραφισμένες σε δύο χοντρά κομμάτια ξύλου, ενωμένων μεταξύ τους με τρέσσα, με την τεχνική της αυγοτέμπερας (ωογραφία)²⁸².

Εικόνα Χριστού Παντοκράτορος²⁸³

Διατηρείται σε καλή κατάσταση. Υπάρχουν φθορές στην ζωγραφική επιφάνεια καθώς και οριζόντιες και κάθετες ρωγμές. Άγνωστο εάν η εικόνα έχει δεχθεί παλαιότερα επιζωγραφισμό, καθώς δεν παρατηρούνται σχετικά ίχνη. Ο κάμπος της εικόνας είναι χρυσός και στο εξωτερικό του πλαίσιο περιτρέχεται από κόκκινη λεπτή ταινία, που διατηρείται στην επάνω και κάτω πλευρά της εικόνας. Ο Χριστός εικονίζεται στον τύπο του «Παντοκράτορος»²⁸⁴. Στο αριστερό του χέρι κρατάει κλειστό κώδικα ευαγγελίου, ενώ το δεξί το έχει υψωμένο σε στάση ευλογίας. Το ευαγγέλιο έχει χρυσή στάχωση διακοσμημένη με πολύτιμους λίθους. Φοράει χιτώνα ερυθρού χρώματος, με χρυσή κάθετη λωρίδα στο δεξιό ώμο και γαλαζοπράσινο ιμάτιο. Η κεφαλή του, περιβάλλεται από χρυσό φωτοστέφανο, το

²⁸¹ Οι νέες εικόνες του τέμπλου των Ταξιαρχών προέρχονται από το αγιογραφικό εργαστήριο της Ιεράς Μονής Αναλήψεως του Σωτήρος Ταξιαρχών Δράμας

²⁸² Ζωγραφική που απαιτεί την προετοιμασία γύψου, τοποθετημένου απευθείας επάνω στο ξύλο χωρίς τη μεσολάβηση κάποιου υφάσματος, ενδεικτικά βλ. Π. Βοκοτόπουλος, «Βυζαντινές Εικόνες», *Ελληνική Τέχνη* (Εκδοτική Αθηνών), Αθήνα 1995, 15 – 16

²⁸³ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 39

²⁸⁴ Για τον τύπο του Χριστού «Παντοκράτορος» βλ. E. M. Jones, «The Pantokrator. A Study of the iconography», *Eastern Churches Quarterly* 9 (1951 – 1952), 266 – 272

οποίο στο εσωτερικό του, στον οριζόντιο και κάθετο άξονά του, σχηματίζει με γραμμές πορτοκαλί χρώματος, σταυρό με τα γράμματα *Ο Ω Ν*. Επίσης στο επάνω μέρος της εικόνας, διακρίνονται με κόκκινη γραφή, τα γράμματα *ΙC* (αριστερά) *ΧC* (δεξιά). Η επιγραφή αυτή συνιστά τη συντομογραφία του ονόματος του *Ίησοῦ Χριστοῦ*. Το πλάσιμο γίνεται χωρίς τη χρήση γραμμικών περιγραμμάτων. Το πρόσωπό του είναι ωοειδούς σχήματος και η κόμη του χωρισμένη στη μέση, στο χρώμα του ανοιχτού καφέ, πέφτει ομοιόμορφα πίσω από τον λαιμό και στον ώμο. Τα μικρού μεγέθους αυτιά του, διακρίνονται ελαφρώς μέσα από την κόμη του και εγγράφονται στο σχήμα του προσώπου του. Ο προπλασμός του δέρματος είναι σκούρος με ελάχιστα φωτεινά σημεία και μικρές πινελιές άσπρων φώτων κάτω από τα μάτια, στο μέτωπο και τη μύτη, στο λαιμό και τα χέρια. Τα μάτια είναι αμυγδαλωτά και στο εσωτερικό τους πλάθονται με άσπρο και καφέ, ενώ με μαύρη τελεία τονίζεται η κόρη του οφθαλμού. Η μύτη είναι λεπτή και καταλήγει σε ελαφρό καμπούριασμα. Περιβάλλεται από καφέ γραμμή. Τα χείλη είναι εξίσου μικρού μεγέθους, ρόδινου χρώματος και σαρκώδη. Επιστέφονται από το μουστάκι, το οποίο χωρίζεται στη μέση του από την άκρη της μύτης. Η στρογγυλή γενειάδα του προσώπου του, αποτελείται από εναλλασσόμενες τρίχες μαύρου και καφέ χρώματος. Τα γυμνά μέρη των χεριών αποδίδονται ζωγραφικά και φυσιοκρατικά με λευκά φώτα τοποθετημένα στα προεξέχοντα σημεία.

Εικόνα Θεοτόκου Οδηγήτριας²⁸⁵

Η εικόνα διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Στο μέσον περίπου της εικόνας, διακρίνεται χρωματική και υλική φθορά, καθέτως από το ύψος του λαιμού με φορά προς τα κάτω. Η μορφή της Θεοτόκου εικονίζεται σε χρυσό κάμπο. Φοράει ερυθρού χρώματος μαφόριο με σκοτεινές πλατιές πτυχώσεις ιδίου χρώματος, ανοιχτό γαλάζιο κεφαλόδεσμο και γαλάζιο φόρεμα. Η άκρη του μανικιού, διακρίνεται στο δεξιό της χέρι, στολισμένο με χρυσές παρυφές. Με το αριστερό της χέρι, κρατάει το βρέφος Ιησού, το οποίο εικονίζεται με τη μορφή αρχαίου φιλοσόφου. Φοράει χιτώνα λευκού χρώματος και πορτοκαλί ιμάτιο με χρυσές γραμμές κυρίως στην αριστερή πλευρά του σώματος. Το δεξιό του χέρι είναι υψωμένο σε στάση ευλογίας, ενώ με το αριστερό κρατάει τυλιγμένο ειλητάριο. Φέρουν χρυσούς φωτοστεφάνους που περιβάλλονται από διπλή κόκκινη γραμμή. Από τις αρχικές επιγραφές διακρίνονται με κόκκινη γραφή στο επάνω μέρος της εικόνας τα γράμματα *ΜΡ ΘΥ* που

²⁸⁵ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 40

συνιστούν την συντομογραφία του ονόματος της Θεοτόκου - *Μήτηρ Θεοῦ*. Πάνω ακριβώς από την κεφαλή του Ιησού έχουν σωθεί μόνο το δεύτερο σκέλος της συντομογραφίας του ονόματός του (XC). Τέλος επάνω από τον δεξιό ώμο της Θεοτόκου, διακρίνεται η επιγραφή *ΗΘΔΗΓΗ/ΤΡΙΑ*²⁸⁶. Η εικόνα της Θεοτόκου έχει τα ίδια τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν και στην αντίστοιχη εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος. Το πλάσιμο των εικονιζόμενων προσώπων είναι ζωγραφικό. Εκείνο της Παναγίας έχει σχήμα ωοειδές, με σκούρο προπλάσμο και άσπρα φώτα για να τονισθούν οι άκρες των ματιών, το μέτωπο, η μύτη, οι παρειές, το πηγούνι και ο λαιμός. Με ελαφρύ ρόδινο χρώμα, σχηματίζονται τα σαρκώδη χείλη. Κατά τον ίδιο τρόπο, αποδίδονται τα παιδικά χαρακτηριστικά του Ιησού. Τα μάτια της Θεοτόκου, ιδιαιτέρως εκφραστικά, έρχονται σε επαφή με τον θεατή της εικόνας, ενώ το βλέμμα του Ιησού στρέφεται αλλού. Τα χέρια των μορφών πλάθονται με σκιές και φώτα για τον τονισμό των προεξεχόντων σημείων.

Βάσει των παραπάνω τεχνοτροπικών στοιχείων των δύο εικόνων που αναλύθηκαν, πιθανώς αποτελούν προϊόν του ίδιου καλλιτεχνικού εργαστηρίου και έγιναν παραγγελία για το αρχικό μαρμάρينو τέμπλο του ναού, όταν κτίσθηκε στις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Τα τεχνικά γνωρίσματα των συγκεκριμένων εικόνων του τέμπλου των Ταξιαρχών της Δράμας, έρχονται σε συνοχή με την εποχή των Παλαιολόγων κατά την οποία και ζωγραφίσθηκαν. Την εποχή αυτή η τέχνη των φορητών εικόνων συναντάει μεγάλη άνθηση, εξαιτίας της υψηλής ποιότητας των έργων αλλά και της αύξησης του αριθμού παραγωγής. Το τελευταίο ευνοήθηκε ιδιαιτέρως από την ανάπτυξη της ατομικής ευσέβειας, κατά την οποία ο πιστός απευθυνόταν στις προστάτιδες του εικόνες, είτε μέσα στους ναούς, είτε ιδιωτικά στο σπίτι²⁸⁷. Στην Κωνσταντινούπολη, η φιλοτέχνηση των φορητών εικόνων δεν σταμάτησε επί λατινικής κυριαρχίας τον 13^ο αιώνα. Εργαστήρια ζωγραφικής λειτουργούσαν αδιάλειπτα στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, κάτι που γίνεται γνωστό μέσα από χειρόγραφα²⁸⁸. Με την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261, εγκαινιάζεται μια νέα περίοδος αναβίωσης του κλασικισμού, όπως είχε διαμορφωθεί την εποχή του Ιουστινιανού κατά τον 6^ο αιώνα²⁸⁹. Εξελικτική πορεία ιδιαιτέρως επί των ημερών της εξουσίας των αυτοκρατόρων Μιχαήλ Η΄ και Ανδρονίκου Β΄ των Παλαιολόγων, γνώρισε το στυλ των φορητών εικόνων. Τα πρόσωπα

²⁸⁶ Σχετικά με την εικονογραφία της Θεοτόκου βλ. Ivan Bentechev, Eva Haustein – Bartsch, Muttergottesikonen, Museen der Stadt Recklinghausen, Recklinghausen 2001, 40 – 45 · Nikodim Pavlovich Kondakov, «The iconography of the Mother of God», II, Saint Petersburg 1914, 152 - 293

²⁸⁷ βλ. Ch. Delvoye, «Βυζαντινή Τέχνη», Αθήνα 2014, 553 – 554

²⁸⁸ βλ. Ch. Delvoye, «Βυζαντινή Τέχνη», 553

²⁸⁹ βλ. Ν. Πανσελήνου, «Βυζαντινή Ζωγραφική», *Η βυζαντινή κοινωνία και οι εικόνες της*, Αθήνα 1999, 223

εικονίζονται με εκφραστικές χειρονομίες, γεμάτα ζωντάνια και πιο κοντά στη γήινη ανθρωπότητα. Οι στάσεις αποδίδονται με φυσικότητα και άνεση και τα σώματα αποκτούν κάτω από τις πτυχές πλαστικότητα. Οι χρωματισμοί γίνονται πιο απαλοί και λαμπεροί. Δημιουργείται μια αρμονία χρωμάτων κόκκινου, σκούρου πράσινου και μπλε και κιτρινωπού. Η έκφραση του προσώπου γίνεται γλυκύτερη. Οι γραμμές του πλάθονται χωρίς κάποιο περίγραμμα. Οι φορητές εικόνες αυτής της περιόδου εκφράζουν μέσω των μορφών που απεικονίζονται, ένα ανθρώπινο συναίσθημα κρατώντας τες σε έναν κόσμο υπερβατικό²⁹⁰.

Οι δύο εικόνες του ναού των Ταξιαρχών Δράμας, μοιάζουν να συγγενεύουν τεχνοτροπικά και εικονογραφικά, με τις αντίστοιχες παλαιολόγειες εικόνες της Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών²⁹¹. Κοινά χαρακτηριστικά εντοπίζονται στο πλάσιμο των προσώπων, στη χρήση των χρωματισμών και των φώτων καθώς επίσης και στην ομοιότητα των μορφών, ιδιαιτέρως στο παιδικό πρόσωπο του Ιησού. Και οι δύο ομάδες εικόνων αντιπροσωπεύουν το υψηλό καλλιτεχνικό ρεύμα της εποχής και συνδέονται με την Κωνσταντινούπολη καθώς πιθανότατα ζωγραφίστηκαν σε εργαστήριο της πρωτεύουσας. Ειδικά για τις εικόνες των Ταξιαρχών Δράμας, επιβεβαιώνεται ίσως το συμπέρασμα, της άμεσης επαφής της πόλης με την αυτοκράτειρα και σύζυγο του Ανδρονίκου Β΄ του Παλαιολόγου, Ειρήνης της Μομφερρατικής.

Εικόνα Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ²⁹²

Μεταγενέστερη χρονικά των δύο εικόνων του τέμπλου, είναι σύμφωνα με την επιγραφή της, η παλαιά φορητή εικόνα των προστατών και φερώνυμων του ναού, Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ. Αναφορά στην εν λόγω εικόνα και το ναό των Ταξιαρχών, κάνει ο Γεώργιος Χατζηκυριακού, ο οποίος χρημάτισε επιθεωρητής εκπαίδευσης των σχολείων της Μακεδονίας, κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού αγώνα. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, επισκέπτεται την πόλη της Δράμας και αναφέρει σχετικά: «*Ἐν Δράμα ὑπάρχει καὶ ναῖσκος τις βυζαντινός τῶν Ταξιαρχῶν, ἀλλὰ διατηρῶν παλαιάς εἰκόνας ἀξίας προσοχῆς ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς βυζαντινῆς ἀγιογραφικῆς*»²⁹³.

Η εικόνα αρχικά ήταν τοποθετημένη σε προσκυνητάρι μέσα στο ναό των Ταξιαρχών.

²⁹⁰ βλ. Ch. Delvoye, «Βυζαντινή Τέχνη», 554

²⁹¹ βλ. Α. Στρατή, «Οι εικόνες του Χριστού Παντοκράτορος και της Παναγίας Οδηγήτριας στο καθολικό της Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών». *ΔΧΑΕ* 18 (1995), Περίοδος Δ΄, Αθήνα 1995, 121 – 128

²⁹² βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 41

²⁹³ βλ. Δ. Κυράτσος, *Μητροπολίτης Δράμας, Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας από τις απαρχές της μέχρι σήμερα*, Δράμα 2000, 76

Ωστόσο για λόγους συντήρησης μεταφέρθηκε και σήμερα φυλάσσεται στον μητροπολιτικό ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου της Δράμας. Χρονολογείται στο α' μισό του 19^{ου} αιώνα, κάτι που γίνεται εμφανές όχι μόνο από τα τεχνοτροπικά της χαρακτηριστικά, αλλά και από την επιγραφή που σώζεται στο κάτω μέρος της εικόνας, ανάμεσα των δύο αρχαγγέλων. Στο σημείο εκείνο, εντοπίζεται η ημερομηνία αγιογράφησης της εικόνας *1816 μαΐου 25*, καθώς επίσης και η υπογραφή του καλλιτέχνη²⁹⁴: *ΧΕΪΡ. ΚΥΡΙΑΖΗ [ΕΞ] ΑΪΝΟΥ*²⁹⁵.

Τεχνοτροπικά και χρονολογικά, η εικόνα ανήκει σε μία ζωγραφική τάση η οποία εμφανίζεται κατά τον 18^ο αιώνα και έπειτα. Ειδικότερα στο βορειοελλαδίτικο χώρο συνδέεται με οργάνωση καλλιτεχνικών εργαστηρίων σε συντεχνίες ζωγράφων, με βάση τον τόπο καταγωγής τους. Η τάση που αφορά τα εν λόγω εργαστήρια ονομάστηκε «λαϊκότροπη» καθώς από τα βασικά της χαρακτηριστικά είναι ο συγκερασμός «λαϊκών», βυζαντινών και νεωτερικών τεχνοτροπικών στοιχείων, η χρήση παλαιών εικονογραφικών προτύπων, η σχεδιαστική και με τρόπο ελεύθερο απεικόνιση καθώς και η αδιαφορία για την ανατομική ακρίβεια²⁹⁶.

Η εικόνα έχει γίνει πιθανώς με την τεχνική της ελαιογραφίας. Το εξωτερικό πλαίσιο της εικόνας περιτρέχεται από διπλή λεπτή ταινία πράσινου και καφέ χρώματος. Στο εσωτερικό, με την μορφή περίτεχνου πλαισίου, συνεχίζει μια ταινία χρυσού και καφέ χρώματος, διακοσμημένη στις πλευρές με πλοχμούς και στις άκρες με σχηματοποιημένες γωνίες. Οι δύο μορφές των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ, φαίνεται να ξεφεύγουν από τα βυζαντινά πρότυπα. Εικονίζονται μέσα σε χρυσό φόντο ως δύο ολόσωμες φιγούρες σε μετωπική στάση. Στο κάτω μέρος, χρησιμοποιείται το σκούρο πράσινο χρώμα, ίσως για να υποδηλώσει την ύπαρξη δαπέδου. Τα πρόσωπα των δύο ταξιάρχων εικονίζονται αγένεια, έχοντας την όψη εφήβων ή νέων ανδρών, με δομημένες κορμοστασιές που αποπνέουν σφρίγος. Το δέρμα του προσώπου και του λαιμού πλάθεται με σκούρο προπλασμό ενώ με λευκά σημεία τονίζονται οι σκιές. Τα μάτια είναι μικρού αμυγδαλωτού σχήματος, η μύτη

²⁹⁴ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 42

²⁹⁵ Πρόκειται πιθανόν για τον ανιτή ζωγράφο Κυριαζή Λασκαράκη (1811 – 1833), ο οποίος είναι γνωστός κυρίως μέσω της υπογραφής του ως Κυριαζής «[ΕΞ] Αΐνου». Ο ζωγράφος φαίνεται να έχει μια σταθερή επαγγελματική πορεία στην περιοχή της Δράμας, καθώς εικόνες του εντοπίζονται εκτός από το παρεκκλήσι των Ταξιάρχων της Δράμας (1816), στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως (περ. 1826), στο Παγονέρι (1812, 1813), στον Βαθύτοπο (κατεστραμμένες – 1813) και στη Χωριστή (1822), βλ. Μ. Παρχαρίδου – Αναγνώστου, «Τα κειμήλια του Ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου στη Χωριστή Δράμας», *Πρακτικά ΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης Η Δράμα και η περιοχή της, Ιστορία και Πολιτισμός, Δράμα 8 – 10 Νοεμβρίου 2013*, Δράμα 2017, 375 (σημ. 12), και Μ. Παρχαρίδου – Αναγνώστου, «Δύο εικόνες του ζωγράφου Κυριαζή Λασκαράκη στο Παγονέρι Δράμας», *Περί Θράκης – Επιστημονική Περιοδική Έκδοση* (Τόμος Έκτος), Ξάνθη 2007 – 2009, 163 (σημ. 3)

²⁹⁶ Ενδεικτικά για τις καλλιτεχνικές τάσεις στην εκκλησιαστική ζωγραφική του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου} αιώνα βλ. Ν. Γραικός, «Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα», *Πολιτισμικά και εικονογραφικά ζητήματα*, Θεσσαλονίκη 2011, 271 – 278

λεπτή και τα χείλη επίσης μικρού σχήματος, σαρκώδη, στις αποχρώσεις ενός γήινου χρώματος.

Παρότι οι αγγελικές δυνάμεις συνιστούν άυλα και άμορφα όντα, τα ανθρωπομορφικά τους χαρακτηριστικά απηχούν σε ορισμένα χωρία της Καινής Διαθήκης, που κατονομάζουν τους αγγέλους ως *ἄνδρες* ή *νεανίσκους*.²⁹⁷ Σχετικά με τα εξωτερικά ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά των αγγέλων, ιδιαίτερη μνεία γίνεται στο 15^ο κεφάλαιο του Ψευδο – Διονυσίου του Αρεοπαγίτου με τίτλο «*Περὶ τῆς οὐρανίου ἱεραρχίας*»²⁹⁸. Σύμφωνα με το κείμενο, οι άγγελοι δύνανται να εικονιστούν με ανθρώπινα χαρακτηριστικά. Οι οφθαλμοί τους φανερώνουν την επικοινωνία και την επαφή τους με το θεό και την πρόσληψη του θείου φωτισμού. Τα βλέφαρα και τα φρύδια δηλώνουν τη φύλαξη των θείων μηνυμάτων. Η μύτη τους συμβολίζει τη διακριτική αντίληψη να ξεχωρίζουν τα ωφέλιμα από τα βλαβερά για τη ψυχή του ανθρώπου. Το στόμα και τα αυτιά τους υποδηλώνει το δέξιμο της θεϊκής γνώσεως. Τα χέρια τους, φανερώνουν την ικανότητα των Αγγέλων να ενεργούν κατά το ωφέλιμο σε αντιδιαστολή με το βλαβερό για τον άνθρωπο. Τα πόδια τους φανερώνουν την προθυμία για την αδιάκοπη προσφορά τους προς τον Θεό ενώ η νεανική ηλικία με την οποία αποτυπώνονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου και του σώματος δηλώνουν την ακμάζουσα δύναμή τους²⁹⁹.

Η αριστερή ολόσωμη μορφή εικονίζει, όπως άλλωστε φανερώνει και η επιγραφή του ονόματος πάνω από τον φωτοστέφανο της κεφαλής, τον Αρχάγγελο Μιχαήλ. Η τιμή προς το πρόσωπό του, συνδέθηκε με την ιδιότητά του ως Αρχιστρατήγου των επουρανίων δυνάμεων. Για τον λόγο αυτό, ιδιαιτέρως τιμήθηκε από αυτοκράτορες και αξιωματούχους της αυτοκρατορικής αυλής, οι οποίοι προέβησαν στην ίδρυση μοναστηριών, ναών και παρεκκλησίων. Η τιμή του διαδόθηκε και πέρα των συνόρων της βυζαντινής αυτοκρατορίας, σε ορθόδοξες σλαβικές χώρες, όπως στη Σερβία και τη Ρωσία.³⁰⁰ Επίσης, ήταν διαδεδομένη και η πρακτική να απεικονίζεται η μορφή του Αρχαγγέλου ως προστάτης στον οπισθότυπο νομισμάτων και σφραγίδων.³⁰¹ Με τα χαρακτηριστικά του Αρχιστρατήγου, εικονίζεται και στην παρούσα εικόνα του παρεκκλησίου της Δράμας: φορά κοντή πολυτελή στρατιωτική

²⁹⁷ Κατά Μάρκον 16: 5, «καὶ εἰσελθοῦσαι εἰς τὸ μνημεῖον εἶδον *νεανίσκον* καθήμενον ἐν τοῖς δεξιοῖς, περιβεβλημένον στολὴν λευκὴν, καὶ ἐξεθαμβήθησαν», Κατά Λουκάν 24: 4, «καὶ ἐγένετο ἐν τῷ διαπορεῖσθαι αὐτὰς περὶ τούτου καὶ ἰδοὺ *ἄνδρες* δύο ἐπέστησαν αὐταῖς ἐν ἐσθήσεσιν ἀστραποῦσαις»

²⁹⁸ Ενδεικτικά «*Περὶ τῆς οὐρανίου ἱεραρχίας*» βλ. Denys L' Aréopagite, «*La Hiérarchie Céleste*», Paris 1970, 70 – 99

²⁹⁹ βλ. Ε. Χρυσάφη, *Οἱ ἄγγελοι ὡς μέλη τῆς οὐράνιας αυλῆς στὴν τέχνη τῆς πρώιμης καὶ μέσης βυζαντινῆς περιόδου*, Θεσσαλονίκη 2014, 70 – 71

³⁰⁰ Ενδεικτικά βλ. Αρχιμ. Σίλας Κουκιάρης, *Τα Θαύματα-Εμφανίσεις των Αγγέλων και Αρχαγγέλων στὴν Βυζαντινὴ τέχνη των Βαλκανίων*, Αθήνα 1989, 22 – 24

³⁰¹ βλ. Δ. Τσουγκαράκης, *Εἰσαγωγή στὴ Βυζαντινὴ Σφραγιδογραφία*, Αθήνα 2021, 48 – 49

φορεσιά, με πλούσιο φολιδωτό θώρακα αναγεννησιακού τύπου, κρηπίδες, ενώ στο δεξιό του χέρι κραδαίνει το σπαθί του³⁰². Με το αριστερό, αφήνει να φαίνεται ξεδιπλωμένο ενεπίγραφο ειλητάριο στο οποίο αναγράφεται η εξής κεφαλαιογράμματα επιγραφή³⁰³:

*”ΕΦΗΠΟΝ ΟΡΑΤΕΜΕ, ΗΠΡΟCΙΟΝΤΕC· ΔΗCΤΟΜΟΝ ΚΑΤΕΧΟΝΤΑ, ΧΕΙΡΙ ΡΟΜΦΕΑ·
CΤΗΦΗ ΒΑΡΒΑΡΟΝ ΕΚΔΗΟΚΟ Κ’ ΠΛΗΤΩ· ΕΜΟΥ ΔΕΝΑΟΥ, ΥΠΑΡΧΕΙ ΘΕΟC ΜΕΓΑC·
ΤΗ ΔΗΝΟΝ Α’ ΝΤΟ, ΘCΤΗC ΒΑΛΗΘΗ ΠΡΑΞΕ ΠΑΤΑΞΟ ΤΟΥΤΟΝ ΤΗ ΡΟΜΦΕΑ ΕΝ ΤΑΧΗ·*

Η αναφορά στην πολεμική εξάρτηση συσχετίζεται με τον αγώνα που αφορά τον Παράδεισο. Πίσω από τους ώμους του, πέφτει μανδύας ρόδινου χρώματος, ο οποίος φτάνει μέχρι το ύψος της πτέρνας των ποδιών του ενώ καλύπτει και μέρος του αριστερού χεριού του. Οι αγγελικές του φτερούγες, τυπικό χαρακτηριστικό στην ανατολική και δυτική τέχνη, αποτυπώνονται πολύχρωμες με τα χρώματα της ίριδας. Ο εσωτερικός χώρος του φωτοστέφανου καθώς επίσης και τα δύο χέρια (ο δεξιός βραχίονας και η αριστερή παλάμη) και τα πόδια (από το σημείο της κνήμης και κάτωθεν) καλύπτονται με επάργυρα καλύμματα που φέρουν εγχάρακτα διακοσμητικά στοιχεία. Πάνω από την κεφαλή του, μέσα σε πλαίσιο που θυμίζει διακοσμητική πόρπη ζώνης, εγγράφονται στους δύο κύκλους οι λέξεις που συνθέτουν το όνομα του αρχαγγέλου: *Ο ΑΡΧΩΝ ΜΙΧΑΗΛ*

Στα δεξιά της εικόνας, εικονογραφείται ο αρχάγγελος Γαβριήλ που ως εΐθισται απεικονίζεται μαζί με τον έτερο αρχάγγελο Μιχαήλ. Η τιμή του εν λόγω αρχαγγέλου ήταν εξίσου διαδεδομένη στους αυτοκράτορες και σε αυλικούς αξιωματούχους³⁰⁴. Ο αρχάγγελος Γαβριήλ είναι ο κατεξοχήν άγγελος, ο οποίος συνδέεται με την μεταφορά των θείων μηνυμάτων. Το όνομα του, γίνεται ήδη γνωστό σε κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης από τον προφήτη Δανιήλ³⁰⁵, ενώ στην Καινή Διαθήκη είναι εκείνος ο αρχάγγελος, ο οποίος φέρνει την είδηση στο Ζαχαρία ότι η σύζυγός του Ελισάβετ θα γεννήσει τον Ιωάννη³⁰⁶, καθώς επίσης και το μεγάλο μήνυμα του Ευαγγελισμού στη Θεοτόκο³⁰⁷. Ο αρχάγγελος Γαβριήλ, εικάζεται

³⁰² βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 43

³⁰³ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 44

³⁰⁴ βλ. Ε. Χρυσάφη, «Οι άγγελοι ως μέλη της ουράνιας αυλής», 166

³⁰⁵ Ο προφήτης Δανιήλ είναι ο μοναδικός που ονοματίζει τους αγγέλους και κατονομάζει για πρώτη φορά τον αρχάγγελο Γαβριήλ, βλ. Δανιήλ, 8,16 «καὶ ἤκουσα φωνὴν ἀνδρὸς ἀναμέσον τοῦ Οὐβάλ, καὶ ἐκάλεσε καὶ εἶπε· Γαβριήλ, συνέτισον ἐκεῖνον τὴν ὄρασιν»

³⁰⁶ βλ. Κατά Λουκάν, 1: 18 – 19 «καὶ ἀποκριθεὶς ὁ ἄγγελος εἶπεν αὐτῷ· ἐγὼ εἰμι Γαβριήλ ὁ παρεστηκὼς ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, καὶ ἀπεστάλην λαλῆσαι πρὸς σε καὶ εὐαγγελίσασθαί σοι ταῦτα»

³⁰⁷ βλ. Κατά Λουκάν, 1: 26 – 33 «Ἐν δὲ τῷ μηνὶ τῷ ἑκτῷ ἀπεστάλη ὁ ἄγγελος Γαβριήλ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς πόλιν τῆς Γαλιλαίας,

ότι διαδραματίζει ρόλο και σε άλλα ακόμα γεγονότα, ωστόσο μονάχα στα δύο προαναφερθέντα επεισόδια κατονομάζεται. Η αλληλεπίδραση του αρχαγγέλου Γαβριήλ με τον ανθρώπινο κόσμο, εξυπηρετεί τη Θεία Οικονομία, προετοιμάζοντας παράλληλα την έλευση και την ενανθρώπιση του Ιησού Χριστού. Στην εικόνα του παρεκκλησίου της Δράμας, ο αρχάγγελος εικονίζεται να φοράει χιτώνα κυανού χρώματος με χρυσή οριζόντια λωρίδα στο κάτω μέρος του, ιμάτιο χρυσού χρώματος και μανδύα ερυθρού χρώματος με χρυσές λεπτομέρειες, ο οποίος δένεται με κόμπο στο ύψος του στήθους³⁰⁸. Το δεξιό του χέρι, το έχει υψωμένο σε στάση ευλογίας και με το αριστερό αφήνει να ξετυλιχθεί ενεπίγραφο ειλητάριο, έχοντας την εξής επιγραφή³⁰⁹:

” *ΟΣΉΓΡΑΦΟ ΚΑΛΑΜΟΝ ΤΗ ΧΗΡΙ ΦΕΡΟΝ · ΤΟΝ ΕΙCΙΟΝΤΟΝ, CΗΝΤΑΓΆC ΑΨΟΓΡΆΦΩ ·
ΦΡΟΝΡΩ CΤΕΡΓΟΝΤΑC, ΗΔΕ ΜΗ ΦΘΗΡΩ ΤΆΧΗ ·*

κρατώντας παράλληλα σκήπτρο με μικρά άνθη και φυλλωτή απόληξη³¹⁰. Τα μαλλιά του εικονίζονται να πέφτουν ελεύθερα πάνω στους δύο ώμους του, ενώ και σε αυτήν τα περίπτωση τα χέρια, τα πόδια και ο φωτοστέφανος του αρχαγγέλου έχουν αργυρά με εγγάρακτη διακόσμηση καλύμματα. Πάνω από την κεφαλή του, κατ’ αντιστοιχία του αρχαγγέλου Μιχαήλ, αναγράφεται εντός περίτεχνου πλαισίου το όνομα του αρχαγγέλου: *Ο ΑΡΧΩΝ ΓΑΒΡΙΗΛ*.

ἢ ὄνομα Ναζαρέτ»

³⁰⁸ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 45

³⁰⁹ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 46

³¹⁰ Υπάρχουν περιπτώσεις στην εικονογραφία, όπου οι άγγελοι εικονίζονται να κρατούν ανά χείρας τα αυτοκρατορικά διάσημα, δηλαδή τη σφαίρα και το σκήπτρο. Η ράβδος χρησιμοποιήθηκε ήδη ως σύμβολο ανώτατης εξουσίας από την ιουδαϊκή και ελληνορωμαϊκή παράδοση και πέρασε μεταγενέστερα και στους βυζαντινούς αυτοκράτορες (βλ. Gerhart B. Ladner, *God, Cosmos, and Humankind. The world of Early Christian Symbolism*, Los Angeles 1995, 207). Στο βιβλίο των Κριτών της Παλαιάς Διαθήκης, η ράβδος αποτελεί διακριτικό των αγγέλων (βλ. Κριτών 6: 21, «Καὶ ἐξέτεινεν ὁ Ἄγγελος Κυρίου τὸ ἄκρον τῆς ράβδου τῇ ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ») ενώ σε σκηνές κατά τις οποίες οι άγγελοι εμφανίζονται ως απεσταλμένοι θείας αποστολής και αγγελίας, η ράβδος εμφανίζεται ως σύμβολο θεϊκού μηνύματος (βλ. Ε. Χρυσάφη, «Οι άγγελοι ως μέλη της ουράνιας αυλής», 148). Ενδεικτικά για τη ράβδο και το σκήπτρο ως σύμβολα εξουσίας στη χριστιανική τέχνη βλ. Ν. Γκιολές, «Τα βυζαντινά αυτοκρατορικά διάσημα», *Το Βυζάντιο ως Οικουμένη*, Αθήνα 2001, 63-75

5. Ο περιβάλλον χώρος

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, το παρεκκλήσι των Ταξιαρχών βρίσκεται στο κέντρο της πόλης, εντός περιβόλου και πλησίον της βορειοανατολικής πλευράς του βυζαντινού τείχους της Δράμας. Η ύπαρξη ναού αφιερωμένου στους Αρχαγγέλους εντός των τειχών της πόλης και δη πλησίον της κύριας ανατολικής πύλης που επικοινωνεί με τον κεντρικό οδικό άξονα της Εγνατίας οδού προς την μεριά των Φιλίππων, συνδέεται με την προστασία της πόλης από τους Ταξιάρχες, οι οποίοι επιβλέπουν ως άγρυπνοι και ακούραστοι φρουροί³¹¹. Για τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου διενεργήθηκαν εργασίες ενώ υπό την εποπτεία της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καβάλας, υποβλήθηκε πρόταση πολεοδομικής προστασίας των λοιπών αρχαιολογικών λειψάνων του ιστορικού κέντρου της πόλης στο τότε Υπουργείο Δημοσίων Έργων. Τα λιγοστά απομεινάρια του τείχους που συνδεόντουσαν με τμήμα του ναού, εντοπίστηκαν έπειτα από ανασκαφική έρευνα στη νότια και ανατολική πλευρά του περιβόλου να εφάπτονται στην ασίδα του Ιερού Βήματος. Έπειτα από κάθετες τομές που έγιναν στο τείχος, προέκυψε κατόπιν κεραμολογικού υλικού και από πλευράς τοιχοδομίας, ότι χρονολογικά το τείχος τοποθετείται στην παλαιοχριστιανική και υστερορωμαϊκή εποχή³¹². Συγκεκριμένα ήρθαν στο φως τρεις πυλίδες (εμφανώς διασώζονται οι δύο σήμερα) που χρησιμοποιούνταν ως ανακουφιστικά τόξα πάνω στα οποία διαμορφώθηκε η κτιστή κλίμακα ανόδου σε πυργόσχημο τμήμα του τείχους³¹³. Ο ναός εικάζεται ότι ενσωματώθηκε μεταγενέστερα στο τείχος εξαιτίας του ακανόνιστου σχήματος της εξωτερικής του τρίπλευρης κόγχης του Ιερού.

Πάνω στις τρεις πυλίδες, στη νότια πλευρά του περιβόλου, στηριζόταν νεωτετικό καμπαναριό, κατασκευασμένο από τούβλα επιχρισμένα με τσιμεντοκονίαμα³¹⁴. Κατά την

³¹¹ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 166 · Ο συμβολισμός αόρατων ένοπλων δυνάμεων που λειτουργούν ως μέσο της προαγωγής του καλού και αντίστοιχα τιμωρίας του κακού, φαίνεται να πέρασε ως αντίληψη και στη λαογραφική παράδοση. Όπως λοιπόν υπήρχε η πεποίθηση ότι η ύπαρξη ναού, ιδιαίτερων των Ταξιαρχών, πλησίον των τειχών της πόλης θα προστάτευε από εχθρικές απειλές, έτσι δημιουργήθηκε η συνήθεια της απεικόνισης ένοπλων ανδρικών μορφών πίσω από την πόρτα ενός σπιτιού. Συγκεκριμένα, σε αρχοντικά σπίτια της περιοχής του Ζαγορίου, εντοπίστηκαν ζωγραφισμένες πέντε ένοπλες ανδρικές μορφές, οι οποίες διατάσσονται όλες πίσω από το άνοιγμα της πόρτας του οντά ή κάποιου άλλου χώρου. Προφανώς, οι ζωγραφικές αυτές φιγούρες, έχουν φυλακτικό και αποτρεπτικό χαρακτήρα, όπως άλλωστε και οι απεικονίσεις του Αρχαγγέλου Μιχαήλ πλησίον της εισόδου του ναού ή του Ιερού Βήματος, του κατεξοχήν ιερού μέρους, ως φύλακα αυτού. Ενδεικτικά βλ. Σ. Τσιόδουλος, «Η διακοσμητική ζωγραφική των σπιτιών του Ζαγορίου», (τέλη 18^{ου} – αρχές 20^{ου} αιώνα), *Ιστορική και πολιτισμική προσέγγιση*, Α' Τόμος, Ιωάννινα 2005, 118 – 120

³¹² Οι επιτόπιες εργασίες στο τείχος, διενεργήθηκαν από συνεργείο τοπογράφων υπό την επίβλεψη του Γεωργίου Αδρίμη. Τα απομεινάρια εντοπίστηκαν στον περίβολο του ναΐσκου αν και ορισμένα χάνονται μέσα στο πολεοδομικό δίκτυο των κτηριακών συγκροτημάτων της πόλης, βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 159, υπ. 3

³¹³ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 47

³¹⁴ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 48

διάρκεια των εργασιών, το χρονικό διάστημα μεταξύ των ετών 1973 και 1975, το καμπαναριό κατεδαφίστηκε. Παράλληλα έγιναν διαδικασίες συντήρησης και στερέωσης των πυλίδων, ενώ ο χώρος νότια του ναού διαμορφώθηκε σε εσωτερική αυλή με μεγάλες πλάκες ακανόνιστου μεγέθους. Η έρευνα στη νότια πλευρά, προκειμένου να εξεταστεί η πορεία του τείχους στο χώρο σταμάτησε, καθότι έπρεπε να κατεδαφιστεί μικρό οίκημα, το οποίο ανήκε στη δικαιοδοσία της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας³¹⁵. Στη νοτιοδυτική πλευρά της διαμορφωμένης πλέον αυλής, κτίστηκε εκ νέου το καμπαναριό³¹⁶. Η βορεινή πλευρά διαμορφώθηκε κατά τέτοιο τρόπο, ώστε ως προς την κάτοψη, να συμπίπτει με το πλάτος του μεταγενέστερου κλειστού περιστώου που κατεδαφίστηκε. Η δυτική πλευρά, όπου και η είσοδος του ναού, προσαρμόστηκε με την πολυκατοικία έμπροσθεν αυτής, εκ της οποίας δύο δοκάρια βρίσκονταν σε απόσταση 1,50 μέτρου από το δυτικό τοίχο. Η πρόσβαση στον εσωτερικό χώρο μεταφέρθηκε από τη νοτιοδυτική πλευρά και όχι από τη βορειοανατολική, από την οποία γινόταν η είσοδος πριν κατεδαφιστεί το κλειστό περίστωο.

Ιδιαίτερης σημασίας και προσοχής, χρήζει το καμαροσκέπαστο οικοδόμημα το οποίο εντοπίζεται στη νότια πλευρά του ναού³¹⁷. Κατά την διάρκεια των αναστηλωτικών και ανασκαφικών εργασιών που διενεργήθηκαν στο χώρο του μνημείου το 1973, αποκαλύφθηκε το καμαροσκεπές κτίσμα (διαστάσεων 4.10 x 2 x 1.80 μέτρα)³¹⁸. Τις τρεις πλευρές της μικρής εισόδου του, πλαισίωναν μαρμαρίνοι σταθμοί, εκ των οποίων ο άνω οριζόντιος είναι τμήμα αράβδωτου μαρμαρίνου κίονα. Την θύρα έκλεινε μαρμαρίνο θωράκιο που κοσμείται με ανάγλυφο σταυρό και παραστάσεις³¹⁹, το οποίο κατόπιν μελέτης παρατηρήθηκε πως προερχόταν από το αρχικό μαρμαρίνο τέμπλο του ναού³²⁰. Χρονολογικά αποτελεί κτίσμα μεταγενέστερο το οποίο ενδεχομένως κτίστηκε στη θέση παλαιότερου. Η τοιχοδομία των πλευρών αποτελείται από αργούς λίθους με ασβεστοκονίαμα, ενώ έμπροσθεν η ημικυλινδρική καμάρα είναι κτισμένη από σειρά πλίνθων τοποθετημένων με εκφορικό τρόπο δόμησης. Η ύπαρξη του εντός του προαυλίου και εφαπτομένου του παρεκκλησίου, συνδέεται με την άποψη ότι πιθανώς επρόκειτο για οστεοφυλάκιο, καθότι κατά την ανασκαφή του, ο εσωτερικός του χώρος³²¹ βρέθηκε γεμάτος από οστά, κυρίως κρανίων³²². Το τελευταίο

³¹⁵βλ. Χ. Πέννας, «Ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών», Βυζαντινά – Μεσαιωνικά Μνημεία Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, ΑΔ 29 (1973 – 1974), Β'3, 851

³¹⁶ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 49

³¹⁷ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 50

³¹⁸ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 51

³¹⁹ βλ. Γ. Κ. Χατζόπουλος, «Ιστορικά Ανάλεκτα της Εκκλησίας της Δράμας», 2012, 185

³²⁰ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 160

³²¹ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 52

³²² βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχαι» ΑΔ 29 (1973 – 1974), Β'3, 851

έρχεται σε συνοχή με την εκδοχή της παραμονής και του θανάτου της αυτοκράτειρας Ειρήνης της Μομφερρατικής στην πόλη της Δράμας τις πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αιώνα. Άγνωστο παραμένει μέχρι σήμερα εάν αποτελέσε τον αρχικό χώρο ταφής και εναπόθεσης των λειψάνων της κτητόρισσας του μνημείου, προτού αυτά μεταφερθούν από τη Δράμα στην Κωνσταντινούπολη από την κόρη της, Σιμωνίδα. Την υπόθεση αυτή, ότι δηλαδή ο ναός μπορεί να ερμηνευθεί και ως ταφικό παρεκκλήσι, ενισχύει το γεγονός της ύπαρξης τοιχογραφιών στο παρεκκλήσι από τον Κύκλο των Παθών, σε συνδυασμό με τα πορτραίτα των δύο Ταξιαρχών, ως οδηγητών ψυχών³²³.

6. Η αναστήλωση του ναού (1973)

Η συντήρηση και η αποκατάσταση της αρχικής μορφής του παρεκκλησίου των Ταξιαρχών της Δράμας³²⁴, άρχισαν το Νοέμβριο του 1973 από την Αρχαιολογική Υπηρεσία³²⁵. Οι εργασίες περιλάμβαναν αναστηλώσεις, κατεδαφίσεις νεότερων προσκτισμάτων, στερεώσεις, αρμολογήματα, καθαίρεση κονιαμάτων, αναστήλωση του αρχικού μαρμάρινου τέμπλου και διαμόρφωση του εξωτερικού περιβάλλοντος χώρου του μνημείου³²⁶. Συστηματικά ξεκίνησαν αμέσως μετά την κατεδάφιση του εξωτερικού βόρειου και δυτικού τοίχου του ναού. Πριν την κατεδάφιση, τις τρεις πλευρές του κυρίως μονόχωρου ναού, περιέκλειε ένα κλειστό περίστωο με υπερυψωμένο δάπεδο κατά 1,20 μέτρα³²⁷. Το περίστωο είχε τέσσερα μέτρα πλάτος στα δυτικά και περίπου δύο μέτρα στη βόρεια και νότια πλευρά του. Ως εκ τούτου, η μέχρι εκείνη την περίοδο πρόσβαση στο ναό και στον προαύλιο χώρο του, γινόταν από τα βορειοανατολικά. Εξαιτίας ωστόσο της ανέγερσης γειτονικής πολυκατοικίας στα δυτικά του μνημείου, η Βυζαντινή Εφορεία Αρχαιοτήτων Καβάλας, υπό την εποπτεία της οποίας διενεργούνταν οι αναστηλώσεις, έκρινε σκόπιμη την κατεδάφιση του μεταγενέστερου περιστώου³²⁸, καθώς υπήρξε κίνδυνος κατάρρευσης του μνημείου. Κατά

³²³ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 166

³²⁴ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 53

³²⁵ Ενδεικτικά για τις αναστηλωτικές εργασίες στο ναό των Ταξιαρχών βλ. *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, Μέρος Β' 3 Χρονικά, τόμος 29 (1973 – 1974), Αθήναι 1980, 850 – 853

³²⁶ βλ. Ε. Παπαθεοφάνους – Τσουρή, «Ευρετήριο των Βυζαντινών Τοιχογραφιών της Ελλάδος», 261

³²⁷ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 54

³²⁸ Πριν τις οικοδομικές εργασίες που είχαν ως αποτέλεσμα την κατεδάφιση του μεταγενέστερου περιστώου, ο ναός είχε δέκα (10.00) μέτρα πλάτος και δεκαπέντε (15.00) μέτρα περίπου μήκος.

την αφαίρεση χρώματος από το υπερυψωμένο δάπεδο, ο εκσκαφέας έφτασε μέχρι τα θεμέλια του ναού, με αποτέλεσμα ο ναός να αρχίσει να γέρνει επικίνδυνα προς τα βόρεια³²⁹. Η Εφορεία, έπειτα από την παραλίγο καταστροφική ενέργεια για το μνημείο, προχώρησε σε αναστηλωτικές εργασίες και σε περιορισμένες ανασκαφικές έρευνες, εξαιτίας των δυσχερειών και των προβλημάτων που προέκυψαν³³⁰.

Άμεσες ήταν οι απαραίτητες εργασίες στερέωσης και αναστήλωσης των ζημιωμένων χώρων. Ο βόρειος τοίχος του ναού στερεώθηκε στη βάση του από τους μηχανικούς Κ. Σούτο και Γ. Τσάλτα³³¹, καθώς εμφάνιζε ελαφρά απόκλιση προς τα έξω ως προς τον κατακόρυφο άξονα του ναού. Στην ανατολική και δυτική πλευρά, συμπληρώθηκαν οι αετωματικές απολήξεις της στέγης, η οποία προσαρμόστηκε ώστε να καλύπτει τον εναπομείναντα μονόχωρο ναό. Η βόρεια πλευρά διαμορφώθηκε με τέτοιον τρόπο, ώστε να συμπίπτει στην κάτοψη με το πλάτος του κλειστού περιστώου που κατεδαφίστηκε. Η έρευνα συνεχίστηκε και στη νότια πλευρά, όπου στο ανατολικό της παράθυρο, εντοπίστηκε η αρχική νότια είσοδος του ναού προσαρμοσμένη σε αυτό. Στις παραστάδες μάλιστα του παραθύρου, αποκαλύφθηκαν οι τοιχογραφίες των δύο στυλιτών Αγίων Συμεών (προς ανατολάς) και Αλυπίου (προς δυσμάς) χρονολογούμενες αμφότερες στους πρώιμους παλαιολόγειους χρόνους³³². Έπειτα από την εξασφάλιση της στερεότητας του μνημειακού κτηρίου, αφαιρέθηκαν τα εξωτερικά επιχρίσματα και αρμολογήματα με αποτέλεσμα να αποκαλυφθεί η πλινθοπερίκλειστος τοιχοδομία καθώς επίσης εντοιχισμένα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και επιγραφές³³³ εκ των οποίων:

Στη **νότια όψη**, εντοπίστηκε τμήμα στυλοβάτη από το τέμπλο (1.10 μ. μήκος, 0.24 μ. πλάτος) με εσοχή για την έκχυση μόλυβδου για την προσαρμογή πεσσίσκου σε αυτόν. Επίσης απότμημα ενεπίγραφης μαρμαρίνης πλάκας (0.09 μ. μήκος, 0.07 μ. ύψος) εκ της οποίας δεν σώζεται ολόκληρη η επιγραφή παρά μόνον λιγοστά δυσδιάκριτα γράμματα. Στη **δυτική όψη**, ανευρέθηκε τραπεζιόσχημο τμήμα θωρακίου (0.57 μ. μήκος, 0.90 μ. ύψος), διακοσμημένο με γεωμετρικά σχέδια και σταυρό λατινικού τύπου, από τα άκρα της κεραίας του οποίου εκφύονται δύο κλωνάρια κισσόφυλων που καταλήγουν στη βάση του αντικρυστά³³⁴. Επίσης

³²⁹ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 157 – 158

³³⁰ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχαι» ΑΔ 29 (1973 – 1974), Β'3, 850

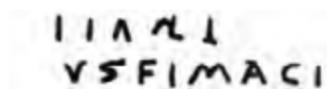
³³¹ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 158

³³² βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχαι» ΑΔ 29 (1973 – 1974), Β'3, 850

³³³ Η ανάλυση και μεταφορά των επιγραφών στις πλάκες που βρέθηκαν εντοιχισμένες στο ναό των Ταξιαρχών, περιγράφονται αναλυτικά στη μελέτη που καταγράφει το Αρχαιολογικό Δελτίο βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχαι» ΑΔ 29 (1973 – 1974), Β'3, 850 – 851

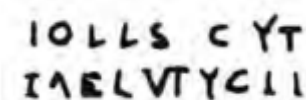
³³⁴ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 55

στην ίδια πλευρά, εντοπίστηκαν δύο τμήματα, πιθανώς μαρμάρινων θυρόφυλλων (1.10 μ. ύψος, 0.53 μ. πλάτος) με διακοσμημένη και ακόσμητη πλευρά αντίστοιχα³³⁵. Τμήμα ενεπίγραφης πλάκας (0.23 μ. ύψος, 0.63 μ. μήκος) βρέθηκε ομοίως και στη **βόρεια όψη**³³⁶, στην οποία μάλιστα διασώζεται η ακόλουθη δυσδιάκριτη επιγραφή:

(εικόνα i)³³⁷

Στην ίδια όψη, σώζεται εντοιχισμένο ανάποδα, ένα ακόμα τμήμα ενεπίγραφης πλάκας (0.65 μ. μήκος, 0.35 μ. ύψος), το οποίο μάλιστα αναφέρει ο Γάλλος καθηγητής Léon Heuzey στο βιβλίο του, όταν επισκέφθηκε το 1861 την πόλη της Δράμας³³⁸. Ωστόσο δεν το αναφέρει ως εντοιχισμένο στο ναό αλλά το περιλαμβάνει στις διασκορπισμένες πλάκες σε διάφορα σημεία της πόλης³³⁹. Στην πλάκα αναγράφεται η επιγραφή:

(εικόνα ii)

Σε συνέχεια της έρευνας στη βόρεια πλευρά του ναού, εντοπίστηκαν: (α) τμήμα πεσσίσκου από το τέμπλο (1.32 μ. ύψος, 0.20 μ. πλάτος), με συμφυή οκταγωνικό κιονίσκο, πυραμιδοειδή παρεμβλήματα και τετράγωνο τόρμο κάτω από αυτά³⁴⁰, (β) τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου από το τέμπλο (0.85 μ. ύψος, 0.17 μ. πλάτος), με συμφυή τεκτονικό (λεβητοειδές) κιονόκρανο³⁴¹, (γ) τμήμα πεσσίσκου τέμπλου (0.70 μ. ύψος, 0.20 μ. πλάτος) διακοσμημένο με ελικοειδή βλαστό, από τον οποίον εκφύονται φύλλα κισσού³⁴², (δ) τμήμα από τον στυλοβάτη του τέμπλου (0,84 μ. μήκος, 0.30 μ. πλάτος) στον οποίο σώζεται μάλιστα μέρος τετράγωνης εγκοπής για την προσαρμογή του πεσσίσκου σε αυτόν³⁴³. Στην **ανατολική**

³³⁵ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 56

³³⁶ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 57

³³⁷ Οι εικόνες (i, ii, iii & iv) με τις επιγραφές που αναγράφονται στις εντοιχισμένες μαρμάρινες πλάκες του ναού των Ταξιαρχών, προέρχονται από την μελέτη του Χαράλαμπου Πέννα, ενδεικτικά βλ. . Χ. Πέννας, «Ταξιάρχαι» *ΑΔ* 29 (1973 – 1974), Β'3, 850 – 851

³³⁸ βλ. Léon Heuzey, H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris 1876, 149

³³⁹ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 159

³⁴⁰ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 58

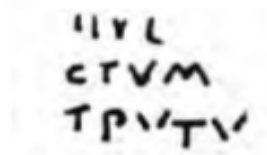
³⁴¹ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 59

³⁴² βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 60

³⁴³ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 61

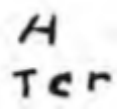
πλευρά, όπου και η κόγχη του Ιερού Βήματος, σώζεται μονάχα ένα τμήμα αράβδωτου κίονος (0.75 μ. ύψος).

Στις λοιπές ανασκαφικές έρευνες που συνεχίστηκαν στο χώρο του μνημείου, ανευρέθηκαν διάσπαρτα τα εξής αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά: (α) Θωράκιο (0.92 μ. ύψος, 0.67 μ. πλάτος, 0.08 μ. πάχος) που χρονολογείται σε μεσοβυζαντινούς χρόνους³⁴⁴, διακοσμημένο με παράσταση φυλλοφόρου σταυρού εντός ορθογωνίου πλαισίου. Εκατέρωθεν της επάνω κεραίας του σταυρού, σχηματίζεται ρόδακας με οκτώ φύλλα και οκτώ ακτίνες, (β) τμήμα πλάκας (0.30 μ. ύψος, 0.91 μ. πλάτος) που διασώζει την ακόλουθη επιγραφή:

(εικόνα iii)

Στην πίσω πλευρά, εντοπίζονται ανάγλυφες ταινίες που μαρτυρούν τη χρήση της πλάκας ως παλαιοχριστιανικό θύρωμα³⁴⁵, (γ) τμήμα ενεπίγραφης πλάκας (0.17 μ. ύψος, 0.42 μ. πλάτος) που φέρει την επιγραφή:

(εικόνα iv)

(δ) ανάγλυφη μαρμάρινη πλάκα (0.78 μ. πλάτος, 1.18 μ. μήκος) με διακόσμηση κύκλων μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο. Οι κύκλοι και το πλαίσιο σχηματίζονται με τριμερείς ταινίες και συνδέονται μέσω κόμβων. Οι τρεις μικρότεροι κύκλοι παρεμβάλλονται των δύο μεγαλύτερων, περικλείοντας εναλλάξ πυροστρόβιλο, ακτινωτό ρόδακα και εξάκτινο αστέρι³⁴⁶. Οι δύο μεγάλοι κύκλοι περιβάλλουν αντίστοιχα, ο ένας οκτάσχημο πλέγμα και ο δεύτερος οκτώ πεντάφυλλα φυτικά κοσμήματα σε επαφή με την περιφέρεια του κύκλου. Τα κενά που δημιουργούνται στο μεταξύ διάστημα των δύο κύκλων, συμπληρώνονται με φύλλα κισσού και σχηματοποιημένης άκανθας, (ε) ανάγλυφη πλάκα (0.78 μ. πλάτος, 0.69 μ. μήκος) ίδιας

³⁴⁴ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχαι» *ΑΔ* 29 (1973 – 1974), Β'3, 851

³⁴⁵ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχαι» *ΑΔ* 29 (1973 – 1974), Β'3, 851

³⁴⁶ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχαι» *ΑΔ* 29 (1973 – 1974), Β'3, 851

τεχνοτροπίας με την προηγούμενη³⁴⁷. Σε αυτήν, το θέμα του μεγάλου κύκλου περιβάλλει έξι ημικύκλια τα οποία περικλείουν στο κέντρο τους εξάκτινο αστέρι, (στ) τμήμα βατήρα θωρακίου, το οποίο φέρει τόρμο με αύλακα για έκχυση μόλυβδου και εγκοπή λαξευμένη για την υποδοχή του θωρακίου επάνω σε αυτό, (ζ) δύο τμήματα οκταγωνικού κιονίσκου (0.44 μ. ύψος, 0.15 μ. διάμετρος – 0.21 μ. ύψος, 0.15 μ. διάμετρος) τα οποία πιθανώς αποτελούσαν τμήματα οκταγωνικού κιονίσκου του τέμπλου³⁴⁸, (η) άνω τμήμα μαρμάρινου σύνθετου πεσσίσκου (0.70 μ. ύψος, 0.24 μ. πλάτος) από το τέμπλο. Αποτελείται στο κάτω μέρος από τετράγωνο πεσσίσκο με συμφυή σταθμό για τα βημόθυρα και στο επάνω από οκταγωνικό κιονίσκο με γλυπτά πυραμιδοειδή παρεμβλήματα μεταξύ του κιονίσκου και του πεσσίσκου. Στην εμπρόσθια επιφάνεια φέρει επιπεδόγλυφη διακόσμηση με γεωμετρικά σχέδια συμπλεκόμενων κύκλων και ρόμβων, που καταλήγουν στο επάνω μέρος σε σταυρό με τις κεραίες του πεπλατυσμένες, περιβαλλόμενο από ενδεκάφυλλο ρόδακα εγγεγραμμένο σε κύκλο, (θ) χάλκινο νόμισμα³⁴⁹ της εποχής του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου (944 – 959)³⁵⁰.

Ανασκαφικές έρευνες έγιναν επιπροσθέτως κατά τις διενεργούμενες εργασίες του Ο.Τ.Ε. για τη διάνοιξη τάφρου επί της οδού Βενιζέλου, στην οποία βρίσκεται το παρεκκλήσιο των Ταξιαρχών, για την τοποθέτηση καλωδίων. Κατά τη διάρκεια των εργασιών, εντοπίστηκε είσοδος που οδηγούσε σε καμαροσκεπή τάφο της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου³⁵¹. Ο τάφος αποκαλύφθηκε πλησίον του βυζαντινού τείχους της πόλης, σε απόσταση τριάντα (30) μέτρων από τη βορειοανατολική γωνία του ναού των Ταξιαρχών³⁵². Οι πλευρές του κτίσματος είναι κατασκευασμένες από αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα ενώ η ημικυλινδρική καμάρα της εισόδου, με σειρά πλίνθων τοποθετημένων με εκφορικό τρόπο δόμησης. Ο διάδρομος πλάτους 1,70 μέτρων οδηγούσε στην είσοδο του τάφου, η οποία ήταν πλαισιωμένη από μαρμάρινα λαξευτά θυρώματα και την έφραζε μαρμάρινη θύρα. Εντός του μνημείου, στην ανατολική και δυτική του πλευρά, βρέθηκαν δύο νεκρικές κλίνες, κτισμένες με λίθους και ασβεστοκονίαμα³⁵³, το επάνω μέρος των οποίων ήταν κατεστραμμένο, πιθανώς από τυμβωρύχους που σύλησαν τον τάφο. Τον τοίχο της βόρειας πλευράς καταλαμβάνει

³⁴⁷ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 62

³⁴⁸ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχαι» *ΑΔ* 29 (1973 – 1974), Β΄3, 853

³⁴⁹ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 63

³⁵⁰ Ενδεικτικά βλ. Phillip Grierson, «Byzantine Coins», *DOP* III, 2, εκδ. University California Press 1982, 566 (πιν. XXXIX, 26.1)

³⁵¹ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχαι» *ΑΔ* 29 (1973 – 1974), Β΄3, 853

³⁵² βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 64

³⁵³ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχαι» *ΑΔ* 29 (1973 – 1974), Β΄3, 853

λιθόκτιστη τράπεζα. Στο εσωτερικό του χώρου, δεν βρέθηκαν κτερίσματα παρά μόνα μερικά υπολείμματα διαλυμένων οστών. Έξωθεν του τάφου, εντοπίστηκε νόμισμα³⁵⁴ της περιόδου του αυτοκράτορα Ρωμανού Α΄ του Λεκαπηνού (920 – 944)³⁵⁵.

Ανατολικά του τάφου, σε απόσταση πενήντα (50) μέτρων, εντοπίστηκε και δεύτερος καμαροσκεπής τάφος, κατεστραμμένος στην ανωδομή του και χωρίς κτερίσματα για ευρήματα. Η ακεραιότητα του τάφου διατηρήθηκε κάτω από το οδόστρωμα της οδού Βενιζέλου, ενώ η Αρχαιολογική Υπηρεσία κατασκεύασε φρεάτιο για την κάθοδο στον εσωτερικό του χώρο³⁵⁶.

Η έρευνα με τις αναστηλωτικές εργασίες στο παρεκκλήσι των Ταξιαρχών αλλά και στον υπόλοιπο περιβάλλοντα χώρο, σταμάτησαν απότομα το 1975³⁵⁷. Ωστόσο κατά το χρονικό αυτό διάστημα των δύο χρόνων, έγινε συστηματική ανακατασκευή του ναού³⁵⁸: αποκαλύφθηκε το αρχικό βυζαντινό μνημείο έπειτα της κατεδάφισης του κλειστού περιστώου του και συγκεντρώθηκε αρχαιολογικό υλικό που αφορά την αρχιτεκτονική του, καθώς επίσης και τον γλυπτό και εικονογραφικό του διάκοσμο. Επιπρόσθετα αποκαταστάθηκε το αρχικό μαρμάρινο τέμπλο ενώ παράλληλα διαμορφώθηκε κατάλληλα ο περιβάλλον χώρος του, προκειμένου να καταστήσει το μνημείο προσβάσιμο και λειτουργικό.

7. Θρύλοι και παραδόσεις

Όπως έχει παρατηρηθεί και σε άλλες περιπτώσεις μνημείων και χώρων ιστορικής και αρχαιολογικής σημασίας, είναι συχνό το φαινόμενο να περιβάλλονται αυτά από θρύλους και παραδόσεις, ιστορίες διασωσμένες από τον απλό λαό. Μια ανάλογη περίπτωση καταγεγραμμένη από τον γέροντα Δημοσθένη Παπαοικονόμου, διασώζεται και για το παρεκκλήσι των Ταξιαρχών της Δράμας. Εκτός από τη σωζόμενη μαρτυρία για το ναό, δίνονται επίσης ιστορικές μαρτυρίες για το χρονικό περιβάλλον της εποχής που

³⁵⁴ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 65

³⁵⁵ βλ. Phillip Grierson, «Byzantine Coins», 562 (πιν. XXX VIII, 25a.11)

³⁵⁶ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχαι» ΑΔ 29 (1973 – 1974), Β΄3, 853 – 854

³⁵⁷ βλ. Χ. Πέννας, «Ταξιάρχες Δράμας», 158

³⁵⁸ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 66

διαδραματίζονται τα γεγονότα στην πόλη της Δράμας. Η παράδοση αναφέρει τα εξής³⁵⁹:

«Το 1955, η Μερκουρίου, διδασκάλισσα και φίλη της αδελφής μου Κλεονίκης, ενεθυμήθη εξαίφνης αυτήν και ηθέλησεν δια τελευταίαν φοράν να ίδη την ομοιοπαθή φίλην της εν πλήρει γήρατι, όπερ και έπραξε. Ελθούσα εις την οικίαν μας και αλλήλας ασπασθείσαι, ήρχισε να διηγήται παρισταμένου και εμού μεταξύ των άλλων, και την ιστορίαν της Δράμας, όπως την είχε ακούσει από τους γονείς της.

Ο Αλή Πασάς εκυβέρνα τα Ιωάννινα. Εδώ όμως στη Δράμα ήτο άλλος Πασάς, ο λεγόμενος Δράμαλης. Τίς οίδε δια ποίαν αιτίαν είχαν μεταξύ τους θανάσιμον μίσος και προπάντων ο Δράμαλης εναντίον του Αλή. Ημέραν και νύκταν διελογίζετο τίνι τρόπω να τον εξοντώσει. Ανεκάλυψε επιτέλους ότι ο ιατρός και έμπιστός του είναι χριστιανός και χωρίς να τον ξεύρει προσωπικώς, του γράφει ένα γράμμα και τον παρακαλεί πάση θυσία να του κάμη τη χάρη αυτή και ό,τι θελήσει θα το έχει. Κατά κακήν τύχην όμως, το γράμμα δίδεται κατά λάθος εις τον Πασάν. Αναγνώσας δε αυτό γίνεται έξω φρενών και διατάσσει πέντε άνδρας λογχοφόρους με έναν επικεφαλής να φέρουν πάραυτα από το σπίτι του τον ιατρόν ενώπιον του. Μόλις όμως εξεκίνησε η φρουρά, η σκλάβα χριστιανή Βασίλα, λαβούσα γνώσιν αποστέλλει ταχέως έμπιστόν της να ειδοποιήσει τον ιατρόν να φύγη αμέσως. Αλλά δεν μπόρεσε, διότι η φρουρά κατέφθασε εις την αυλήν, επειδή όμως δεν εγνώριζε τι ακριβώς συμβαίνει φωνάζει από την αυλή να κατέβει ο ιατρός, ο οποίος τους ερωτά από το μπαλκόνι τί συμβαίνει, μήπως είναι άρρωστος ο Πασάς; Όχι (απαντούν εκείνοι) αλλά μας διέταξε να σε παρουσιάσωμε μπροστά του. Εκείνος τους λέγει:

«Παιδιά μου, χάρηκα πολύ που δεν είναι άρρωστος. Επομένως ελάτε επάνω, να πιούμε από έναν καφέ, να ετοιμασθώ κι εγώ και θα πάμε. Μη στενοχωριέσθε. Εγώ θα σας δικαιολογήσω».

Εις τους καφέδες όμως, ο γιατρός έβαλε ναρκωτικόν και μόλις το ήπιαν, εμεθύσθησαν. Τότε μαζί με τον επίσης άγαμον αδελφόν του διαμοιράζουν με ένα αργυρούν σκεύος τα άφθονα χρυσά νομίσματα και αμέσως δραπετεύουν εις άλλο βιλαέτιον χωρίς κανείς να τους ενοχλήση. Φθάσαντες εις Θεσσαλονίκην ο ιατρός ζητεί πληροφορίες περί Δράμας και πληροφορούμενος ότι υπάρχουν ολίγοι χριστιανοί κατευθύνεται αμέσως μέσω Σερρών, όπου ήκμαζε ο Ελληνισμός συμποσούμενος εις πολλές χιλιάδας, εις Δράμαν, δια να εκμεταλλευθή την υπόθεσιν και να μπορέση να βοηθήση τους χριστιανούς. Αφιχθείς λοιπόν και κατακλύσας στο χάνι περιήλθε την πόλιν επί διήμερον παρ' ουδενός αναγνωριζόμενος, διότι τότε και οι Χριστιανοί φορούσαν

³⁵⁹ βλ. Γ. Χατζόπουλος, «Ιστορικά Ανάλεκτα της Εκκλησίας της Δράμας», 2012, 185 – 188

κόκκινο φέσι με φούντα, όπως και οι Τούρκοι.

Την τρίτην ημέραν όμως παρουσιάζεται ενώπιον του Δράμαλη. Συνστηθείς δε αμέσως, τον υποδέχεται φιλοφρόνως ο Δράμαλης και ήκουσε παρά του ιατρού:

- Εξοχώτατε, εχάρην πολύ που σας γνώρισα, αλλά λυπούμαι πάρα πολύ, διότι δεν ηδυνάμην να εκτελέσω την επιθυμίαν σας, διότι το γράμμα τίς οίδε πώς παρελήφθη υπό του Αλή Πασά και εκινδύνευσα και μόλις και μετά βίας διασωθείς παρουσιάζομαι ενώπιόν σας.

Ο Δράμαλης ευχαριστηθείς αρκούντως και θεωρήσας τον ιατρόν ως φίλον του έμπιστον και προθυμοποιηθείς ηθέλησε να τον ανταμείψη προσφέρον ούτω μίαν σακκούλαν πλήρη χρυσών νομισμάτων. Ο ιατρός ευχαριστών δεν τα λαμβάνει δικαιολογούμενος ότι έχει πολλά χρήματα. Τότε θα σε διορίσω καϊμακάμην (έπαρχον) στην επαρχία των Ζιχνών. Ο ιατρός παρακαλών αποποιείται και τον διορισμόν αυτόν με την πρόφασιν ότι θα φημισθή το όνομά του μέχρι του Αλή Πασά, οπότε πιθανόν να αποστείλη ανθρώπους του να τον εξοντώσουν.

Επειδή ο Δράμαλης όμως επέμενε όπως κάτι δεχθή ο ιατρός εις ένδειξιν των πολλών του ευχαριστιών, τότε εφ' όσον επιμένετε τόσον σας παρακαλώ εξοχώτατε, να μου κάμετε μίαν άλλου είδους χάριν.

Περιελθών την πόλιν εύρον εν αυτή κατοικούντες ολίγους χριστιανούς και όπως ξεύρητε έχομεν και ημείς μερικά έθιμα θρησκευτικά όπως και σεις. Αλλά δεν έχουν εκκλησίαν. Δια τούτο σας παρακαλώ πολύ, εάν είναι δυνατόν να μου δώσετε μίαν άδειαν να κτίσω μίαν μικράν εκκλησίαν ανάλογα με τον αριθμόν των χριστιανών δια να τελούνται εκεί αι τελεταί των εθίμων μας. Μόλις ήκουσε ο Δράμαλης, εχάρη και αμέσως διατάζει τον αρχιγραμματέα να ετοιμάσει την άδειαν, την υπέγραψε και του την παρέδωσε. Ο ιατρός Μερκούριος λαμβάνει την άδειαν ευχαριστών και κτίζει την εκκλησίαν των Αγίων Αρχαγγέλων».

Στο εν λόγω σημείο, τελειώνει και η αφήγηση του γέροντα Δημοσθένη Παπαοικονόμου. Η εκκλησία των Αγίων Αρχαγγέλων που ο πασάς της Δράμας δίνει άδεια για κτίσιμο, πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για τον ναό των Ταξιαρχών, ονομασία με την οποία είναι γνωστός μέχρι σήμερα. Παρότι η χρονολογία ανεγέρσεως του παρεκκλησίου είναι κατά πολύ παλαιότερη της αφήγησης (αρχές 14^{ου} αιώνα), εικάζεται πως κατά το χρονικό διάστημα μεταξύ των ετών 1770 και 1820 (χρονιά κατά την οποία πέθανε ο Αλή Πασάς), ο ναός των Ταξιαρχών δέχθηκε ορισμένες αρχιτεκτονικές επεμβάσεις. Ο ιατρός Μερκουρίου ασφαλώς και δεν έκτισε εκ βάθρων το παρεκκλήσι. Πιθανώς να προέβη σε προσθήκη νέου κτίσματος στον ήδη προϋπάρχοντα ναό, με σκοπό την επέκτασή του ώστε να εξυπηρετήσει τις λατρευτικές συνήθειες των όλο και περισσότερων χριστιανών που κατοικούσαν στην πόλη.

Το γεγονός αυτό ενισχύει την παράδοση που θέλει το κτίσιμο νέας μικρής εκκλησίας.³⁶⁰

Εκτός των λοιπών στοιχείων που σχετίζονται με το παρεκκλήσιο των Ταξιαρχών, προκύπτουν μέσα από την περιγραφή ιστορικές πληροφορίες, τα οποία φανερώνουν τη δράση του χριστιανικού πληθυσμού της Δράμας κατά τα δύσκολα για την εποχή χρόνια της Οθωμανοκρατίας. Παρότι λοιπόν αποτελούν θρησκευτική μειονότητα μέσα στην πόλη, φαίνεται να εκτελούν με μία στοιχειώδη ελευθερία τα χριστιανικά τους καθήκοντα, ενώ μάλιστα με την άδεια και την προθυμία του πασά της πόλης, επισκευάζουν τους ναούς τους.

8. Το παρεκκλήσι σήμερα

Το παλαιολόγιο παρεκκλήσι των Ταξιαρχών, εξακολουθεί παρά την πάροδο των χρόνων, να βρίσκεται στο κέντρο της σύγχρονης πλέον πόλης της Δράμας, με τη μορφή η οποία αποτελεί αποτέλεσμα της τελευταίας αποκατάστασης του κατά τα έτη 1973 μέχρι 1975. Ο μητροπολίτης Δράμας κυρός Διονύσιος Κυράτσος (1965 – 2005) μερίμνησε για την ευπρέπεια του ναού καθότι επί των ημερών της αρχιερατείας του, πραγματοποιήθηκε η αναστήλωση του παρεκκλησίου και του περιβάλλοντος χώρου του καθώς επίσης και η αναστήλωση του μαρμάρινου τέμπλου. Μάλιστα ολοκληρώθηκε η αγιογράφηση του εσωτερικού του ναού. Στην ξύλινη οροφή απεικονίστηκε εντός μεγάλου τετράγωνου πλαισίου, η μορφή του Χριστού Παντοκράτορος, σε στάση ευλογίας και κρατώντας στο αριστερό του χέρι κλειστό κώδικα. Στις τέσσερις γωνίες του τετραγώνου, τοποθετούνται οι μορφές των τεσσάρων ευαγγελιστών. Στην ανατολική πλευρά, στην καμάρα της κόγχης του Ιερού Βήματος απεικονίζεται η παράσταση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου³⁶¹. Στα αριστερά εικονίζεται ο αρχάγγελος Γαβριήλ και απέναντι του στα δεξιά η Θεοτόκος καθήμενη. Στο μέσον της παράστασης, όπου και η κόγχη της αψίδας του βήματος, εικονίζεται η Θεοτόκος στον τύπο της Πλατυτέρας των Ουρανών, έχοντας τα χέρια της ανοιχτά σε στάση δέησης. Στο ύψος του στήθους της, απεικονίζεται η μορφή του Ιησού μέσα σε μετάλλιο. Κάτωθεν της αψίδας, οι ιεράρχες Ιωάννης ο Χρυσόστομος και Γρηγόριος ο Θεολόγος,

³⁶⁰ βλ. Γ. Χατζόπουλος, «Ιστορικά Ανάλεκτα της Εκκλησίας της Δράμας», 2012, 187

³⁶¹ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 67

συμπληρώνουν τις ήδη προϋπάρχουσες μορφές των Ιεραρχών από την αρχική τοιχογράφηση του ναού κατά τον 14^ο αιώνα. Οι υπόλοιπες τοιχογραφίες που ανήκουν στην αρχική φάση του ναού, έχουν υποστεί επιδιορθώσεις και επιζωγραφήσεις. Το υπόλοιπο εσωτερικό του ναού χωρίζεται σε δύο ζώνες³⁶². Στην άνω ζώνη εντός οκτώ τετράγωνων πλαισίων, εικονίζονται σκηνές από τον κύκλο των Παθών, ακολουθώντας το μοτίβο των αρχικών παραστάσεων που διασώθηκαν του Μυστικού Δείπνου, του Ιερού Νιπήρα και της Προσευχής του Ιησού στον κήπο της Γεθσημανής. Οι υπόλοιπες σκηνές που συμπληρώνουν τον κύκλο είναι η Εισ Άδου Κάθοδος (νότια πλευρά), η Σταύρωση, η Ανάσταση, το Χαίρε των Μυροφόρων και η Ψηλάφηση του Θωμά (βόρεια πλευρά). Στην κάτω ζώνη εικονίζονται μεμονωμένες ολόσωμες μορφές Αγίων ανδρών και γυναικών, τόσο στις πλευρές των τοίχων όσο και στις παραστάδες των παραθύρων. Ειδικότερα, στις παραστάδες της αρχικής νότιας πλευράς που σήμερα έχει διαμορφωθεί σε παράθυρο, παριστάνονται οι στυλίτες Άγιοι Αλύπιος και Συμεών. Στην ίδια πλευρά επίσης, εντοπίζεται η παλαιά τοιχογραφία των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ, η οποία διασώζεται συμπληρωμένη.

Με την διαμόρφωση του ναού και του περιβάλλοντος χώρου του, παρατηρήθηκε μια αλληλοδιείσδυση των αρχιτεκτονημάτων και παράλληλα διατήρηση της αυτάρκειας των κτηρίων. Έτσι λοιπόν, εκτός από το μνημειακό κτήριο του ναού και τα εναπομείναντα μέλη του βυζαντινού τείχους της πόλης, εντός του περιβόλου κτίσθηκε το καμπαναριό και πίσω από αυτό μικρό οίκημα, το οποίο κατά τα παλαιότερα έτη, εξυπηρετούσε στο καθημερινό συσσίτιο της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας³⁶³. Έξωθεν του χώρου, πλησίον της βόρειας πλευράς όπου και η σιδηρόφρακτη είσοδος με τα σκαλιά που οδηγούν στο ναό, έχει κτισθεί νεωτερικό πετρόκτιστο προσκυνητάρι³⁶⁴, το οποίο εξυπηρετεί τις καθημερινές ανάγκες των πιστών. Εκτός από τις καθιερωμένες λειτουργίες του, ο ναός, με την ιδιότητα του παρεκκλησίου του μητροπολιτικού ναού της Δράμας, χρησιμοποιείται και για λατρευτικές ανάγκες. Κάθε Δευτέρα τελείται το μυστήριο της Θείας Λειτουργίας, ημέρα της εβδομάδος η οποία είναι κατεξοχήν αφιερωμένη από την Εκκλησία στους Αρχαγγέλους.

³⁶² βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 68 & 69

³⁶³ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 70

³⁶⁴ βλ. Παράρτημα εικόνων, εικ. 71

Επιλογικές Παρατηρήσεις

Η εξέταση του πρωταρχικού θέματος της παρούσας διπλωματικής, που αφορά το Παρεκκλήσιο των Ταξιαρχών της Δράμας και κατ' επέκταση τον βίο της Ειρήνης – Γιολάντας της Μομφερρατικής, έδειξε κατόπιν έρευνας και μελέτης πως υπάρχει πιθανότητα επιβεβαίωσης της θεωρίας που θέλει ο ναός να αποτελεί κτίσμα της εν λόγω αυτοκράτειρας. Ωστόσο, με την ύπαρξη της παρουσίας οστεοφυλακίου, του οποίου η ανεύρεση οφείλεται στις αναστηλωτικές εργασίες του 1973, δημιουργήθηκε το ερώτημα σχετικά με τον ταφικό χαρακτήρα του παρεκκλησίου και αν εν τέλει αποτέλεσε το χώρο όπου εναποτέθηκε και τάφηκε το σώμα της Ειρήνης Μομφερρατικής, προτού αυτό μετακομισθεί στη Μονή του Παντοκράτορος, στην Κωνσταντινούπολη.

Για να εκταθεί το θέμα της έρευνας μέχρι το χρονικό σημείο της ζωής της Ειρήνης Μομφερρατικής, χρειάστηκε να εξετασθεί αρχικώς το χωροχρονικό πλαίσιο του πεδίου δράσης τόσο της Ειρήνης όσο και του παρεκκλησίου, δηλαδή η ιστορική μελέτη της Δράμας και της ευρύτερης περιοχής της.

Στην πρώτη ενότητα, ακολουθείται η ιστορική πορεία της Δράμας, μέσω μιας χρονολογικής διαδρομής εν είδει χρονολογίου, η οποία έχει ως αφετηρία την Μέση Νεολιθική περίοδο και εξής, οπότε και η ανάπτυξη του πρώτου οικισμού στην περιοχή. Ιδιαίτερη έμφαση, δίνεται στον 12^ο αιώνα, περίοδο κατά την οποία ελέγχουν την περιοχή οι Βυζαντινοί, κτίζεται το κάστρο ως οχυρωματικός περίβολος της Δράμας και αναπτύσσεται ταυτόχρονα ο πληθυσμός της πόλης. Μάλιστα, την συγκεκριμένη χρονική στιγμή, επισκέπτεται την πόλη η αυτοκράτειρα Ειρήνη Μομφερρατική και συνδέει το όνομά της με το παρεκκλήσι των Ταξιαρχών, το οποίο μεταξύ άλλων, φέρεται να το χρησιμοποίησε εκτός από τόπο προσευχής και ως χώρο της μελλοντικής της ταφής. Η χρονική περιήγηση, καταλήγει την περίοδο μεταξύ του 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα, κατά την οποία αρκετοί κατακτητές λυμαίνονται τα εδάφη της Δράμας: Βυζαντινοί, Φράγκοι, Βούλγαροι, Σέρβοι και εν τέλει Οθωμανοί εναλλάσσονται στην κυριαρχία του τόπου.

Στην δεύτερη ενότητα, γίνεται προσπάθεια για έρευνα των μελών της οικογένειας των Μομφερρατικών, γόνος της οποίας υπήρξε και η Ειρήνη – Γιολάντα. Μελετώνται οι ιστορικές

και χρονικές συνθήκες που οδήγησαν τους Μομφερρατικούς μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους το 1204, να δραστηριοποιηθούν στον ελλαδικό χώρο. Η Θεσσαλονίκη, αποτέλεσε την πόλη – μερίδιο που αποκόμισε ως «λάφυρο» ο Βονιφάτιος Μομφερρατικός, ένας εκ των πρωτεργατών της Δ΄ Σταυροφορίας. Την πόλη αυτήν χρησιμοποίησαν ως εφαλτήριο και τα υπόλοιπα μέλη της μαρκιωνίας των Μομφερράτικων, έως ότου δοθεί ως γαμήλια προίκα στους βυζαντινούς και συγκεκριμένα στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, όταν εκείνος νυμφεύθηκε την Ειρήνη – Γιολάντα. Η τελευταία μάλιστα, το θεωρούσε εσαεί κτήμα της και μάλιστα έφτασε στο σημείο, μετά τον χωρισμό της από τον Ανδρόνικο, να ασκεί εξουσία από τη Θεσσαλονίκη και να διεκδικεί την περιουσία της ως κληρονομιά για τα παιδιά που απέκτησε με τον Ανδρόνικο.

Πρωτογενείς πηγές σχετικά με την παρουσία της Ειρήνης στη Δράμα και τον θάνατό της εκεί, αντλήθηκαν από τον βυζαντινό ιστορικό Νικηφόρο Γρηγορά. Εκεί, αναφέρεται πως η Ειρήνη προσβάλλεται από οξύ πυρετό και πεθαίνει το 1317 στην έπαυλή της στη Δράμα, όπου είχε αρρωστήσει. Η κόρη της, Σιμωνίς, ήταν εκείνη που ήρθε από Σερβία και πραγματοποίησε την ανακομιδή των λειψάνων της μητέρας της στην Κωνσταντινούπολη.

Στην τρίτη και τελευταία ενότητα, μελετάται το πρωταρχικό θέμα της εργασίας που αφορά το παρεκκλήσιο των Ταξιαρχών της Δράμας, χρονολογούμενο τον 14^ο αιώνα. Ο χαρακτηρισμός «παρεκκλήσιο» που του προσδίδεται, σχετίζεται με τη σημερινή του ιδιότητα, καθώς ανήκει στη δικαιοδοσία του μητροπολιτικού ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου Δράμας, ο οποίος και είναι αρμόδιος για τις εκάστοτε ιεροπραξίες, που λαμβάνουν μέρος στον μνημειακό χώρο. Δυστυχώς, δεν καθίσταται γνωστή μέσω της έρευνας και των σωζόμενων πηγών, η αρχική ταυτότητα του μνημείου. Εάν δηλαδή επρόκειτο για ναό προς ιδιωτική λατρεία, εντός προαύλιου χώρου οικίας (πιθανώς κάποιας έπαυλης που διέθετε η Ειρήνη στην πόλη) ή να αποτελούσε κτήμα άλλου ναού ως γειτονικό παρεκκλήσιο. Η δεύτερη εικασία προκύπτει από την παρουσία των πλησιέστερων του παρεκκλησίου των Ταξιαρχών ναών, που είναι ο ναός της του Θεού Σοφίας, χρονολογούμενος τον 10^ο αιώνα, αλλά και ο παλαιός μητροπολιτικός ναός των Εισοδίων, ο οποίος με βάση τις πηγές, εντοπίζεται στη σημερινή του θέση, ήδη από τον 12^ο αιώνα.

Η χρονολόγηση του μνημείου στις αρχές του 14^{ου} αιώνα και κατ' επέκταση η ταύτιση με το πρόσωπο της Ειρήνης της Μομφερρατικής, οφείλεται στις εργασίες που προέκυψαν

από την έρευνα της τοιχοδομίας του ναού και των διασωθέντων εικονογραφικών σπαραγμάτων στο εσωτερικό του. Συγκεκριμένα, οι τοιχογραφίες των παραστάδων του νότιου παραθύρου, όπου και η αρχική είσοδος του ναού, εικονίζουν τους Αγίους Συμεών τον Στυλίτη και Αλύπιο τον Κιονίτη και χρονολογήθηκαν από τους ειδικούς στους πρώιμους παλαιολόγειους χρόνους, οπότε και η δράση και ο θάνατος της Ειρήνης στη Δράμα. Επίσης χρονολογούμενος την ίδια περίοδο είναι και ο υπόλοιπος εικονογραφικός διάκοσμος, βάσει τεχνοτροπικών και λοιπών εικονογραφικών χαρακτηριστικών.

Παρότι δεν έχει διασωθεί μέχρι τη σημερινή εποχή, κτητορική επιγραφή ή ιστορική πηγή που να επιβεβαιώνει το έτος ανοικοδόμησης, το πρόσωπο του κτήτορα, ακόμη και την αρχική ονομασία του ναού και την αφιέρωσή του σε ιερό πρόσωπο, προκύπτουν ορισμένα συμπεράσματα μέσα από τη συγκεκριμένη διπλωματική μελέτη.

Αρχικώς, το έτος ανοικοδόμησης προσεγγίζεται σύμφωνα με την εκτιμώμενη χρονολόγηση του εικονογραφικού διακόσμου αλλά και της τοιχοποιίας του ναού. Μάλιστα η οικοδομική ιστορία του μνημείου διακρίνεται σε τέσσερις φάσεις, με την πρωϊμότερη να χρονολογείται στις αρχές του 14^{ου} αιώνα, ενώ οι υπόλοιπες να αφορούν ανακατασκευές που υπέστη ο ναός κατά τα μεταγενέστερα χρόνια. Η άποψη ότι στο σημείο εκείνο προϋπήρχε ειδωλολατρικός ναός, ενισχύεται από το γεγονός ύπαρξης μαρμάρινων ενεπίγραφων στα λατινικά πλακών, εντοιχισμένων ανάποδα σε διάσπαρτα μέρη στην εξωτερική τοιχοδομία του ναού, προκειμένου να εξουδετερωθεί ο ειδωλολατρικός τους χαρακτήρας και να εναρμονιστούν με τον χριστιανικό χαρακτήρα του οικοδομήματος. Στο μέρος εκείνο, βρισκόταν και η ρωμαϊκή νεκρόπολη της αρχαίας πόλης της Δράμας, γεγονός που ενισχύει την παρουσία των λατινικών ενεπίγραφων μαρμάρινων πλακών και λοιπών επιτύμβιων αρχαιοτήτων αλλά και την ύπαρξη των καμαροσκεπαστων τάφων που έχουν διασωθεί μέχρι τις μέρες μας και εντοπίζονται σε κοντινά σημεία του παρεκκλησίου.

Αν και το πρόσωπο του κτήτορα παραμένει έως και σήμερα άγνωστο, εικάζεται ως πιθανή περίπτωση, να είναι η Ειρήνη η Μομφερρατική εκείνη που έδωσε εντολή για κτίσιμο μικρού ναού, προκειμένου να το χρησιμοποιεί ως ιδιωτικό χώρο προσευχής, κατά τις συχνές επισκέψεις της στα κτήματα και τις επαύλεις που διέθετε στη Δράμα. Στοιχεία που μαρτυρούν πως ο ναός αποτέλεσε πιθανό τόπο προσευχής σημαίνοντος προσώπου, αποτελούν ο εικονογραφικός διάκοσμος του μνημείου αλλά και οι δύο μεγάλες φορητές εικόνες του Χριστού Παντοκράτορος και της Θεοτόκου Οδηγήτριας, παλαιολόγιας τεχνοτροπίας, που

κοσμούσαν το μαρμάρινο τέμπλο και χρονολογούνται τον 14^ο αιώνα. Πιθανώς να αποτέλεσαν προσωπική παραγγελία του κτήτορα από εργαστήριο της Κωνσταντινούπολης ή της Θεσσαλονίκης.

Εκείνο ωστόσο που τέθηκε ως ερώτημα στην παρούσα μελέτη σχετικά με το πρόσωπο της Ειρήνης, είναι ο χώρος ταφής του σκηνώματός της, αμέσως μετά τον θάνατό της στη Δράμα. Οι λιγοστές πληροφορίες που προέρχονται από την γραφίδα του βυζαντινού ιστορικού Γρηγορά, αναφέρουν την Δράμα ως τον τελευταίο επίγειο τόπο της Ειρήνης, από όπου και μετακομίσθηκε το λείψανό της στην Κωνσταντινούπολη. Η τελευταία αυτή πληροφορία, είναι που οδηγεί στην πιθανή ερμηνεία της προσωρινής ταφής του σκηνώματος της Ειρήνης στην Δράμα, μέχρι την τελική κατάληξή του στη Μονή Παντοκράτορος, στην Κωνσταντινούπολη.

Η ύπαρξη του καμαροσκέπαστου οστεοφυλακίου, πλησίον του ναού των Ταξιαρχών, φαντάζει ως ιδανικός χώρος πιθανής ταφής της Ειρήνης. Μάλιστα, στο συγκεκριμένο σημείο της πόλης προϋπήρχε η ρωμαϊκή νεκρόπολη, καθώς όπως ήδη έχει επισημανθεί, σε μικρή απόσταση, πολύ κοντά του παρεκκλησίου και του βυζαντινού κάστρου, εντοπίστηκαν ακόμη δύο καμαροσκεπείς τάφοι. Ο τάφος που εντοπίστηκε στην εξωτερική νότια πλευρά του παρεκκλησίου, παρότι προϋπήρχε ήδη από τη ρωμαϊκή εποχή, χρησιμοποιούνταν και κατά τα μεταγενέστερα χρόνια, όπως υποδηλώνουν τα υπολείμματα οστών και κρανίων που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του και ένα νόμισμα της περιόδου του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου (945 -950). Καθότι δεν είναι γνωστή η ακριβής χρονολόγηση του μνημείου, μόνο εικασίες μπορούν εν τέλει να δημιουργηθούν για τη σχέση που έχει το οστεοφυλάκιο με το παρεκκλήσι και την Ειρήνη την Μομφερρατική.

Η πρώτη εικασία, είναι πως το παρεκκλήσι κτίστηκε με τρόπο σύντομο και πρόχειρο αμέσως μετά τον θάνατο της Ειρήνης. Η Ειρήνη άλλωστε, πεθαίνει μετά από σύντομη ασθένεια στη Δράμα και ως εκ τούτου το σώμα της έπρεπε να ενταφιαστεί σε προσωρινό χώρο, μέχρι να μεταφερθεί με τις πέποιυσεσ τιμές στην Κωνσταντινούπολη και στον σύζυγο αυτοκράτορά της. Κρίθηκε άρα σκόπιμη η εναπόθεση του λειψάνου της σε προϋπάρχον ταφικό οικοδόμημα της πόλης, το οποίο ευοδώθηκε χάρη στην ύπαρξη των καμαροσκέπαστων τάφων. Η προχειρότητα και η σπουδή που χρειάστηκε για την κατασκευή του ναού, φαίνεται στην εξωτερική του τοιχοδομία, από τα τοποθετημένα κομμάτια πλίνθων, με πακτωμένα ευθύγραμμα κομμάτια ξύλων, καθώς και με τα εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά γλυπτά και τις μαρμάρινες επιγραφές, ως προερχόμενα spolia από παλαιότερα κτήρια.

Μάλιστα, η αφιέρωση του ναού επ' ονόματι των Αγίων Ταξιαρχών, φανερώνει την πιθανή ανάγκη του κτήτορα του οικοδομήματος, να προστατέψουν και να προπέμψουν οι Αρχάγγελοι, την ψυχή του κεκοιμημένου προσφιλούς προσώπου του.

Η δεύτερη εικασία ωστόσο, έρχεται να αναιρέσει την προηγούμενη, καθώς σχετίζεται αποκλειστικά με το πρόσωπο της Ειρήνης, θεωρούμενο ως το άμεσο πρόσωπο που κατά προσωπική επιθυμία, ζήτησε να κτιστεί ιδιωτικός ναός, ώστε να προσεύχεται κατά τις τακτικές της επισκέψεις στην Δράμα. Επίσης, ως προσωπική εκτίμηση, δίπλα στην πύλη ενός κάστρου, και μάλιστα σε ταφικό μνημείο προσκείμενο σε ναό, μόνο κάποιο πρόσωπο που διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο στην πόλη θα μπορούσε να ταφεί.

Άγνωστο παραμένει τέλος, το υπόγειο μέρος του ναού, καθώς οι ανασκαφικές και αναστηλωτικές εργασίες σταμάτησαν απότομα το 1975 και ως εκ τούτου δεν προέβησαν σε συστηματική ανασκαφή του εσωτερικού χώρου, κάτω από τις πλάκες του δαπέδου.

Με την παρούσα εργασία, αναδεικνύεται μέσω της ενδεδειγμένης έρευνας η ιστορική και αρχαιολογική σημασία και αξία του παρεκκλησίου των Ταξιαρχών της Δράμας. Έγινε προσπάθεια περισυλλογής πληροφοριών και σύνδεσής τους μέσα στο πλαίσιο του χώρου και του χρόνου που περικλείει το μνημείο. Ιστορικά, προσεγγίστηκε η ανάπτυξη του οικισμού και μετέπειτα της πολίχνης της Δράμας με το κάστρο της ανά τους αιώνες, καθώς επίσης εξετάστηκαν τα πρόσωπα και τα γεγονότα που διαδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο για την πόλη και την περιοχή. Αρχαιολογικά, μελετήθηκε σε όλες τις πτυχές του το παρεκκλήσι των Ταξιαρχών, στον εσωτερικό, εξωτερικό και περιβάλλοντα χώρο του. Ωστόσο, κάτω από τα συγκεκριμένα δεδομένα, δεν κατέστη δυνατό, να αποσαφηνιστεί το πρόσωπο του κτήτορα και αν τελικά το καμαροσκεπές οστεοφυλάκιο στη νότια εξωτερική πλευρά, σχετίζεται άμεσα με την Ειρήνη ή με κάποιον άλλον ένοικο του τάφου. Οι μαρτυρίες ωστόσο που διασώθηκαν για την παρουσία μιας ισχυρής γυναικός και δη αυτοκράτειρας στην πόλη, δείχνει ότι η Δράμα ήταν μια πόλη που έστω και για λίγο, θα μπορούσε να φιλοξενήσει μια αυτοκράτειρα και τα λείψανά της, στο ταπεινό αυτό οστεοφυλάκιο, δίπλα στο ναό που έχτισε για να προσεύχεται η ίδια και να επιζητάει τις πρεσβείες των Ταξιαρχών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ελληνική

- **Αθανασιάδης Αθανάσιος**, *Η συμβολή του Θεοδώρου Μετοχίτη στην πραγματοποίηση του συνοικεσίου ανάμεσα στην πριγκίπισσα Σιμωνίδα και τον ηγεμόνα της Σερβίας Μιλούτιν (1299)*, Θεσσαλονίκη 2022
- **Ακριβοπούλου Ελευθερία**, *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες του Νομού Δράμας στους χρόνους μετά την ενσωμάτωση του στο ελληνικό κράτος (1912-1920)*, *Πρακτικά ΣΤ'Επιστημονικής Συνάντησης*, «Η Δράμα της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας, Η Δράμα και η Περιοχή της - Ιστορία και Πολιτισμός», (08-10 Νοεμβρίου 2013), επιμέλεια: Νικόλαος Θ. Γεωργιάδης, Δήμητρα Πατρωνίδου, Δράμα 2017
- **Βαρζός Κωνσταντίνος**, «Η γενεαλογία των Κομνηνών», τ. Β, Θεσσαλονίκη 1984
- **Βασίλειφ Αλεξάντροβιτς Αλεξάντρ**, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324 – 1453, Τόμος Α΄*, Αθήνα 2006
- **Βελένης Γ. – Τριανταφυλλίδης Κ.**, «Τα βυζαντινά τείχη της Δράμας, Επιγραφικές μαρτυρίες», *Βυζαντιακά* 11, Θεσσαλονίκη 1991
- **Βεληγιάννη – Τερζή Χρυσούλα**, «Αφιέρωση στον Ποσειδώνα από Θράκα στην Ανατολική Μακεδονία», *Τεκμήρια Γ΄*, Θεσσαλονίκη 1997
- **Βενιαμίν εκ Τουδέλης**, *Το βιβλίο των ταξιδιών στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική (1159-1173)*, 1994
- **Βοκοτόπουλος Α. Παναγιώτης**, «Βυζαντινές Εικόνες», *Ελληνική Τέχνη* (Εκδοτική Αθηνών), Αθήνα 1995
- **Γεωργιάδης Θ. Νικόλαος**, *Η Δράμα και η περιοχή της 30.000 π.Χ. – 1950 μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 2012
- **Γεωργιάδης Θ. Νικόλαος**, *Ο «προκαθήμενος Δράμας» Λέων Καλόγνωμος (14ος μ.Χ. αι.)*, *Πρακτικά Ε' Επιστημονικής Συνάντησης «Η Δράμα και η Περιοχή της – Ιστορία και Πολιτισμός»*, (18-21 Μαΐου 2006), επιμέλεια: Χρήστος Π. Φαράκλας, Δράμα 2013
- **Γεωργιάδης Θ. Νικόλαος**, *Επίτομη Ιστορία της Ύστερης Βυζαντινής Περιόδου (1204 – 1461)*, Κομοτηνή 2016
- **Γεώργιος Ακροπολίτης**, *Χρονική Συγγραφή*, εκδ. Α. Helsenberg, Georgii Acropoliti

opera, 1 Lipsiae 1903

- **Γιαννόπουλος Ι. Νικόλαος**, «Δύο ανέκδοτοι βυζαντιακαὶ ἐπιγραφαὶ Δράμας», *BCH* 16 (1892)
- **Γιαννόπουλος Ι. Νικόλαος**, *Ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐπιθεώρησις τοῦ Νεολόγου*, 26, Κωνσταντινούπολις 1892
- **Γκιολές Νικόλαος**, «Τα βυζαντινά αυτοκρατορικά διάσημα», *Το Βυζάντιο ως Οικουμένη*, Αθήνα 2001
- **Γραικός Νικόλαος**, «Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα», *Πολιτισμικά και εικονογραφικά ζητήματα*, Θεσσαλονίκη 2011
- **Γούναρης Γ. Γεώργιος**, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία*, Θεσσαλονίκη 2000
- **Δαδάκη Σταυρούλα**, «Αναστήλωση του τέμπλου στο ναό των Ταξιαρχών Δράμας», *Ἡ Δράμα καὶ ἡ περιοχή της – Ἱστορία καὶ Πολιτισμός Α΄ (Δράμα 18 – 22 Μαΐου 1994)*, Δράμα 1998
- **Δημάκου Χ. Ελένη**, «Ο Ευρωπαϊκός ορίζοντας του Νικολάου Γιαννόπουλου», *Δελτίο της Φιλαρχαίου Εταιρείας Αλμυρού* (Τεύχος 20^ο), Αλμυρός 2016
- **Δημητροκάλλης Γεώργιος**, *Ο Άγιος Νικόλαος Ἰστιαίας Εύβοιας*, Αθήνα 1986
- **Δράμα - Ἱστορίες Γραφής: ἄνθρωποι, πολιτεύματα, θεσμοί, λατρεῖες, οικονομία**, Αρχαιολογικό Μουσείο Δράμας, Ι. Βενιέρη, Ε. Ζαββού (επιστημονική επιμέλεια), Δράμα 2023
- **Ζιαγάκη Αγγέλα**, *Διαμόρφωση περιβάλλοντος χώρου γύρω από το βυζαντινό τείχος της Δράμας*, Δράμα 2012
- **Θεοχαρίδης Γεώργιος**, *Ἱστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους (285 – 1354)*, Θεσσαλονίκη 1980
- **Θουκυδίδου Ξυγγραφή**, ed. K.W. Krüger, Berlin 1860
- **Ιερά Μητρόπολις Δράμας**, *Ἡμερολόγιον 2010*, Δράμα 2010
- **Ιερά Μητρόπολη Δράμας**, *Κῆπος χαρίτων τῆς Εἰκοσιφοινίσσης*, Δράμα 2021

- **Ιωάννης Καντακουζηνός**, *Ιστορία*, ΙΙΙ, εκδ. L. Schopen, Βόννη 1828
- **Κίσσας Κ. Σωτήριος**, *Το ιστορικό υπόβαθρο των καλλιτεχνικών σχέσεων Θεσσαλονίκης και Σερβίας, Από το τέλος του ΙΒ΄ αιώνα μέχρι τον θάνατο του κράλη Μιλούτιν*, Θεσσαλονίκη 2004
- **Κοντογιαννοπούλου Αναστασία**, «Οι Δέσποινες των Παλαιολόγων και η αυλή της Θεσσαλονίκης», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά 13*, Αθήνα 2019
- **Κοντογιαννοπούλου Αναστασία**, «Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282 – 1328). Διοίκηση – Οικονομία», [*Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 36*], Θεσσαλονίκη 2004
- **Κοντογιαννοπούλου Μαρία**, «Τα μαρμάρινα τέμπλα στη Βόρεια Ελλάδα και στη Θεσσαλία κατά τη Μέση Βυζαντινή Περίοδο», *Κατασκευή – Μορφή – Διάκοσμος*, Αθήνα 2014
- **Κουκιάρης Σίλας (Αρχιμανδρίτης)**, *Τα Θαύματα-Εμφανίσεις των Αγγέλων και Αρχαγγέλων στην Βυζαντινή τέχνη των Βαλκανίων*, Αθήνα 1989
- **Κουκούλη – Χρυσανθάκη Χάιδω**, «Αρχαιότητες και Μνημεία Ανατολικής Μακεδονίας», *Αρχαιολογικόν Δελτίον 25* (1970), Β΄2
- **Κουκούλη – Χρυσανθάκη Χάιδω**, «Ο αρχαίος οικισμός της Δράμας και το Ιερό του Διονύσου», «Η Δράμα και η περιοχή της – Ιστορία και Πολιτισμός», *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης*, Δράμα 1992
- **Κουμανούδης Στέφανος**, *Λεξικόν Λατινοελληνικόν*, Αθήνα 1972
- **Κουρκουλᾶς Κωνσταντίνος**, *Τὰ ἱερατικά ἄμφια καὶ ὁ συμβολισμὸς αὐτῶν ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ ἐλληνικῇ ἐκκλησίᾳ*, Αθήνα 1960
- **Κουτελάκης Χάρης**, «Δύο βυζαντινές μαρμάρινες ψευδοσαρκοφάγοι στη βρύση του χωριού Κουμέικα Σάμου», *ΔΧΑΕ 23*, Αθήνα 2002
- **Κυράτσος Κ. Διονύσιος (Μητροπολίτης Δράμας)**, *Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας από τις απαρχές της μέχρι σήμερα*, Δράμα 2000
- **Κωνσταντινίδη Χαρά**, «Ο Μελισμός», *Οι συλλειτουργούντες Ιεράρχες και οι άγγελοι διάκονοι μπροστά στην Αγία Τράπεζα με τα Τίμια Δώρα ή τον ευχαριστιακό Χριστό*, Θεσσαλονίκη 2008

- **Μαυρομμάτης Λεωνίδας**, *Πρώτοι Παλαιολόγοι, Προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας*, Αθήνα 1983
- **Μοσχόπουλος Νικηφόρος**, «Η Ελλάς κατά τον Εβλιά Τσελεμπί», *ΕΕΒΣ* 15, Θεσσαλονίκη 1938
- **Μπούρας Χαράλαμπος**, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001
- **Μπούρας Χαράλαμπος**, «Το τέμπλο της Παναγίας Κρίνας και η χρονολόγησή της», *ΔΧΑΕ* 10 (1980 – 1981), Αθήνα 1981
- **Νικήτας Χωνιάτης**, *Χρονική διήγησις*, εκδ. I. A. van Dieten, Nicetae Choniatae Historia (CFHB X1/1, 2), Berlin – New York 1975
- **Νικηφόρος Γρηγοράς**, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, εκδ. L. Schopen, CB. I, Bonnae 1829
- **Νικολάου Αικατερίνη**, *Βυζαντινά Βασιλικά Συνοικέσια «Μετ’ αλλοφύλων και αλλογλώσσων» (7^{ος} – 11^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2000
- **Νταγιούκλας Σταύρος**, *Πολιτική και εκκλησιαστική διοίκηση της Βυζαντινής Θεσσαλονίκης από το 1300 έως το 1341: θεσμοί και πρόσωπα*, (Μακεδονικά), Τόμος 30^{ος}, Θεσσαλονίκη 1996
- **Ντίνας Θεόδωρος**, *Ο Γρηγόριος Ακίνδυνος στο πλαίσιο των ιστορικών γεγονότων και οι θεολογικές διαμάχες στο πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2016
- **Ξυγγόπουλος Ανδρέας**, «Οί Στυλίται εις την Βυζαντινήν Τέχνην», *ΕΕΒΣ*, τ. ΙΘ΄, Θεσσαλονίκη 1949
- **Ορλάνδος Κ. Αναστάσιος**, *Ναοί των Καλυβίων Κουβαρά*, Αθήνα 1923
- **Ορλάνδος Κ. Αναστάσιος**, «Τὸ μαρμάρινον τέμπλον τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν», *ΕΕΒΣ* 23 (1953)
- **Παζαράς Θεοχάρης**, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της Μέσης και Ύστερης Βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988
- **Παζαράς Θεοχάρης**, «Η γλυπτική στη Μακεδονία κατά την παλαιολόγεια περίοδο», *Διεθνή συμπόσια για τη Μακεδονία, Β΄ Συμπόσιο, Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων*, (Θεσσαλονίκη 14 – 20 Δεκεμβρίου 1992), Θεσσαλονίκη 2002

- **Παζαράς Θεοχάρης**, «Ο γλυπτός διάκοσμος της Μονής Ξενοφώντος», *ΔΧΑΕ* 14 (1987 – 1988), Αθήνα 1989
- **Παναγοπούλου Αγγελική**, «Τα διπλωματικά γαμικά συναλλάγια στο Βυζάντιο», (6^{ος} – 12^{ος} αιώνας), *Α΄ Τόμος*, Ιωάννινα 2001
- **Πανσελήνου Ναυσικά**, «Βυζαντινή Ζωγραφική», *Η βυζαντινή κοινωνία και οι εικόνες της*, Αθήνα 1999
- **Παπαθεοφάνους – Τσουρή Ευαγγελία**, «Ευρετήριο των Βυζαντινών Τοιχογραφιών της Ελλάδος», *Ανατολική Μακεδονία – Δυτική Θράκη*, Αθήνα 2016
- **Παρνασσός**, τόμος Α΄, Αθήνα 1877
- **Παρχαρίδου – Αναγνώστου Μάγδα**, «Τα κειμήλια του Ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου στη Χωριστή Δράμας», *Πρακτικά ΣΤ΄ Επιστημονικής Συνάντησης Η Δράμα και η περιοχή της, Ιστορία και Πολιτισμός, Δράμα 8 – 10 Νοεμβρίου 2013*, Δράμα 2017
- **Παρχαρίδου – Αναγνώστου Μάγδα**, «Δύο εικόνες του ζωγράφου Κυριαζή Λασκαράκη στο Παγονέρι Δράμας», *Περί Θράκης – Επιστημονική Περιοδική Έκδοση* (Τόμος Έκτος), Ξάνθη 2007 – 2009
- **Παρχαρίδου – Αναγνώστου Μάγδα**, «Συμβολή στη μελέτη της περιόδου της Σερβοκρατορίας στην περιοχή της Δράμας (1344/5-1371). Ο Καίσαρας Βοίχνας», *ΙΓ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο* (29-31 Μαΐου 1992), *Πρακτικά Θεσσαλονίκη* 1993
- **Πασσιάς Γ. Ναούμ**, *Νέον Προσκυνητάριον Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών*, Σέρρες 2022
- **Πασχαλίδης Κ. Βασίλειος**, *Δραμινά Ιστορικά, 67 Μελέτες για τη Δράμα και την περιοχή της*, Δράμα 1992
- **Πασχαλίδης Κ. Βασίλειος**, «Ένας νόθος γιος του αυτοκράτορα Κομνηνού στη Δράμα (1180 – 1191)», *Μακεδονικό Ημερολόγιο* 1987
- **Πέννας Χαράλαμπος**, «Ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών», *Βυζαντινά – Μεσαιωνικά Μνημεία Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης*, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 29 (1973 – 1974), Β΄3
- **Πέννας Χαράλαμπος**, «Ταξιάρχες Δράμας», *Η Δράμα και η περιοχή της – Ιστορία και Πολιτισμός Α΄* (Δράμα 24 – 25 Νοεμβρίου 1989), Δράμα 1996
- **Πουλιούδη Βασιλική** (επιστημονική επιμέλεια), *Εγχειρίδιο εκπαιδευτικών*

δραστηριοτήτων «Μαθαίνω παίζοντας στους αρχαιολογικούς χώρους της Δράμας», *Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Δράμας*, Αιμιλία Λαγηνά – Στέλιος Λαζαρίδης (επιμέλεια έκδοσης), Δράμα 2015

- **Σαμσαρής Κ. Δημήτριος**, Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα, *Μακεδονική Βιβλιοθήκη*, Θεσσαλονίκη 1976
- **Σταυρίδου – Ζαφράκα Αλκμήνη**, *Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2017
- **Στρατή Αγγελική**, «Η παλαιολόγεια ζωγραφική στην Ανατολική Μακεδονία και η σχέση της με την τέχνη της Θεσσαλονίκης και του Αγίου Όρους», *Μακεδονικά* 33, Θεσσαλονίκη 2003
- **Στρατή Αγγελική**, «Ζωγραφικές μαρτυρίες του 12^{ου} αιώνα στην Ανατολική Μακεδονία», *ΔΧΑΕ* 24, Αθήνα 2003
- **Στρατή Αγγελική**, «Οι εικόνες του Χριστού Παντοκράτορος και της Παναγίας Οδηγήτριας στο καθολικό της Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών». *ΔΧΑΕ* 18 (1995), Περίοδος Δ΄, Αθήνα 1995
- **Τσελεπίδης Τηλέμαχος**, Από τον Μύθο στην Ιστορία, *Δράμα: Ηδωνίδα Γη και Πρασιάδα Λίμνη*, Θεσσαλονίκη 1995
- **Τσιόδουλος Στέφανος**, «Η διακοσμητική ζωγραφική των σπιτιών του Ζαγορίου», (τέλη 18^{ου} – αρχές 20^{ου} αιώνα), *Ιστορική και πολιτισμική προσέγγιση*, Α΄ Τόμος, Ιωάννινα 2005
- **Τσουγκαράκης Δημήτριος**, *Εισαγωγή στη Βυζαντινή Σφραγιδογραφία*, Αθήνα 2021
- **Τσουρής Κωνσταντίνος**, «Παρατηρήσεις στη χρονολόγηση της οχυρώσεως της Δράμας» *Πρακτικά Γ΄ Επιστημονικής Συνάντησης «Η Δράμα και η Περιοχή της – Ιστορία και Πολιτισμός»*, (21-24 Μαΐου 1998), Δράμα 2002
- **Φουντουκίδης Στ. Κωνσταντίνος (Διάκονος)**, Η βυζαντινή Δράμα και η περιοχή της το 14ο αιώνα, *Πρακτικά Δ΄ Επιστημονικής Συνάντησης «Η Δράμα και η Περιοχή της – Ιστορία και Πολιτισμός»*, (16-19 Μαΐου 2002), Δράμα 2006
- **Φουστέρης Π. Γεώργιος**, *Εικονογραφικά προγράμματα σε βυζαντινούς σταυρεπίστεγους ναούς*, Θεσσαλονίκη 2006
- **Χατζόπουλος Κ. Γεώργιος**, *Ιστορικά Ανάλεκτα της Εκκλησίας της Δράμας*, Δράμα

2012

- **Χουλιάρης Π. Ιωάννης**, «Αποκάλυψη ψηφιδωτού δαπέδου σε ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής στον Δρυμό Βόνιτσας», *Το αρχαιολογικό έργο της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αιτωλοακαρνανία και την Λευκάδα*, Ναύπακτος 2014
- **Χρυσάφη Α. Ελένη**, *Οι άγγελοι ως μέλη της ουράνιας αυλής στην τέχνη της πρώιμης και μέσης βυζαντινής περιόδου*, Θεσσαλονίκη 2014
- **Χρυσοστομίδης Ηλίας**, «Το corpus των επιστολών του Γεωργίου – Γρηγορίου Κυπρίου», Θεσσαλονίκη 2015

2. Ξένη

- **Adler N. Marcus**, «The Itinerary of Benjamin of Tudela», London 1907
- **Ahmad S. Maqbul**, «Cartography of al-Sharif al-Idrisi», *The History of Cartography Vol. 2 Book 1: Cartography in the traditional Islamic and South Asian Societies*, University of Chicago Press, Chicago 1992
- **Athanasios I**, *Letters, The Correspondence of Athanasios I Patriarch of Constantinople, Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family and Officials*, ed. Alice – Mary Maffry Talbot (CFHB, VII: Washington D.C. 1975), no 84
- **Barker W. John**, «Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses», *Symposium on Late Byzantine Thessalonike*, Washington 2003
- **Beck Hans – Georg**, *Theodoros Metochites die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14 Jahrhundert*, München 1952
- **Bentchev Ivan, Haustein – Bartsch Eva**, *Muttergottesikonen*, Museen der Stadt Recklinghausen, Recklinghausen 2001
- **Cognasso Francesco**, *Una crisobolla di Michael IX Paleologo per Teodoro I di Monferrato*, Studi Bizantini, No. 2, (1927)

- **Delehaye Hippolyte**, «Sancti Alypii Stylitae vita», *Les Saints Stylites*, Bruxelles 1923
- **Delvoye Charles**, Βυζαντινή Τέχνη, Αθήνα 2014
- **Denys L' Aréopagite**, «La Hiérarchie Céleste», Paris 1970
- **Failler Albert**, Le second mariage d' Andronic II Palaiologos, *Revue des études byzantines* (57), 1999
- **Garland Lynda**, *Byzantine Empresses. Women and Power in Byzantium, AD 527 – 1204*, London – New York 1999
- **Grierson Phillip**, «Byzantine Coins», *DOP* III, 2, ed. University California Press 1982
- **Guilland Rodolph**, «Recherches sur les institutions byzantines», I - II, Berlin 1967
- **Heuzey Léon, Daumet Honoré**, «Mission archéologique de Macédoine», Paris 1876
- **Ioannis Cantacuzeni** eximperatoris, *historiarum libri IV*, Bonn 1828
- **Jaubert P. Amédée**, Géographie d' Édrisi, Recueil de Voyages et de Mémoires, *Tome Second*, Paris 1840
- **Jones E. M.**, «The Pantokrator. A Study of the iconography», *Eastern Churches Quartely* 9 (1951 – 1952)
- **Kondakov Pavlovich Nikodim**, «The iconography of the Mother of God», *II*, Saint Petersburg 1914
- **Ladner B. Gerhart**, *God, Cosmos, and Humankind. The world of Early Christian Symbolism*, Los Angeles 1995
- **Laiou E. Angeliki**, *Constantinople and the Latins, The foreign policy of Andronicus II, 1282 – 1328*, Cambridge Mass., 1972
- **Laiou E. Angeliki**, *A Byzantine prince latinized: Theodore Palaeologus, Marquis of Monferrat*, *Byzantion* Vol. 38, No. 2, 1968
- **Laskaris Mihailo**, *Vizantiske prinzese u srednerekovnoj Srbiji*, Belgrade 1926
- **Lemerle Paul**, *Philippos et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d' histoire et d' archéologie*, Paris 1945

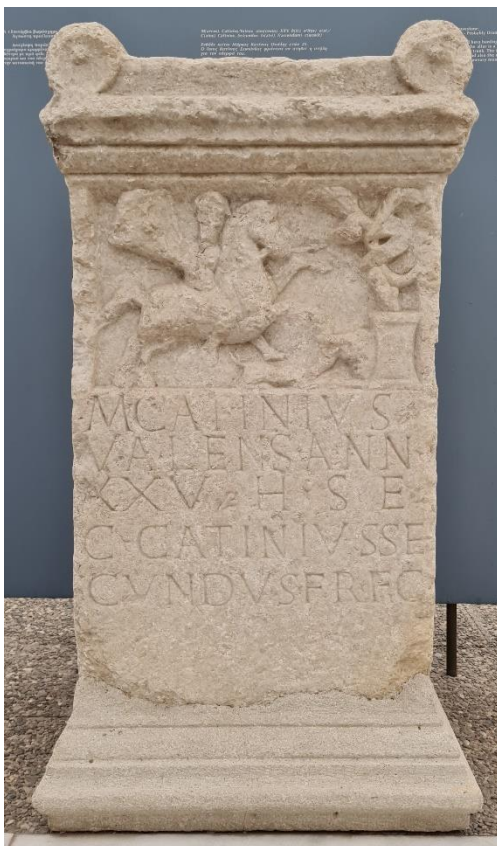
- **Lemerle Paul**, «Un praktikon inédit des Archives de Karakala (Janvier 1342) et la situation en Macédoine orientale au moment de l' usurpation de Cantacuzène», *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον*, Τόμος Α΄ ΑΑΕ, Ἀθῆναι 1965
- **Lilie Ralph-Johannes**, *Εισαγωγή στη Βυζαντινὴ Ιστορία*, Αθήνα 2011
- **Lowden John**, *Πρώιμη Χριστιανική και Βυζαντινὴ Τέχνη*, Αθήνα 1999
- **Malamut Elisabeth**, «*Les reines de Milutin*», *Byzantinische Zeitschrift*, 93/2, 2000
- **Năsturel Ș. Petre – Beldiceanu Nicolae**, «Les églises byzantines et la situation économique de Drama, Serrès et Zichna aux XIVe et XVe siècles», *JÖB*, 27 (1978)
- **Nicol M. Donald**, *Οι Βυζαντινὲς Δεσποσύνες* (μεταφρ. Στ. Κομνηνός), Αθήνα 2004
- **Nicol M. Donald**, *Το Δεσποτάτον της Ηπείρου*, Θεόδωρος Ἄγγελος – Το Βασίλειον της Θεσσαλονίκης 1215 – 25 (Κεφάλαιον 3), *Ηπειρωτικὴ Εστία* (μετάφραση Περικλῆς Λεύκας), Ἰωάννινα 1971
- **Nicol M. Donald**, *The Last Centuries of Byzantium 1261 – 1453*, London 1972
- **Orbini Mavro**, *Il regno degli Slavi* Nachdruck besorgt von Sima Cirkovic und Peter Rehder, Pesaro 1601, München 1985
- **Ostrogorsky George**, *History of the Byzantine State*, Oxford 1968
- **Ostrogorsky George**, «La prise de Serrès par les Turcs», *Byzantion* Vol. 35, No.1, 1965
- **Parthey Ghustav**, «Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatum», Berlin 1866
- **Pazaras Theochares**, «Reliefs of a Sculpture Workshop Operating in Thessaly and Macedonia at the End of the 13th and Beginning of the 14th Century», *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*, Recueil des rapports du IVe Colloque Serbogrec, Belgrade 1985, Belgrade 1987
- **Philes Manuel**, *Manuelis Philae Carmina Inedita*, ed. Ae. Martini, Naples 1900
- **Reiz Wolfgang Friedrich**, Schäfer Heinrich Gottfried, *Herodoti Halicarnassei Historiarum Libri IX Musarum Nominibus Inscripti*, Leipzig 1827

- **Runciman Steven**, *A History of the Crusades*, III The Kingdom of Acre and the Later Crusades, Cambridge University Press 1954
- **Sevčenko Ihor**, *La vie intellectuelle et politique à Byzance sous les premiers Paléologues. Etudes sur la polémique entre Théodore Métochites et Nicéphore Choumnos*, Appendix III, Brussels 1962
- **Shawcross Teresa**, «Mediterranean Encounters Before the Renaissance Byzantine and Italian Political Thought Concerning the Rice of Cities», *Renaissance Encounters, Greek East and Latin West*, επιμ. Marina S. Brownlee, Dimitri H. Gondicas, Leiden – Boston 2013
- **Sodini Jean - Pierre**, «Saint Syméon, Lieu de pèlerinage», *ΔΧΑΕ ΑΗ'*, Αθήνα 2017
- **Stavrakos Christos**, Unpublizierte Bleisiegel der Familie Maniakes: Der Fall Georgios Maniakes, *Byzantine Sigillography*, K. G. Saur München – Leipzig 2003
- **Talbot – Rice David**, «The leaved cross», *Byzantinoslavica* 11 (1950)
- **Treu Martin**, *Dichtungen des Gross – Logotheten Theodoros Metochites*, Potsdam 1895
- **Theodore Hyrtakenos**, *Letters*, ed. J. F. Boissonade, *Anecdota Graeca*, I, Paris 1829
- **Usseglio Leopoldo**, *I Marchesi di Monferrato in Italia ed in Oriente durante I secoli XII e XIII* (Vol. I), Casale Monferrato 1926
- **Villehardouin**, *La Conquête de Constantinople*, éd. et trad. Faral Edmond, tom. II (1203 – 1207), Paris 1961
- **Zacos Georgios, Veglery A.**, *Byzantine Lead Seals*, I. μέρος I, Basel 1972

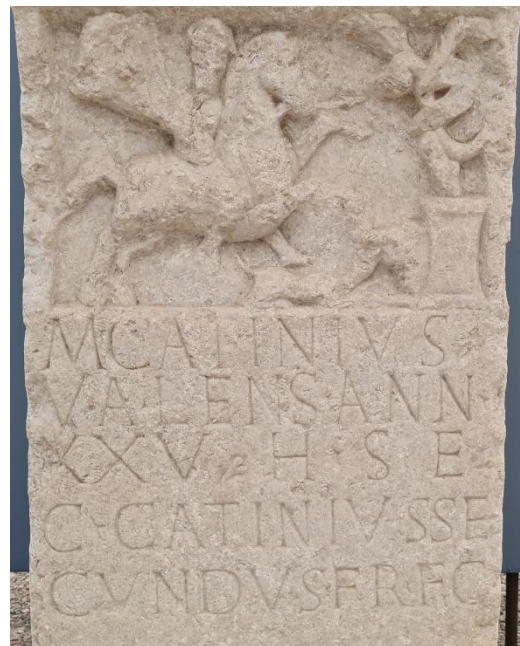
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

1. Η αρχαία ρωμαϊκή πόλη «Δράβησκος» (Daravescos) στον Πευτιγγεριανό πίνακα

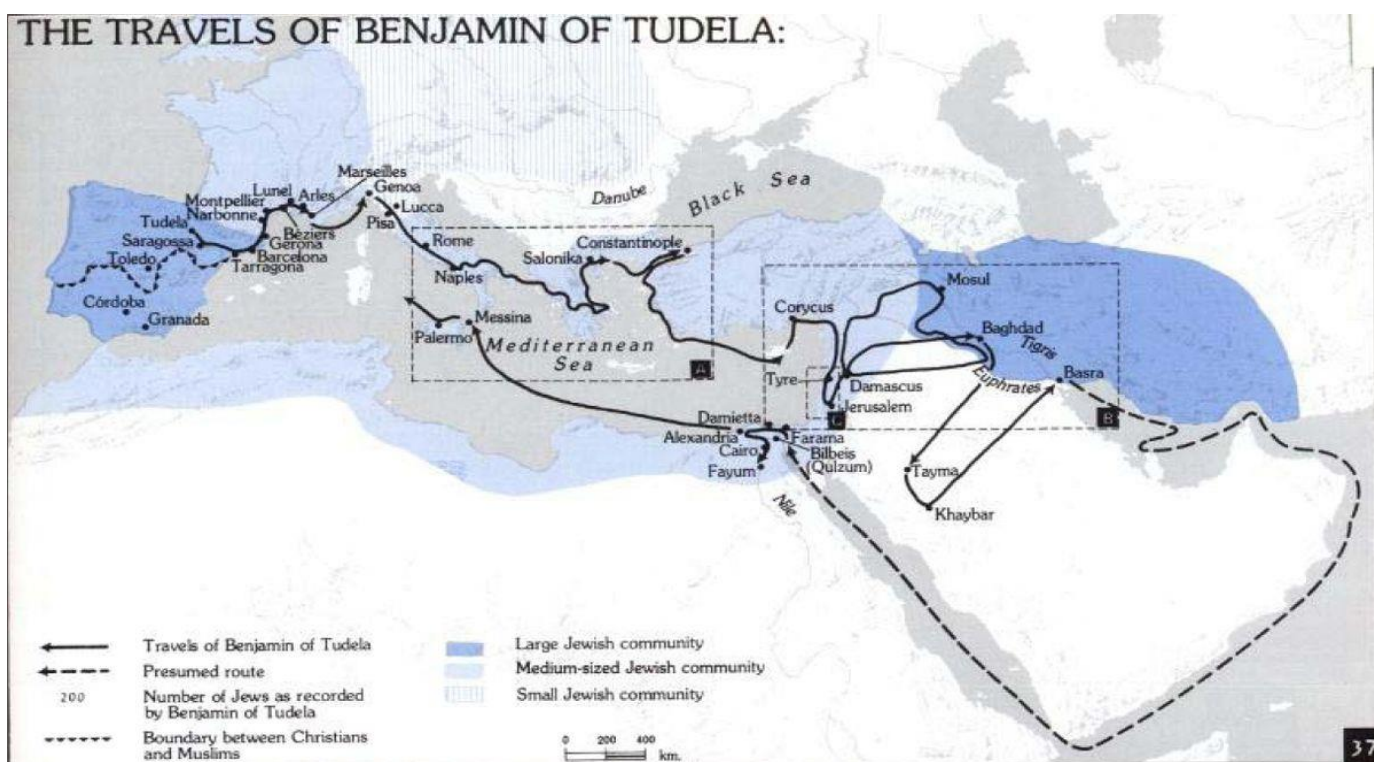
2. Ρωμαϊκός βωμός με ανάγλυφη παράσταση και λατινική επιγραφή

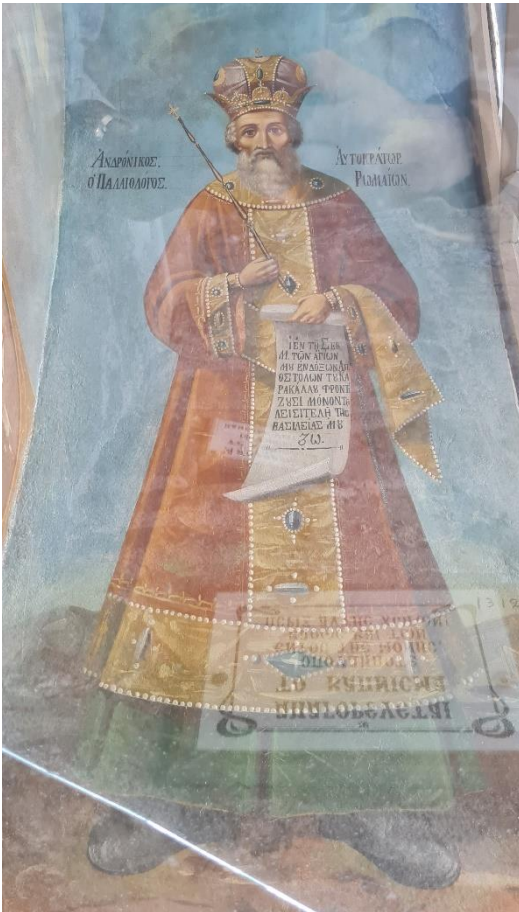
3. Λατινική επιγραφή (λεπτομέρεια)

4. Άποψη του βυζαντινού κάστρου της Δράμας, όπου εντοπίζονται σειρές πλίνθων στον τρόπο δόμησης

5. Χάρτης των ταξιδιών του περιηγητή Βενιαμίν εκ Τουδέλης

6. Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (λεπτομέρεια τοιχογραφίας, Ιερά Μονή Καρακάλλου Άγιον Όρος)

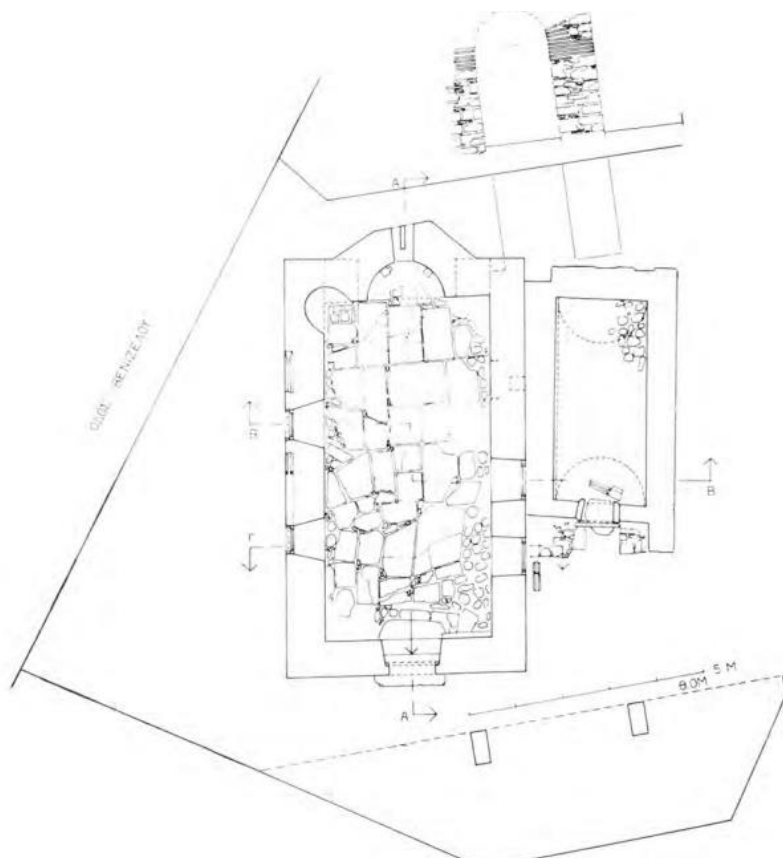
7. Η πριγκίπισσα Σιμωνίς, κόρη των Ανδρονίκου Παλαιολόγου και Ειρήνης της Μομφερρατικής (λεπτομέρεια τοιχογραφίας, Ιερά Μονή Gračanica, Σερβία (1320)

8. Σφραγίδα της αυτοκράτειρας Ειρήνης (Γιολάντας) της Μομφερρατικής στην οποία αναγράφεται:
+ ΕΙΡΗΝΗ ΕΥΣΕΒΕΣΤΑΤΗ ΑΥΓΟΝΣΤΑ + ΚΟΜΝΗΝΗ ΔΟΝΚΕΝΑ Η ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΙΝΑ

9. Το παρεκκλήσι των Ταξιαρχών Δράμας (βόρεια πλευρά επί της οδού Βενιζέλου)

10. Κάτοψη του παρεκκλησίου των Ταξιαρχών και του οστεοφυλακίου

11. Η δίριχτη στέγη του ναού

12. Η είσοδος του παρεκκλησίου στη δυτική πλευρά

13. Η νότια πλευρά του ναού, όπου και η αρχική νότια είσοδος (διακρίνεται ο εντοιχισμός της κάτω από το επιστεφόμενο με πλίνθινο τόξο παράθυρο)

14. Η ανατολική πλευρά του ναού (κόγχη Ιερού Βήματος και το δύλοβο παράθυρο)

15. Ο μαρμάρινος αμφικιονίσκος που χωρίζει το δύλοβο παράθυρο της κόγχης του Ιερού

16. Η υπ' αριθμόν 81 μαρμάρινη πλάκα με επιγραφή, εντοιχισμένη σήμερα ανάποδα στη βόρεια πλευρά του ναού

17. Το εσωτερικό του παρεκκλησίου όπως σώζεται σήμερα (όψη προς ανατολός)

18. Οι δύο ολόσωμες μορφές Ιεραρχών στην Κόγχη του Ιερού Βήματος

19. Οι συμπληρωμένες μορφές των Ιεραρχών κατόπιν της αποκατάστασης

20. Ο νότιος τοίχος του παρεκκλησίου

21. Ο Μυστικός Δείπνος (νότια πλευρά – άνω ζώνη)

22. Η Κιβωτός της Διαθήκης (λεπτομέρεια Μυστικού Δείπνου – νότια πλευρά)

23. Η μορφή του Ιούδα (λεπτομέρεια Μυστικού Δείπνου – νότια πλευρά)

24. Ο Ιερός Νιπτήρας (νότια πλευρά – άνω ζώνη)

25. Η προσευχή στη Γεθσημανή (νότια πλευρά – άνω ζώνη)

26. Οι μορφές των Ταξιαρχών (νότια πλευρά – κάτω ζώνη)

27. Η δεξιά σωζόμενη μορφή του Αρχαγγέλου (λεπτομέρεια – νότια πλευρά)

28. Τοιχογραφία Αγίου Γεωργίου με αποσπασματικά σωζόμενο τμήμα φωτοστεφάνου (λεπτομέρεια – νότια πλευρά)

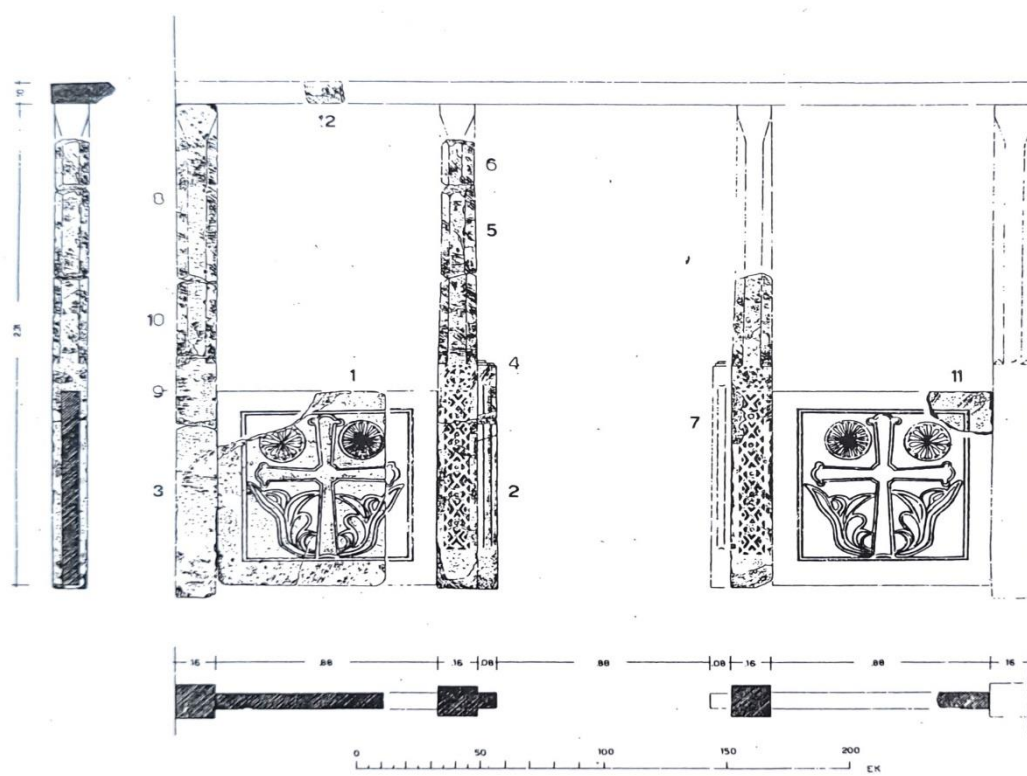

29. Ο Άγιος Συμεών ο Στυλίτης (ανατολική παραστάδα παραθύρου – κάτω ζώνη νότια πλευράς)

30. Ο Άγιος Αλύπιος ο Στυλίτης (δυτική παραστάδα παραθύρου – κάτω ζώνη νότια πλευράς)

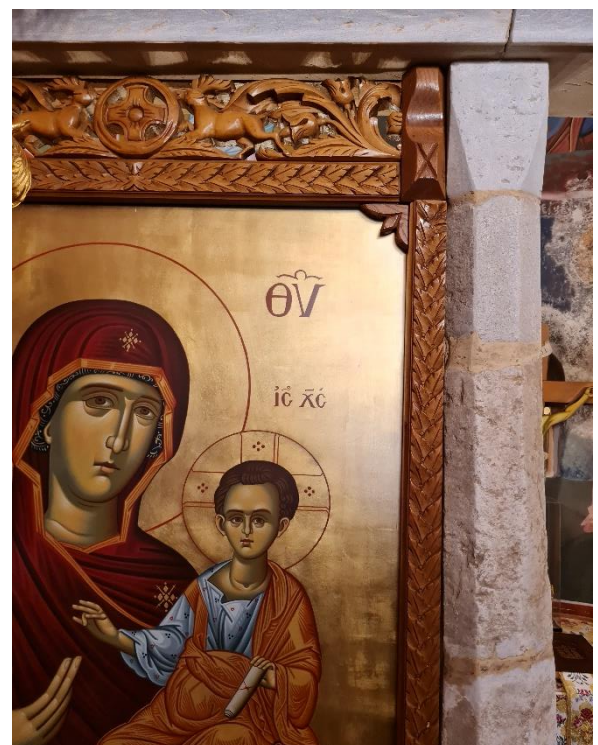
31. Το μαρμάρινο τέμπλο του ναού μετά τις εργασίες αναστήλωσης (ανατολική πλευρά)

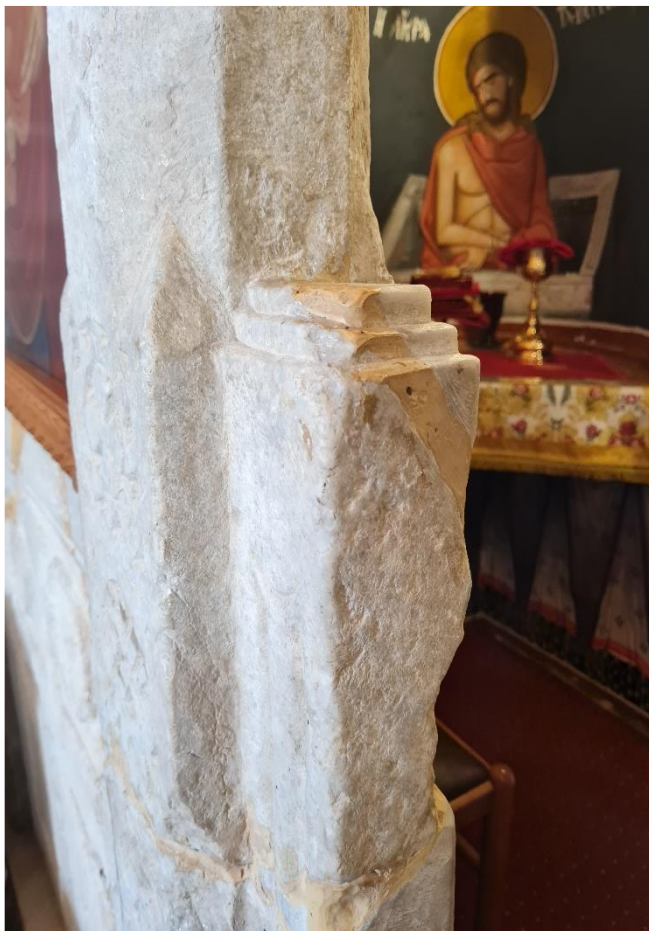
32. Σχεδιαστική αποκατάσταση αρχικού μαρμάρινου τέμπλου

33. Το μαρμάρινο θωράκιο που έφραζε την είσοδο του οστεοφυλακίου

34. Κεντρικό (βόρειο) στήριγμα επιστυλίου

35. Κεντρικό (βόρειο) στήριγμα με συμφυές πεσσίσκο

36. Τμήμα της επιπεδόγλυφης διακόσμησης κεντρικού (βόρειου) πεσσίσκου

37. Το βόρειο (συμπληρωμένο) θωράκιο του τέμπλου

38. Τμήμα του στυλοβάτη του τέμπλου

39. Χριστός Παντοκράτωρ (φορητή εικόνα) -
α' μισό 14^{ου} αιώνα

40. Θεοτόκος Οδηγήτρια (φορητή εικόνα) -
α' μισό 14^{ου} αιώνα

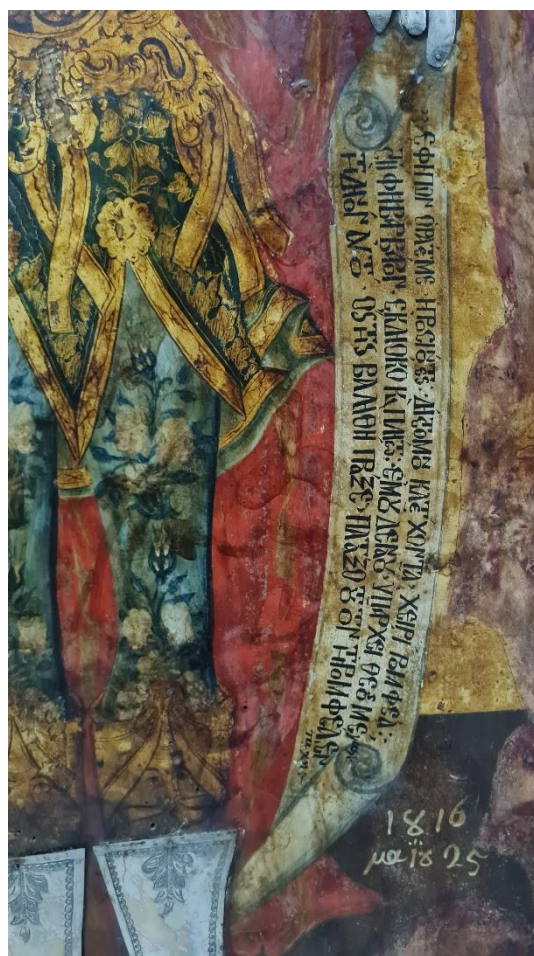
41. Εικόνα Αρχαγγέλων Μιχαήλ & Γαβριήλ (1816)

42. Η υπογραφή του ζωγράφου Κυριαζή Λασκαράκη στο κάτω μέρος της εικόνας των Ταξιαρχών

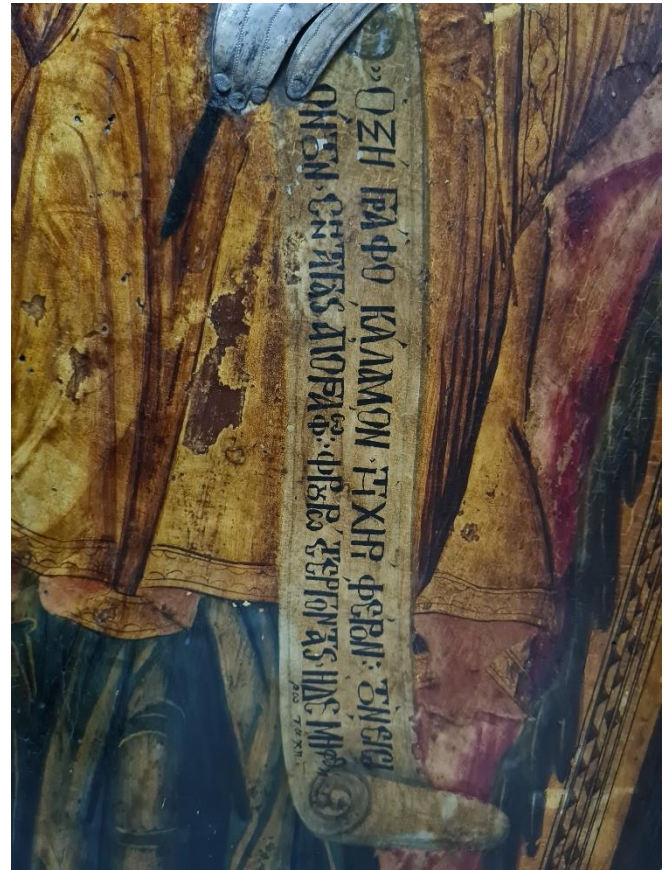
43. Ο αρχάγγελος Μιχαήλ (λεπτομέρεια)

44: Ειλητάριο με επιγραφή (λεπτομέρεια εικόνας Ταξιαρχών)

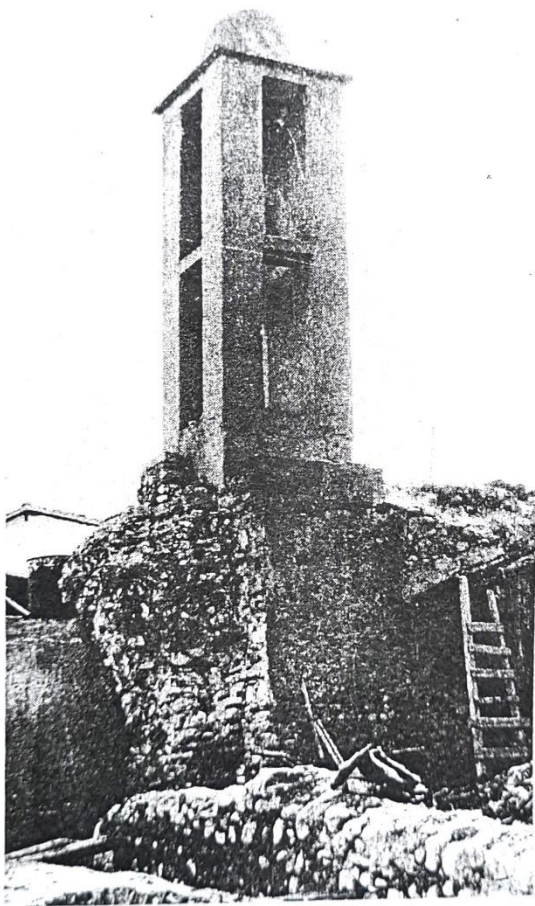
45. Ο αρχάγγελος Γαβριήλ (λεπτομέρεια)

46. Ειλητάριο με επιγραφή (λεπτομέρεια εικόνας Ταξιαρχών)

47. Οι πυλίδες και τμήμα του βυζαντινού τείχους πλησίον του παρεκκλησίου των Ταξιαρχών

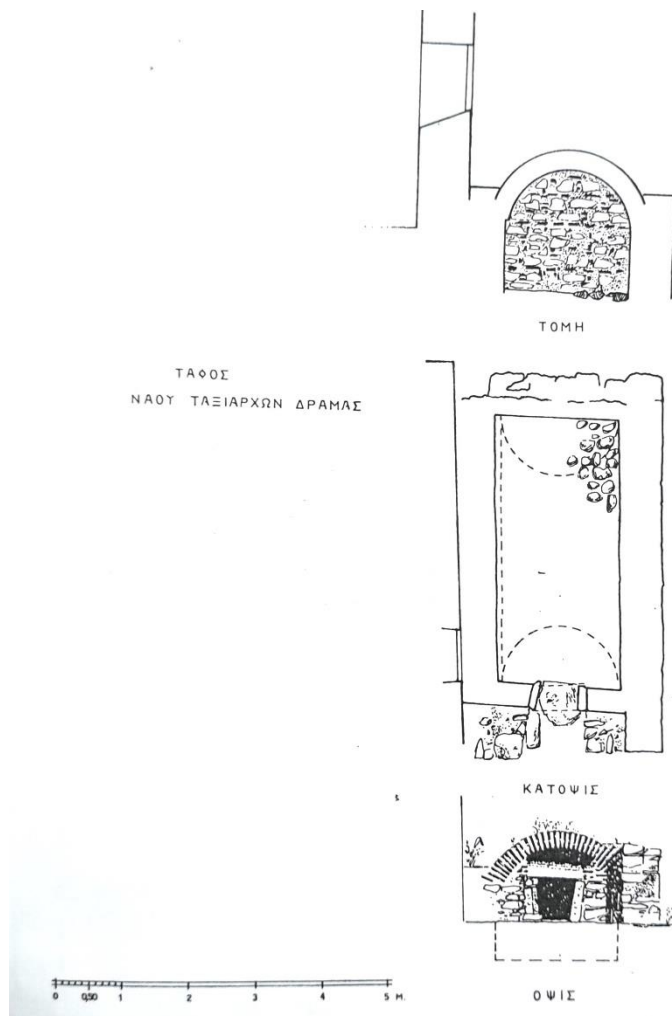
48. Το νεωτερικό καμπαναριό (κατεδαφίστηκε κατά τις αναστηλωτικές εργασίες του 1973)

49. Το υπάρχον καμπαναριό στη νοτιοδυτική πλευρά της αυλής

50. Το καμαροσκεπές «οστεοφυλάκιο» στη νότια πλευρά του ναού

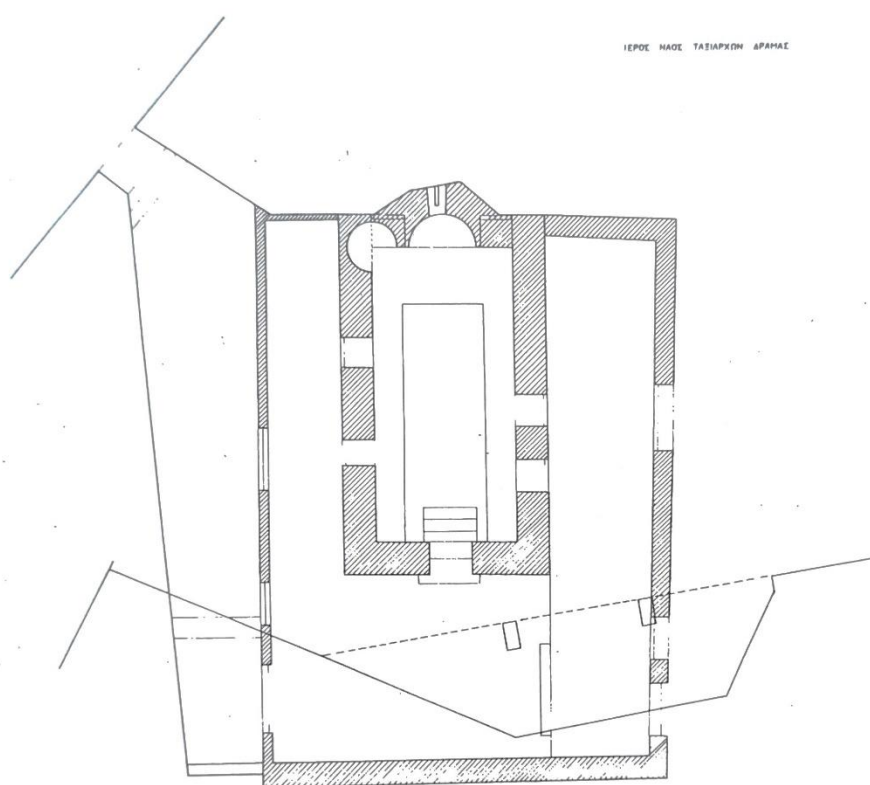
51. Σχεδιαστική αποκατάσταση οστεοφυλακίου

52. Ο εσωτερικός χώρος του οστεοφυλακίου

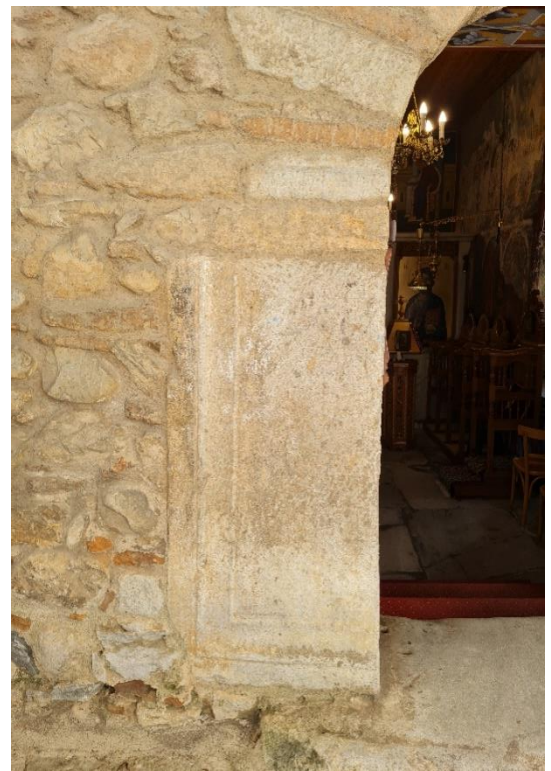
53. Το παρεκκλήσι των Ταξιαρχών πριν τις αναστηλωτικές εργασίες (1973)

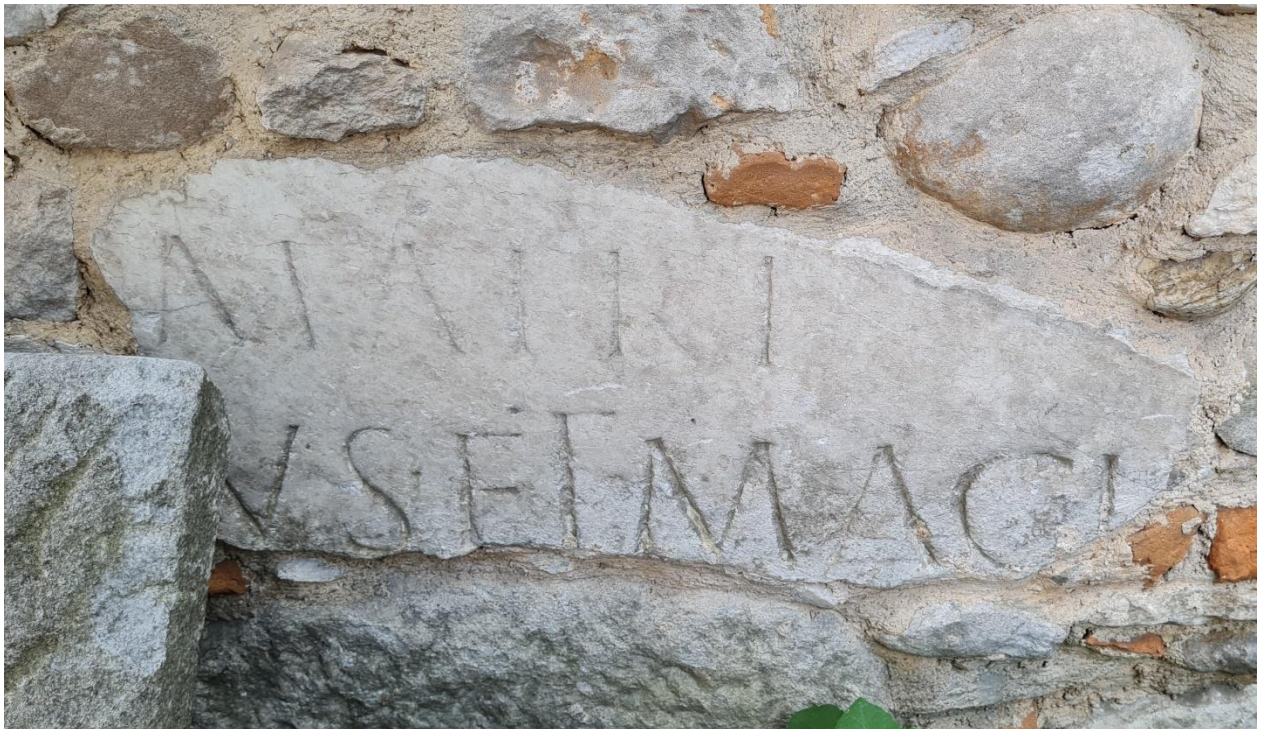
54. Κάτοψη του ναού με το κλειστό περίστωο. Διακρίνεται η προσπέλαση από βορειοανατολικά καθώς και το πλαίσιο της πολυκατοικίας με τα δύο δοκάρια, που οδήγησαν στην κατεδάφιση του κλειστού περιστώου

55. Τραπεζιόσχημο τμήμα θωρακίου (δυτική όψη)

56. Τμήμα μαρμάρινου θυρόφυλλου στα αριστερά της πύλης (δυτική όψη)

57. Μαρμάρινη ενεπίγραφη πλάκα, εντοιχισμένη στη βόρεια πλευρά του ναού

58. Τμήμα πεσσίσκου με συμφυή οκταγωνικό κιονίσκο (βόρεια πλευρά)

59. Τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου με συμφυές τεκτονικό κιονόκρανο (βόρεια πλευρά)

60. Τμήμα πεσσίσκου με ελικοειδή βλαστό και φύλλα κισσού (βόρεια πλευρά)

61. Τμήμα στυλοβάτη του τέμπλου (βόρεια πλευρά)

62. Ανάγλυφη μαρμάρινη πλάκα με διακοσμητικό εξάκτινο αστέρι

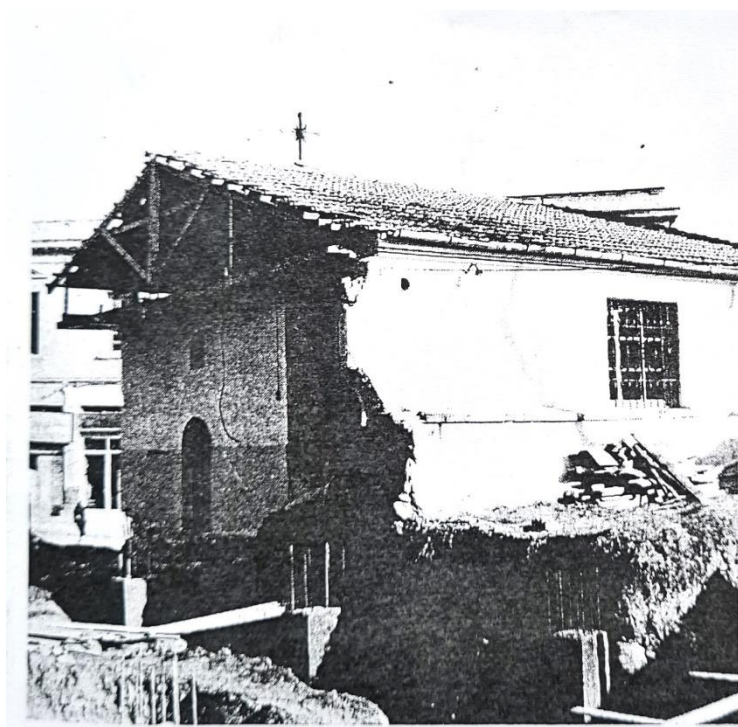

63. Χάλκινο νόμισμα Κωνσταντίνου Ζ΄ του Πορφυρογέννητου (944 – 959)

64. Ο καμαροσκεπής ρωμαϊκός τάφος
επί της οδού Βενιζέλου

65. Νόμισμα Ρωμανού Α΄ του Λεκαπηνού (920 -944)

66. Το παρεκκλήσι κατά τη διάρκεια των
ανασκαφικών εργασιών (1973 -1975)

67. Η κόγχη της ανατολικής αψίδας με την παράσταση της Πλατυτέρας και του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου

68. Εσωτερικό του παρεκκλησίου (βόρεια πλευρά)

69. Εσωτερικό του παρεκκλησίου (νότια πλευρά)

70. Το οίκημα εντός του περιβόλου του παρεκκλησίου

71. Το προσκυνητάρι έμπροσθεν του ναού